

המרד הגדול בגליל

מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה

המרד הגדול בגליל

מנהלת ואוצרת המוזיאון – עפרה גורי-רימון
עוזרת למנהלת ולאוצרת – שונית נטר-מרמלשטיין

אוצרת התערוכה – עפרה גורי-רימון
יעוץ מדעי – פרופ' אוריאל רפפורט, ד"ר ג'ק פסטור
ד"ר דני שיאון, ד"ר מרדכי אביעם

עיצוב התערוכה – קבוצת תו
עיצוב הקטלוג – נגה מזרחי
עריכה לשונית – ישראל רונן
הדפסה –

עטיפה עברית: אספסיאנוס, ראו איור 92, עמ' 119
יודפת, ראו איור 6, עמ' 14
עטיפה אנגלית: טיטוס, ראו איור 89, עמ' 108*
יודפת, ראו איור 6, עמ' 14

תוכן העניינים

5	עפרה גורי-רימון	פתח דבר
7	אוריאל רפפורט	המרד הגדול – סקירה כללית
11	ג'ק פסטור	הישוב היהודי בגליל – היבטים אתניים, חברתיים וכלכליים
15	חיים בן דוד	האם היו 204 ישובים בתחום הגליל בימי יוסף בן מתתיהו?
21	זאב וייס	ציפורי – פני היישוב היהודי ערב המרד הגדול ברומאים לאור תיאוריו של יוסף בן מתתיהו והממצא הארכאולוגי
27	רפי פרנקל	דגן, יצהר ותירוש – מתקנים לעיבוד מזון בגליל במאה הא' לסה"נ
37	עפרה גורי-רימון	קהילת היהודים-נוצרים בגליל בתקופה שלאחר ישו
49	יובל שחר	היבטים משווים בין הגליל ליהודה במלחמת החורבן
59	מרדכי אביעם	היישובים המבוצרים של יוסף בן מתתיהו בגליל לקראת המרד ובמהלכו, ומשמעותם על רקע ממצאי חפירות יודפת וגמלא
73	דני שיאון	"עיר מקלט" – העדות הארכאולוגית למרד הגדול בגמלא
85	פנינה שטרן	יוסטוס איש טבריה והמרד הגדול
91	עמוס קלונר, בועז זיסו, יובל שחר	מלחמת החובן בגליל ותופעת מערכות המסתור בארץ-ישראל
101	ישראל שצמן	אספסיאנוס וכיבוש הגליל – תפקודו של המצביא הרומי במלחמה
111	גיא שטיבל	"Miles Glorious"? – קווים לדמותו של הלגיונר הרומי
120		ביבליוגרפיה

Fig. 1: Hoard of shekels from
the time of the Jewish War.
(Hecht Museum Collection)

איור 1: מטמון שקלים מימי מלחמת היהודים.
(אוסף מוזיאון הכט)

בשנת 66 לסה"נ פרץ מרד היהודים בשלטון הרומי. ארבע שנים אחר כך, בשנת 70 לסה"נ, חרבו ירושלים והמקדש. שלוש שנים אחר כך נכבש מבצר מצדה שבו התבצרו אחרוני המורדים. המרד דוכא – זרוע הברזל של הצבא הרומי זרעה הרס וחורבן ביישובי היהודים המורדים; אלפי יהודים הומתו ואלפים נמכרו לעבדות.

דומה ש"המרד הגדול ברומאים" על מגוון היבטיו – הגורמים לפריצתו, הפילוג בחברה היהודית, המאבק חסר הסיכוי באימפריה הרומית והחורבן בעקבותיו – הוא מהאירועים ההיסטוריים המצויים דרך קבע בזיכרון ההיסטורי של העם היהודי וככזה הוא מלווה אותנו מאז ועד עתה. כך למשל כתב לאחרונה הסופר מאיר שלו ברשימה שכותרתה "שקרים מוסכמים":

....יהודה לא חרבה בגלל פילוג והיהדות לא שרדה בגלל אחדות. יהודה חרבה בגלל העלינויות הצבאית של הרומאים, בגלל הטיפשות והקיצוניות של הקנאים ובגלל כניעתה של המנהיגות לאלים המשיחית שלהם. היהדות שרדה בזכות החוכמה, החזון והמתנינות של אישים כמו רבן יוחנן בן זכאי, מי שהצליח לחמוק מידם הרצחנית של הפטריטים הללו, להסגיר עצמו אל הרומאים, להחליף את המקדש בבית הכנסת ואת הכבשה השחווטה בתפילה, ולצייד אותנו באמצעי קיום רוחני ותרבותי לימי הגלות.

אלפיים שנה אחרי החורבן, אלפיים שנה שבהן הוקיעה היהדות את הקנאים וניסתה להשכיחם מן הלב, שבנו לירושלים. את בית המקדש, למרבה המזל, טרם בנינו, אבל כבר הסכלנו עשות וקראנו בעיר רחובות על שם האישים הבזויים ההם, שמעון בר גיורא, יוחנן מגוש חלב ואלעזר בן יאיר. ועכשיו נוספו לנו גם כנסי נופת צופים של אבל וחורבן, בהם מטיפים לאחדות בין מי שלא כל כך מבינים מה טיבם של הקנאים האלה ובין מי שרואים בהם מופת (ידיעות אחרונות, המוסף לשבת, י"ב באב תשס"ז – 27 ביולי 2007, עמ' 5).

ראשוני ההיסטוריונים והארכאולוגים שעסקו באירועי "המרד הגדול", מיקדו את מחקריהם באתרים ובאירועים הנחשבים הרואיים והרי גורל – ירושלים ומצדה – בעוד אל הגליל – שבו החלו הרומאים בהנהגתו של אספסיאנוס את מסעם לדיכוי המרד – הופנתה תשומת לבם של החוקרים בשלב מאוחר למדי של המחקר.

התערוכה "המרד הגדול בגליל" והקטלוג המלווה אותה הם פרי מחקריהם של ארכאולוגים והיסטוריונים העוסקים ביישוב היהודי והלא יהודי בגליל במאה הא' לסה"נ ובאירועי המרד בגליל. במוקד התערוכה ממצאים מגמלא ומיודפת, שני אתרים שבהם חשפו הארכאולוגים עדויות לחורבן, העולות בקנה אחד עם תיאוריו הדרמטיים של יוסף בן מתתיהו. כן מוצגים בתערוכה ממצאים מאתרים אחרים המעידים על התרבות החומרית של יושבי הגליל, יהודים ונוכרים, במאה הא' לסה"נ; ממצאים המייצגים את נוכחות הלגיונות הרומיים שעסקו בדיכוי המרד; וממצאים המוצגים לראשונה בפני הציבור ויש בהם עדות חיה להכנות הישוב היהודי בגליל לקראת המרד. ביניהם קנקנים תמימים, שהתגלו בחדרי מסתור שחפרו בעלי בתים פרטיים מתחת לרצפות בתיהם (ראו מאמרה של ירדנה אלכסנדר על התגליות בכפר כנה).

ולסיום משהו בנימה אישית: על מדף בארון הספרים בבית הורי בלט ספר עב כריכה שחורה, ישו הנצרי מאת פרופ' יוסף קלוזנר, ממניחי אבני היסוד למחקר ההיסטורי העברי של ימי הבית השני. אבי שהיה בן דודתו של פרופ' קלוזנר קיבל ספר זה כשי ממנו. לספר הזה, שקראתי בנעורי, אני מייחסת את התעניינותי בצעדיה הראשונים של הנצרות, וזו באה לידי

ביטוי במאמרי בקטלוג הזה. סמוכים לישו הנצרי ניצבו עוד ספרים מפרי עטו של קלזנר. בחרתי לצטט להלן קטע ממאמרו "שמעון בר-כוכבא" ובו הוא מסביר את עמדתו בדבר המניע למרידות היהודים. הדברים נאמרים בלהט ומתוך מעורבות רגשית עמוקה – סגנון כה שונה וזר לכתיבה ההיסטורית בת ימינו:

בשנת 70 חרבה ירושלים חורבן נורא ואיום, ארץ-ישראל כמעט כולה נהפכה למדבר, בית המקדש נשרף, רבבות אלפים של יהודים נהרגו, הושלכו לפני חיות רעות ונמכרו לעבדים, – והנה עברו רק 62 שנה – ושוב מרידה נוראה! – האמנם לא למדו המורדים כלום ממה שעבר על אבותיהם לפני פחות משבעים שנה? –

כיצד נבאר מרידות תכופות אלו, שכולן נסתיימו בכישלון גמור ואף-על-פי-כן לא מנעה האחת מהן את חברתה הקרובה לה בזמן ובמקום? – והרי היו בימי המרידות כולן חכמים ומדינאים מ ישראל, שהתנגדו לכל מרידה, ולכאורה צדקו המתנגדים לה: הם אמרו שהמרד לא יצליח – ובאמת לא הצליח. שהרי כל מרידה נסתיימה בשפיכות דמים של רבבות מ ישראל, בהתעקרות מן הארץ, בעבדות ובשפלות. וכיצד לא פסקו המרידות במשך עשרות בשנים למרות כל אלה?....

ודאי, יהודה הקטנה יכולה היתה להשלים עם גורלה ולהיכנע לרומי – ולעסוק בתורה. אבל אז היו הרומיים מכבידים את ידם עליה עוד יותר ומדכאים אותה יותר ויותר. אומה תקיפה ואנסית – ובפרט פקידיה הנמוכים – מרגשת מיד, מה זו אומה חלשה ונכנעת, – ומיד היא רומסת אותה כטיט-חוצות. ולשתוק ולהפנות את הלב מחיי-המדינה ולעסוק בתורה וחכמה – אוי לה, לתורה, שבאה מתוך דיכאון, ואוי לה לחוכמה, שבאה לא מתוך הרחבת הדעת, אלא מתוך הרוח הכלואה בסוגר של שעבוד אכזרי! – התורה – זהו הגאון וזהו התפארת של האומה; ובמקום שהללו פוסקים – אף התורה פוסקת. וחכמה, שאין עמה מעוף, רוממות, חירות, אף היא אינה שווה הרבה (יוסף קלזנר, כשאומה נלחמת על חרותה, מסות היסטוריות, תל-אביב 1945, עמ' 189–153).

תודתנו לכל ההיסטוריונים והארכאולוגים שתרמו מפרי מחקריהם לתערוכה ולקטלוג התערוכה; ליועצים המדעיים פרופ' אוריאל רפפורט, ד"ר ג'ק פסטור, ד"ר דני שיאון וד"ר מרדכי אביעם. תודתנו לעובדי רשות העתיקות: ד"ר חוה כץ, ד"ר אורית שמיר, מיכאל סבן, פנינה שור, עדי זיר-סודרי, אלגרה סבריאגו, ד"ר דונלד אריאל וגבי ביכובסקי; תודתנו למוזיאון קצרין, למוזיאון "החצר הישנה" בעין שמר, למחלקה למוזיאונים במשרד המדע, התרבות והספורט ולהנהלת קרן הכט.

עפרה גורי-רימון

מנהלת ואוצרת המוזיאון

המרד הגדול - סקירה כללית

אוריאל רפפורט

אוניברסיטת חיפה

המרד של יהודי ארץ-ישראל בשלטון הרומי פרץ בשנת 66 לסה"נ. המרד הוא תוצאה של תהליכים שנמשכו דורות אחדים ותחילתם בראשיתו של השלטון הרומי ביהודה בשנת 63 לפסה"נ, עם כיבושה בידי המצביא הרומי פומפיוס. כ-130 שנה חלפו אפוא מן הכיבוש הרומי עד שפרץ המרד.

להלן נמנה את התהליכים הללו ומה גרם להם:

א. הכיבוש הרומי נתקל בהתנגדות מראשיתו. רבים מיהודי ארץ-ישראל לא השלימו עם אבדן החירות שהשיגו החשמונאים שכוננו מדינה יהודית ששמרה על ריבונותה כ-80 שנה (142–63 לפסה"נ).

ב. בראשית ההשתלטות הרומית על יהודה קוצצו גבולותיה ושוקמו היישובים הנוכריים שהחשמונאים כבשו. פעולה זו חידשה ואף הגבירה את החיכוך ואת העימות בין יהודים ללא יהודים בארץ-ישראל, ואלה נעשו גורם קבוע של מתח ומאבק בין שתי האוכלוסיות (רפפורט 1978; כשר 1983).

ג. מצבה הכלכלי של האוכלוסייה הכפרית היהודית הורע בשנות השלטון הרומי. צמצום שטחי הקרקע שעמדו לרשות האיכרים היהודים בשל הקטנת שטחה של יהודה מכאן וריבוי טבעי גדול מכאן הגבילו את אפשרויות הקיום שלהם וגרמו להקטנת נחלותיהם במהלך הורשת הנחלות מדור לדור. עול המסים שנאלצו לשלם להורדוס ולשלטון הרומי הכביד גם הוא על יכולתם להתקיים מעבודת האדמה. עקב כך איבדו איכרים רבים את אדמתם ואת רכושם ונוצר מעמד של פועלים שכירי יום שהצטופפו בערים ובייחוד בירושלים והיו גורם תוסס ומתסיס.

ד. ייחודה של דת ישראל המונותיאיסטית ושונותה מכל הדתות שרווחו בתקופה ההיא יצרו מתח קבוע ואי הבנה בין היהודים לסביבתם. מתח זה שרר גם בארץ-ישראל וגם בפזורה.

ה. ביהודה קמו תנועות שטיפחו השקפות שעיקרן אי-השלמה עם השעבוד לרומא ומעשי מרד נגדה. בלטה בהתנגדותה הנחרצת לשלטון רומא התנועה שיוסף בן מתתיהו (להלן יוסף ב"מ) כינה "הפילוסופיה הרביעית" ובהמשך – "סיקריים" (מלטינית: סיקה = פגיון; סיקריוס = רוצח). גם תופעת ה"משיחים" למיניהם, שהבטיחו גאולה נסית ומשכו אחריהם מאמינים רבים והתסיסו את הרוחות, הגבירה את אי-השקט ביהודה (שטרן 1991: 277–299).

ו. היחלשות ההנהגה הפנים יהודית שתחילתה במאבקים בקרב בני השושלת החשמונאית והמשכה בעליית הורדוס למלוכה ביהודה (37–4 לפסה"נ). הורדוס השפיל את קרנה של הכהונה הגדולה, שהייתה מוסד חשוב בראש החברה היהודית, וגם הביא לשינויים בהרכבה של האצולה היהודית, וזו נטתה להשלים עם שלטונה של רומא. לפיכך גבר הניכור בין רוב יהודי ארץ-ישראל להנהגתם. עקב כך נחלשה יותר ויותר יכולתה של ההנהגה/האצולה היהודית להנהיג את יהודי ארץ-ישראל, ושוחרי המרד ברומא הלכו והתחזקו.

ז. עוינותם של נציגי רומא ביהודה לנתיניהם היהודים, במיוחד בתקופת הנציבות השנייה – לאחר מות אגריפס הא' (מלך ביהודה כולה 41–44 לסה"נ) – הגבירה את התסיסה ואת המרדנות ביהודה (שטרן 1991: 204–205) (איורים 2, 3).

איור 2: דיוקן אגריפס הא' פונה לימין, עטור נזר. כתובת ביוונית: "המלך הגדול אגריפס רע הקיסר". הוטבע בקיסריה בשנת 43 לסה"נ. (אוסף מוזיאון הכט)

איור 3: הנער אגריפס הב' רוכב על סוס. כתובת ביוונית: "אגריפס בן המלך". הוטבע בפניאס בשנת 38 לסה"נ. (אוסף מוזיאון הכט)

התפתחויות אלה ואירועים שהתרחשו בסמוך למרד גרמו להתפרצותו בשנת 66 לסה"נ. האירועים שהיו זרזים לתהליכים שהביאו למרד היו:

1. התנגשויות דמים בין יהודים לנוכרים בקיסריה, שהייתה עיר מעורבת. התנגשויות אלה הציתו מהומות בין יהודים לנוכרים ברבות מן הערים המעורבות ביהודה ובשכנותה.

2. אלעזר בן חנניה, כוהן שמילא תפקיד בכיר במקדש, הצליח להביא לידי ביטול הקרבת קורבן יומי לשלום רומא והקיסר, שנהג במקדש ושהיה ביטוי להכרת היהודים בשלטון רומא ובא במקום שבועת אמונים ופולחן לכבוד רומא והקיסר, כפי שהיה נהוג בשאר חלקי האימפריה הרומית. צעד זה היה בחזקת הכרזת מרד ברומא.

תחילתו של המרד הייתה מהוססת ולוותה בהתנגדות של האצולה היהודית שביקשה לעצור בעדו. ואולם מסע צבאי של נציב סוריה, קסטיוס גאלוס, שנועד לדכא את המרד ולהעניש את המורדים, הסתיים בניגוד לצפוי במפלה מוחצת של הצבא הרומי. הרומאים איבדו יותר מ-5,000 חיילים והשפעת המורדים וכוחם גברו. היו שראו במפלת הצבא הרומי סימן טוב לבאות והצטרפו לתומכים במרד, למרות אזהרות המתונים מפני תוצאותיו.

אחרי הניצחון הכביר הזה בחרה אספה שהתכנסה בירושלים ממשלה שתנהל את המשך המערכה נגד רומא. למרבה הפלא הורכבה ממשלה זו מראשי האצולה שהתנגדה למרד ושלקראת כינוס אסיפת העם שינתה את טעמה והתיימרה לתמוך במרד ולנהל את המערכה נגד רומא. זה היה מצג שווא של ממשלה שחבריה חתרו להפסקת המרד כדי למנוע את התוצאות הרות האסון, כפי שהעריכו המתונים שהמרד יגרום, וזה במסווה של הנהגת המרד, כשמטרתם להוסיף ולהחזיק ברסן השלטון (רפפורט 1992; גפני 2001). הפיקוד על מחוזות יהודה נמסר גם הוא לאישים שראו עין בעין עם הממשלה. אחד מהם, שנתמנה למושל הגליל, היה יוסף ב"מ, לימים ההיסטוריון שבזכותו מוכרת לנו פרשת המרד הגדול לפרטיו.

יוסף ב"מ, המוכר גם בשמו היווני/רומי – פלאביוס יוספוס או בקיצור יוספוס – מספר על פעילותו בגליל מהגיעו אליו ועד שנפל בשבי הרומאים (מהחורף של סוף שנת 66 עד כיבוש יודפת בקיץ 67, כשבעה חודשים) בשניים מחיבוריו: *מלחמת היהודים* ו*חיי יוסף*. חיבורים אלה שונים בסוגתם הספרותית ונתחברו בהפרש זמן ניכר זה מזה. לא נוכל לדון בהם כאן ונסתפק בתיאור כללי של מה שהתרחש בגליל.

כאשר בא יוסף ב"מ לגליל היו בו עימותים בין קבוצות אוכלוסייה אחדות. עימותים אלימים התחוללו בין יהודים לנוכרים. גוש חלב שבגליל העליון נפגעה מידי הצורים, ואנשיה בפקודו של יוחנן מגוש חלב הגיבו בפעולת תגמול נגד היישוב הצורי הסמוך להם, קדש (איור 4). בטבריה ננקטו פעולות נגד יישובי הנוכרים שמדרום בפקודו של יוסטוס¹, ממנהיגי העיר. פגיעות ומעשי טבח ביהודים אירעו בערים סמוכות שונות והאירוע החמור שבהם היה טבח יהודי בית שאן, שנעשה בעורמה ואף-על-פי שיהודי העיר שיתפו פעולה עם תושביה הנוכרים (מלח' ב', 466–476).

גם עימותים בין יהודים לבין עצמם היו בגליל. בעוד רבים מאיכרי הגליל תמכו במרד, היו תושבים מתונים שהתנגדו לו. בולטת בהתנגדותה העקיבה והנחרצת למרד העיר ציפורי, שהרחיקה את המורדים מגבולה ושיתפה פעולה עם הרומאים. בהיותה עיר עשירה ובעלת

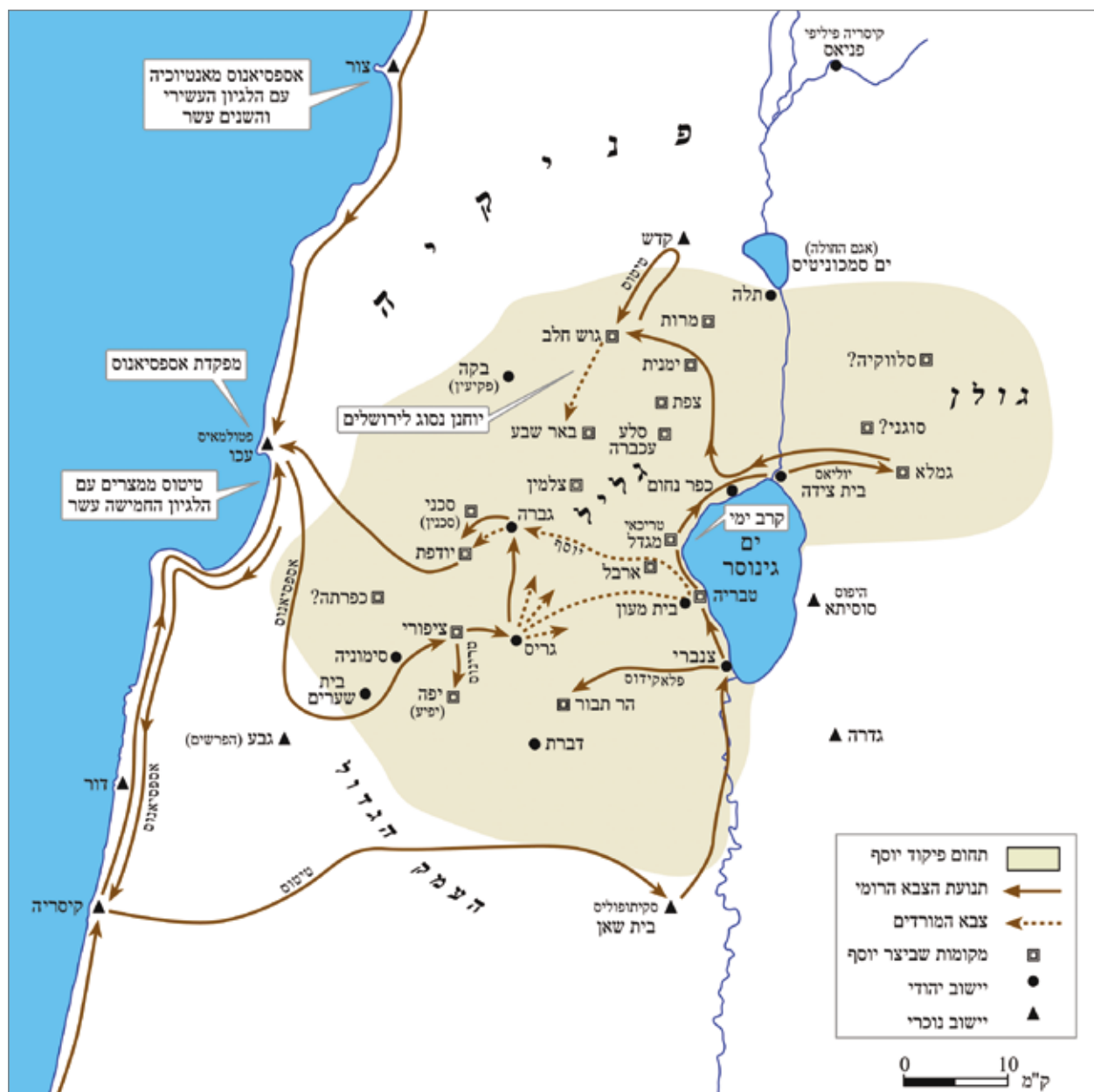

איור 4: בולה מחפירות קדש הנושאת את שם המקום. (באדיבות רשות העתיקות. חפירות קדש, ש' הרברט וא' ברלין)

זכויות יתר, בדומה לערים היווניות המכונות פוליס, כלומר מעין ערי מדינה שמעמדן היה גבוה משל שאר היישובים שבסביבתם, הייתה ציפורי שנואה על איכרי הגליל ועויות זו באה לידי ביטוי אף במעשי אלימות. גם בטבריה, שהייתה בדומה לציפורי במעמד של מעין פוליס, התנגדו עשירי העיר למרד, ומאבק בינם לבין מצדדי המרד היה נטוש בעיר. הנוטים למרד היו, על-פי סיפורו של יוסף ב"מ – הדייגים בני המעמד הנמוך. עימות זה בין עשירי טבריה לענייה הוכרע לטובת המתונים רק כשהגיעו לגיונות הרומאים לשעריה (מלח' ג, 461–453).

יוסף ב"מ מספר שהוא הכין את הגליל לקראת מלחמה. ואולם מקריאת דבריו עולה שהיה עסוק בעיקר במאבקים עם מתנגדיו בגליל; וגם ההכנות שעשה לקראת עימות עם הרומאים דומה שהיו מוגבלות למדי. יוסף ב"מ זוקף לזכותו הקמת ביצורים ביותר מעשרה יישובים בגליל (איור 5). מקצת היישובים האלה אכן היו מוקפים חומה, אולם זו לא נבנתה בידי יוסף ב"מ. בציפורי ובגוש חלב לא הייתה לו דריסת רגל, וביצורה של ציפורי ידית רומא אינו משתלב כלל

איור 5: כיבוש הגליל על ידי הרומאים.
(ציור: ס' עד)

עם הכנת הגליל למלחמה עם רומא. קיצורו של דבר, נראה לי שלפנינו כאן יומרה, אחת מיני רבות, של יוסף ב"מ, הנובעת ממניעים שונים המלווים את כתיבתו.

יומרתיו של יוסף ב"מ לבצר את הגליל ולהכינו למלחמה אינן עומדות גם במבחן התוצאה. הצבא שלדבריו הכין ואימן (מלח' ב, 576-584: 100,000 [ב-576] או 60,000 [ב-583] חיילים שאימן על-פי תורת הלחימה הרומית) לא התמודד כלל בשדה הקרב עם לגיונותיה של רומא, והמאמץ המלחמתי הרומי היה מוגבל למקומות מועטים בלבד. למעשה נתקלו הרומאים בהתנגדות של ממש רק ביודפת ובגמלא. בעוד מקומות מעטים היו התנגשויות שוליות בלבד (כגון בהר תבור, מלח' ד, 54-61) או פעולות עונשין בפקודת אספסיאנוס (בגברה/ערב למשל, מלח' ג, 132-134) ותו לא. סיפור מצור יודפת ראוי לבחינה ביקורתית, ובעיני ספק אם היה בו חלק ליוסף ב"מ כפי שהוא מבקש שנאמין (Rappaport 2007: 74-76).

כאשר נחתו אספסיאנוס ולגיונותיו בעכו לא היה הגליל מוכן ומסוגל לעצור את מהלך דיכוי המרד ולעכב את התקדמות הרומאים לירושלים. אין ספק שהיו בגליל שוחרי מרד לא מעטים שבאו בעיקר ממעמדות נמוכים: איכרים, דייגים ואף פליטים שנמלטו מן הערים היווניות הסמוכות, אולם ערי הגליל החשובות, ציפורי, טבריה, מגדל ואף גוש חלב לא התנגדו לרומאים כלל. רק ביודפת ובגמלא נאלצו הרומאים להשקיע מאמץ צבאי ניכר כדי לכבשן (לא ידוע לנו מדוע דווקא הן היו המסורות ביותר למרד). מורדים אחרים גילו התנגדות זמנית בלבד ומיהרו, כפי שעשה גם יוחנן מגוש חלב, לסגת לירושלים בתקווה שהיא אינה ניתנת להיכבש ומתוך אמונה שאלוהי ישראל יצילה מידי הרומאים.

כך קרה שאת עיקר נזקי המלחמה ספגה יהודה, ובראש ובראשונה ירושלים שחרבה כליל. החיים היהודיים בגליל נמשכו, ואחרי מרד בר-כוכבא נעשה חבל ארץ זה למרכזה של יהדות ארץ-ישראל לדורות רבים.

הערה

1. על יוסטוס מטבריה, ראו במאמרה של פ' שטרן בקטלוג זה.

היישוב היהודי בגליל היבטים אתניים, חברתיים וכלכליים

ג'ק פסטור

אורנים

המכללה האקדמית לחינוך

האזור הראשון שייעדו הרומאים לדכא בו את מרד היהודים היה הגליל, ואכן באזור הזה התרחשו הקרבות הראשונים בין יהודים לרומאים במרד הגדול. הקהילה היהודית בגליל הייתה קשורה קשר הדוק להתרחשויות ולתהליכים שגרמו לפרוץ המרד: בגליל נולדה "הפילוסופיה הרביעית" שהטיפה להתנגדות אקטיבית לשלטון הרומי; יחסי האיבה בין יהודים לבין שכניהם הלא יהודים היו קשים במיוחד בגליל; ובגליל נוצרה אחת הבעיות המרכזיות של השלטון הרומי בפרובינקיה יהודה – אי יכולתו של הנציב לשלוט בכל השטח שבאחריותו (רפפורט 2007).

מעבר לחשיבותו במרד הגדול עצמו, הגליל היהודי חשוב מאוד להיסטוריה הן של היהדות והן של הנצרות. ליהדות – הגליל הוא ערש המשנה, התלמוד הירושלמי והתפתחויות חשובות בעולמם של חז"ל והשלכותיהן על היהדות בכלל. לנצרות – פעילותו של ישו לפי המסורות הנוצריות מתרחשת בעיקר בגליל, וזהו אזור מוצאם של רוב חסידיו הראשונים. לפיכך עלינו להבין את המרקם החברתי והכלכלי של החברה היהודית הגלילית. ההתעניינות בגליל הצמיחה מחקרים רבים ומגוונים המציגים דעות שונות ואף סותרות. בעניין המוצא האתני של יהודי הגליל מוצגות מגוון דעות כמו זו שיהודי הגליל היו עובדי אלילים מקומיים שהתגיירו כמה דורות לפני המרד הגדול (Horsley 1996: 2) או הדעה הגורסת שיהודי הגליל היו צאצאיהם של בני ממלכת ישראל שלא הוגלו בדי האשורים בימי חורבן ממלכת ישראל, או הדעה ולפיה יהודי הגליל היו יהודים מארץ יהודה שעברו להשתקע בגליל בעקבות כיבושי החשמונאים (Chancey 2002: 1–27; Aviam 2004a: 5–17).

הדעות על מקורם האתני של יהודי הגליל מקבילות למדי לדעות על מהותה של היהדות בגליל. מצד אחד מצויה הדעה שיהדות הגליל הייתה שונה ונבדלת מזו של יהודה (Horsley 1996: 28) ומן הצד האחר עומדת הדעה שהיהדות הגלילית הייתה חלק בלתי נפרד מהיהדות הנורמטיבית של כלל היהודים בשלהי ימי הבית השני ולא היה הבדל מהותי בינה לבין העולם היהודי של ירושלים (Chancey 2002: 54).

חוקרים מחפשים את הסיבות למרד בעמדות פוליטיות וחברתיות של האוכלוסייה היהודית בגליל, ואלה התגבשו לכאורה על בסיס הרכבה והזיקה החברתית והכלכלית של האוכלוסייה היהודית. גם בעניין זה יש מגוון דעות. יש הסבורים שהיהודים העשירים של הגליל היו בעצם בעלי אחוזות שלא גרו בגליל אך ניצלו את רוב האוכלוסייה היהודית שהייתה מורכבת או מאיכרים עניים או מתושבי ערים שחיו גם הם בעוני קשה (Schwartz 1994: 291, 294). לפי דעה אחרת הייתה החברה הגלילית שסועה בעוונות בין תושבי הכפרים לתושבי הערים (Freyne 1992). דעה ברוח דומה מציעים חוקרים המבחינים בעימות בין עשירים עירוניים לבין דלת העם בעיר (Horsley: 2002: 93). גישה מורכבת יותר גורסת שרוב יהודי הגליל היהודי היו איכרים חופשיים בעלי נחלות קטנות שהצליחו לשמור על עצמאותם הכלכלית, ורק חלק מהאדמות היו בבעלות בית הורדוס ומשפחות אצולה אחרות. לפי דעה זו, היה גם מעמד של חקלאים עניים ושל עניים תושבי הערים.

תיאור הגליל כעולם של קיטוב חברתי-כלכלי מתאים לחוקרים החפצים לסווג עמדות כלפי רומא ותמיכה במרד כתואמות את המעמד הכלכלי-החברתי. חוקרים אלה מסווגים את הקבוצות היהודיות בגליל כתומכות במרד או מתנגדות לו לפי מעמדם הכלכלי-החברתי (רפפורט 2007: 41–43). לפי שיטה זו, העניים שנאו את העשירים הנצלנים ותמכו במרד משום

שראו בשלטון הרומי את הגורם האחראי למצבם הירוד. לפי אותו היגיון, העשירים היו נגד המרד ובעד המשך השלטון הרומי מכיוון שהרומאים יצרו את התנאים שאפשרו את מעמדם הטוב והמועדף. בסיכומו של דבר, עושרם נתמך בכידוני הרומאים.

חוקרים אחרים (למשל 13: Berlin and Overman 2002) מציעים דעה מורכבת יותר, ולפיה אין להסיק מסקנות ישירות על תמיכה במרד או התנגדות לו רק על סמך המעמד הכלכלי-החברתי של אדם. לכל היותר אפשר לטעון שעשירים נטו פחות מעניינים להצטרף למרד.

כדי לנסות להבין ככל האפשר את החברה היהודית בגליל, על אף ההשקפות הסותרות, יובא להלן תיאור המבוסס על ארבעת המקורות העיקריים עליה, לפני המרד ובמהלכו: חיבורי יוסף בן מתתיהו (להלן יוסף ב"מ), הברית החדשה, הספרות התלמודית, ממצאים ארכאולוגיים.

לשאלת מוצאם האתני של יהודי הגליל, נראה לי שיהודי הגליל היו חלק אינטגרלי של האוכלוסייה היהודית שהייתה פזורה בשאר חלקי ארץ-ישראל. אמנם המקורות אינם מוסרים על כך מידע חד וברור, ובכל זאת נראה שהיחסים המעורערים בין היהודים בגליל לבין שכניהם מעידים על חיץ עמוק ובלתי ניתן לגשור בין האתניות היהודית לבין האתניות הנוכריות. זאת ועוד, הזיקה החזקה של יהודי הגליל לירושלים ולמקומות אחרים ביהודה והעדויות שיהודי הגליל היו שותפים מלאים בפולחן היהודי מחזקות את הדעה שהם הזדהו עם אחיהם ביהודה, ואנשי יהודה הזדהו איתם וקיבלו אותם כאחים לכל דבר (רפפורט 2007: 1-26).

הבנת המרקם החברתי קשה יותר מקביעות הזיקה האתנית והדתית. אין ספק שהחברה היהודית הגלילית הייתה מעמדית או שכבתית. בראש המדרג הכלכלי-החברתי היה בית הורדוס. משנת 54 לסה"נ שלט אגריפס הב' מטעם הרומאים באזורים שפעם היו בשלטון דודו פיליפוס: הטרקון, הבשן, החורן והגולן. בשנת 61 סופח לשלטונו הגליל המזרחי, אך גם לפני כן היו שטחים אחרים בגליל בבעלותו או בבעלות בני משפחתו בזכות ירושה, דוגמת הנחלות בסביבת בית שער בגליל המערבי, שהיו רכוש של ברניקי אחותו. הבעלות על נחלות אלה הקנתה לאגריפס השפעה בגליל אף שמבחינה משפטית הוא לא שלט באזור.

מתחת לבית הורדוס היו אצילים מהחצר של אגריפס. למשל, תלמי הפרוקורטור של אגריפס (חיי יוסף 126). במקרים מסוימים החזיקו אצילים אלה נחלות גדולות מאוד, כמו זו של קירספוס בן קומפוס (חיי יוסף 33). בהתבסס על הנוהג ההלניסטי עתיק היומין אפשר להניח שכל המשרתים הבכירים בחצר ההורדוסית היו בעלי נחלות שקיבלו מפטרונם (Pastor 1997: 101-103).

השכבה הכלכלית-החברתית הבאה הייתה מורכבת מחקלאים, בעלי מפעלים וסוחרים. היו בהם אישים המוכרים היטב, ובייחוד יוחנן בן לוי הלוא הוא יוחנן מגוש חלב (רפפורט 2007). יוחנן היה בעל קרקעות, סוחר בשמן זית ודמות פוליטית מקומית מוכרת ומקושרת לעילית בירושלים (חיי יוסף 192). אישים אחרים מסוגו של יוחנן היו נקדימון בן גוריון ושמעון מסכנין (Safrai 2005).

ממצאי החפירות הארכאולוגיות אינם מספקים לנו בשלב זה שמות, אבל מעידים על משפחות עשירות שגרו במקומות שונים בגליל, ולא רק בערים המרכזיות ציפורי וטבריה. בגמלא ובבודפת מוכחת הימצאותה של שכבה חברתית עשירה משרידים של בתים מפוארים שוודאי היו בתים של אנשי העילית הכלכלית-החברתית. לבתים אלו היו קירות ורצפות מעוטרים (Aviam 2004a: 17).

סימנים מובהקים לקיומו של מגזר תעשייתי ניכרים מכמות גדולה ונפוצה של כלים מתוצרת כפר חנניה ומתוצרת מקומות אחרים (3: Avshalom-Gorni and Getzov 2002; Berlin 2002). שרידים של בתי יוצר נחשפו גם בבודפת וביבור (18: Aviam 2004a).

מתחת לרובד הזה היו האיכרים הזעירים, בעלי המלאכה, ובתחתית הסולם החברתי-הכלכלי

היו האיכרים בעלי הנחלות הקטנות מדי כדי לפרנס את משפחותיהם, הדייגים, ועניי הערים שהיו שכירי יום אצל בעלי אחוזות, בעלי מפעלים וסוחרים (Downing 2004: 18). יוסף ב"מ מספר על הספנים של טבריה ומגדל ומתאר אותם כגם עניים וגם ששים למרד (חיי יוסף 32, 66). בדומה הזכיר את "הגלילים", מונח לא ברור דיו, אך מקובל לפרשו ככינוי לעניים כפריים (Horsley 1996: 96). לדעת כמה חוקרים, משכבה זו של איכרים עניים יצאו השודדים שהציקו לגליל וגם למקומות אחרים בפרובינקיה (Horsley 1996: 123–125). אמנם ייתכן שהיו שודדים שצמחו בשל התסכולים החברתיים והכלכליים של אוכלוסיית האזור, אך בכל מקרה נראה שרבים מהשודדים היו פושעים "רגילים" ולא בעלי נאמנות מעמדית ולא מורדים עם מאפיינים פוליטיים-רעיוניים או דתיים (Horsley 1996: 99) סימן לכך היא העובדה שחבורת השודדים שהגנה על עשירי ציפורי מפני הגלילים צמחה מאותו רקע חברתי-כלכלי שממנו צמחו הגלילים (חיי יוסף 104–105).

הטוענים למתאם בין עושר לבין תמיכה ברומא לעומת תמיכה במרד מייחסים משמעות רבה להתנהגותה של ציפורי – העיר פתחה את שעריה לצבא הרומי ופרשה מן המרד בהזדמנות הראשונה. החפירות הארכאולוגיות באזור העתיק של ציפורי מראות שהעיר לא הייתה עשירה במיוחד. הממצאים המרשימים הנחשפים הם מתקופות מאוחרות יותר (וויס 2006). לעומת זאת, ביופפת בזמן המרד היו כ-2,000 תושבים והיו בה תעשיית אריגים, ייצור שמן ומפעלים ליצירת כלי חרס, וכאמור נחשפו בה בתי עשירים. למרות עושרה הייתה יודפת מרכז התנגדות לשלטון הרומי ועמדה במצור קשה בו בזמן שציפורי הלא כל כך עשירה התנגדה למרד.

גם הממצאים הנחשפים בגמלא מצביעים על היותה עשירה, וגם בה יש עדויות על חקלאות משגשגת, על תעשייה ועל הימצאות שכבה של עשירים (מטמוני מטבעות, כלים עשויים מעצמות ומקושטים, כלי ברונזה לאיפור, תכשיטים ואבני חן). לכאורה הייתה גמלא אמורה להשלים עם שלטון רומא. ואולם ההפך הוא שהתרחש, ובגמלא אף הוטבעו מטבעות עם הסיסמה "לגאולת ירושלים הקדושה".

לעומת המקומות העשירים הללו מצב הפוך היה בגוש חלב. לכאורה הייתה העיר הצנועה אמורה להיות מרכז של התנגדות לרומא, ואמנם המנהיג יוחנן בן לוי האיץ ביוסף ב"מ מפקד הגליל להיות פעלתן יותר ותקיף יותר כלפי הרומאים, אולם ברגע שהמצב אפשר מסרו אנשי גוש חלב את עצמם ואת עירם לידי הרומאים.

המרקם החברתי והכלכלי המורכב של הגליל מביא לידי מסקנה שראיית הגליל כעולם של קיטוב כלכלי-חברתי המהווה את הסיבה לנקיטת עמדה נגד רומא היא פשטנית מדי (Miller 2001). היו עשירים שרצו למרוד והיו עניים המוכנים לקבל את עול השלטון. היו איכרים שהשלימו עם המציאות הפוליטית בו בזמן שהיו אצילים עירוניים שסירבו להיכנע לרומא.

לסיכום: אמנם חשוב להבין את המבנה הכלכלי-החברתי של האוכלוסייה היהודית בגליל, אבל מבנה זה אינו בגדר מדריך פשוט וקבוע לעמדות והפעולות של בני אדם כלפי שלטון רומא. יש קשר ויש גם נתק בין הריבוד הכלכלי-החברתי לבין הסיבות למרד הגדול (Freyne 2002). היו מורדים רבים שפעלו ממניעים של תסכול חברתי או כלכלי וראו ברומא את האחראית העיקרית למצבם הקשה. לעומת זאת היו מורדים שעצם מרידתם הייתה בניגוד לטובתם הכלכלית והם פעלו מסיבות הקשורות יותר לערכים לאומיים ודתיים.

Fig. 6: Yodfat, aerial view to the east.
(Photo: D. Tal, Albatross)

איור 6: יודפת, מבט מן האוויר למזרח.
(צילום: ד' טל, אלבטרוס)

האם היו 204 יישובים בתחום הגליל בימי יוסף בן מתתיהו?

חיים בן דוד

המכללה האקדמית כנרת
בעמק הירדן

בספרו חיי יוסף (235) אומר יוסף בן מתתיהו (להלן יוסף ב"מ): "אם הנכם דורשים בתוקף כי אבוא אליכם, הן יש בגליל מאתיים וארבעה ערים וכפרים לכל אשר תרצו אבוא זולתי לגברה וגוש חלב...". האם 204 ערים וכפרים בגליל זהו מספר אמין או הוא שייך לסדרת המספרים הנראים בעיני מרבית החוקרים מוגזמים לחלוטין (ברושי 1982: 21), כמו דבריו האחרים של יוסף ב"מ על הגליל (תרגום ש' חגי): "וגם הערים מרובות וגם הכפרים מרובים באוכלוסיה בכל מקום מפני השפע, עד שגם הכפר הקטן ביותר מוציא לפחות 15 אלף תושבים" (מלח' ג, 43). בתיאוריו הרבים על הגליל בספריו חיי יוסף ומלחמת היהודים מופיעים שמותיים של 35 יישובים יהודיים בגליל וחמישה בגולן. ברור שבכתבי יוסף ב"מ הוזכרו רק יישובים מרכזיים או כאלו הקשורים למאורעות המלחמה ברומאים, והשאלה היא האם המספר 204 יישובים בגליל הוא בגדר הסבירות. לבירור שאלה זה נצטרך ראשית להגדיר את תחום הגליל בימיו של יוסף ב"מ וכשאלה משנית, האם בהגדרה זו כלול גם הגולן. לאחר מכן נבדוק האם בתחום זה יכלו אכן להתקיים יישובים כה רבים.

גבולות הגליל בימי יוסף בן מתתיהו

בספרו מלחמת היהודים (ג, 40–35) מתאר יוסף ב"מ את הגליל:

הגליל מחולק לשני חלקים, הנקראים: הגליל העליון והגליל התחתון. ופניקיה וסוריה סוגרות עליו. גבולותיו המערביים: העיר המחוז פטולמאס (עכו) וכן הכרמל, הר שהיה שייך לפנים לגליל ועכשיו הוא שייך לצור: על יד הכרמל שוכנת גבה עיר פרשים, שנקראת כל על שם הפרשים שנתיישבו בעיר זו, ששוחרו על ידי המלך הורדוס. בדרום גובל [הגליל] בשומרון ובסקיתופוליס, עד זרם הירדן. במזרח עם שטח היפוס, גדרה, והגולן, ששם גם קווי הגבול של מלכות אגריפס. בצד צפון גובלים צור והאיזור השייך לה. הגליל הנקרא התחתון נמשך בארכו מטבריה ועד כבולון, שהיא קרובה לפטולמאס שעל החוף: וברוחב: מכפר השוכן במישור הגדול הנקרא כסלות עד בר סבה, שם מתחיל הגליל העליון, שנמשך ברוחבו עד כפר בקה, (הגבול של הצורים): ובאורך מגיע מכפר תלה, סמוך לירדן, ועד מרות.

זיהוי הערים המקיפות את הגליל – פטולמאס, סקיתופוליס, גדרה, היפוס וצור – פשוט, אך מדובר בערים ותחומן, כפי שיוסף ב"מ עצמו מציין: "פטולמאס עם בנותיה", "ארצות היפוס וגדרה". גם זיהוי רוב היישובים המוזכרים בפסקה השנייה פשוט ומקובל על דעתם של רוב החוקרים, כמו טבריה, כבול¹, כסלות, באר שבע הגלילית², מרות (אילן ודמתי 1987: 11–15) ותלה³.

גבולות אלו תואמים את המידע על יישובי הגליל המוזכרים אצל יוסף ב"מ. בקצה הדרומי של הגליל מוזכרים ממערב למזרח: בית שערים, דברת, הר תבור; בצפון: צפת וגוש חלב, וקדש מצוינת בתחומה של צור. על סמך נתונים אלו שרטטו חוקרים מפות דומות למדי של הגליל בימי יוסף ב"מ (אבי-יונה 1966: מפות 84, 108; כשר 1988: 172 מפה 12, 289 מפה 17; Frankel et al. 2001: 112 Fig. 4.2; Aviam 2004b: 13).

לעומת זאת, במיפוי המחוז גולן בימי יוסף ב"מ נמצא שינויים משמעותיים בעיקר בין מפות המציינות את הגולן לפני זיהויה הנוכחי של גמלא⁴ (אבי-יונה 1966 מפות 84 ו-108; כשר 1988: 186 מפה 13) ולאחריה (מעוז 1986: 64–67; הרטל 2005: 346, 358).

האם נחשב הגולן חלק מהגליל בימי יוסף בן מתתיהו

בתיאור הגליל לעיל הוזכר הגולן במפורש כחבל ארץ הגובל בגליל ממזרח ונאמר שהוא שייך לתחום שלטונו של אגריפס הב'. לאחר סיום תיאור החבלים המרכזים בארץ-ישראל מציין יוסף ב"מ שעליהן יש להוסיף את "השטחים של גמלא⁵, הגולן, בתניה (= הבשן) וטרכוניטיס, שהם אף נחשבים חלק מממלכת אגריפס. ממלכה זו השתרעה מהר הלבנון ומקורות הירדן. ונמשכת ברוחב אל ים טבריה. ובאורך מן הכפר שנקרא ערפא עד יוליאס" (מלח' ג, 56–58). כלומר הגולן הוא מחוז נפרד מן הגליל ושייך גם מנהלית למרחב שליטה אחר. לעומת זאת, בצינו את תחום פיקודו בגליל במלחמה, יוסף ב"מ כולל בו גם את הגולן. כך בתיאור חלוקת המרחבים הצבאיים בראשית המרד: "ליוסף בן מתתיהו ניתנו שני הגלילות, ונתוספה לו גמלא שהייתה העיר החזקה ביותר באזור זה" (מלח' ב, 568); וכן בתיאור המקומות שביצר יוסף ב"מ: "הוא ראה מראש שהרומאים יתקיפו את הגליל ראשונה, לפיכך עמד וביצר את המקומות המתאימים ביותר: יודפת.... בגליל העליון.... בגולן ביצר את סלווקיה, סוגניון וגמלא" (מלח' ב, 573–574). גם בתארו אירועים לפני המרד יוסף ב"מ רואה בגולן חלק מן הגליל. כך הוא מכנה את יהודה בן חזקיה "אבי המורדים" (אבי משפחת אלעזר בן יאיר) "גלילי אחד בשם יהודה" (מלח' ב, 118), ואילו בסיפור המקביל (קדמ' יח, 4) "יהודה איש הגולן מעיר ושמה גמלא", ובהמשך (קדמ' יח, 23) "יהודה הגלילי". מהו הרקע להתייחסות הכפולה הזאת, מצד אחד מחוז נפרד ומצד אחר חלק מן הגליל?

במהלך ימי הבית השני התגבשו בארץ-ישראל שלושה מרחבי התיישבות יהודיים עיקריים ואלה כונו בספרות חז"ל "שלוש ארצות": יהודה, עבר הירדן והגליל. מחוזות אלו, הגם שנותרו בימי המלכים החשמונאים ויחנן הורקנוס וינאי אלכסנדר, לא היו מחוברים מבחינת הרצף ההתיישבותי היהודי. בין הגליל ליהודה חצצו השומרונים והפוליס דור וסקיתופוליס. בין עבר הירדן לבין הגולן הפרידו הפוליס גֶרְסָה, פְּלָה, גֶּדְרָה והיפוס. עם הכיבוש הרומי ופירוקה של ממלכת החשמונאים בהסדרי פומפיוס הוכרה ה"אוטונומיה" היהודית רק ביהודה, עבר הירדן והגליל, כפי שמציין יוסף ב"מ: "צימצם את האומה בתוך גבולותיה" (מלח' א, 155). בנסיבות אלו הודגש החיבור בין מחוז הגולן היהודי לבין הגליל, שכן בין הגולן והגליל היה חיבור פיזי באזור הירדן ההררי וצפון הכנרת בעוד בין מחוז הגולן לבין חבל עבר הירדן היהודי היו כאמור שורה של פוליס שחצצו ביניהם. בהקשר זה יצוין חידושו של משה הרטל (2005: 393), שהגולן לא הועבר מידי פומפיוס ליטורים ומשום כך לא צוין אחר כך שהמחוז הזה ניתן להורדוס (מלח' א, 394), שכן מימי הכיבוש הרומי הוא נשאר חלק מהמרחב היהודי בגליל, זה לימים היה חלק בממלכת הורדוס. במקום אחר (בן דוד 2005: 11–12) הרחבתי בהוכחות שהגולן לא נכלל בתחום עבר הירדן במונחי חז"ל וכי בחלוקה ההלכתית-ההתיישבותית של ארץ-ישראל לשלוש הארצות, הגולן נחשב חלק מן הגליל.

הגולן הוא אפוא מחוז גאוגרפי נפרד מן הגליל ובימי יורשיו של הורדוס הוא בדרך כלל בתחום מנהלי נפרד מן הגליל. כך הגליל (והפראיה – עבר הירדן היהודי) בתחום שלטונו של הורדוס אנטיפס, ואילו הגולן בתחומו של פיליפוס; ובהמשך הגליל בשלטון רומי ישיר, ואילו הגולן בתחום ממלכת אגריפס. מצד אחר, במובן ההלכתי של החלוקה לשלוש הארצות ונראה שגם בתפיסה העממית ובמציאות הצבאית של ימי המרד נחשב הגולן לחלק מהגליל ויוסף ב"מ כמפקד הגליל ממונה גם על ערי הגולן.

מצב זה מאפשר להכליל במחוז גולן מקצת מ-204 היישובים שמציין יוסף ב"מ ב"גליל", וכך אכן הציע לאחרונה מרדכי אביעם (2005: 50): "המספר 204 נראה לקוח מרשימה שהכין יוסף ב"מ עם מינויו לתפקיד והיא מכילה ודאי את כל היישובים בתחום שלטונו, כלומר, הגליל והגולן".

האם היו 204 יישובים בגליל ובגולן?

שטח הגליל לפי תיאורי יוסף ב"מ הוא כ-1,200 קמ"ר ושטח מחוז הגולן הוא 300 קמ"ר וכאמור בכתבי יוסף ב"מ מנויים 35 יישובים בגליל וחמישה בגולן. יש אפוא לבדוק האם לאזור הזה יש בתקופה כלשהי פוטנציאל לקיום מספר כזה של יישובים. האם היו בעבר תקופות עם מספר דומה של יישובים, והאם בתקופת הבית השני היו יישובים כמספר הזה בגליל ובגולן?

את השאלה הראשונה נבקש לבדוק בעזרת המצב היישובי בגליל במאות השנים האחרונות (התקופה העות'מאנית) וכן באמצעות מקורות חז"ל על יישוב יהודי בגליל בתקופת המשנה והתלמוד, המאוחרת לימי יוסף ב"מ, ולבסוף בעזרת נתונים ארכאולוגיים מהשנים האחרונות – את ההיתכנות למספר כזה בימי יוסף ב"מ.

מספר הכפרים הערביים בגליל ובגולן לפני ההתיישבות היהודית המודרנית

לפי נתונים שמביא גרוסמן (1994: 58–134) היו בגליל (בגבולות של יוסף ב"מ) במאה הי"ט כ-150 יישובי קבע ועוד כמה עשרות יישובים ארעיים (מזרעות). אם מצרפים את 35 היישובים במחוז גולן בראשית המאה הכ' (וילנאי 1970; קיפניס 2002) מגיעים למספר של 185 יישובים, בלי היישובים הארעיים.

האם בשלהי המאה הי"ט בגליל ובראשית המאה הכ' בגולן היו יותר יישובים משהיו בימי יוסף ב"מ? נהפוך הוא! מהשוואה לנתוני סקרים ארכאולוגיים שנעשו בגליל התחתון המזרחי (ליבנר 2004) ובגולן התחתון (בן דוד 2005) מתברר כי בשני אזורים אלו היו בתקופה הרומית הקדומה 68 יישובים, ואילו בתקופה המודרנית רק 33 יישובים. כבר מנתון זה של יישובים בגליל במאה הי"ט אפשר להסיק שהמספר שנוקב יוסף ב"מ איננו מופרך.

מספר היישובים בגליל בתקופת המשנה והתלמוד על־פי מקורות חז"ל

לאחר מרד בר־כוכבא רובו של היישוב היהודי בארץ־ישראל הוא בגליל והיצירה הספרותית התנאית והאמוראית היא רובה ככולה גלילית. ברור שמקורות חז"ל לא ציינו את כל היישובים בגליל אלא את אלו שהיו בהם בתי מדרש, או שמהם באו חכמים או שאירע בהם מעשה כלשהו.

מאיסוף שמות המקומות במקורות המשנה, התוספתא ומדרשי ההלכה התנאיים (גרינצויג 1999; קלמנטינובסקי 2004) ומהתלמוד הירושלמי (קראוז 2002) אפשר לזהות כ-100 יישובים בגליל שהתקיימו במאה הא' עד הד' לסה"נ. יש לציין כי במקורות אלו צוינו עוד עשרות יישובים שחיו בהם יהודים והם אינם מזוהים. למשל בירושלמי יש 58 שמות של יישובים בארץ־ישראל שלא זוהו. מכיוון שמתוך 165 השמות המזוהים 83 הם בגליל, אפשר להניח כי ביחס דומה 50 אחוז של הבלתי מזוהים הם בגליל (או בגולן), ועל כן יש להניח שאפשר לצרף עוד שמות רבים לגליל או לגולן.⁶ אם כן, גם מנתון חלקי זה (שהרי ברור כאמור שמקורות חז"ל לא מנו את כל היישובים) עולה אינדיקציה שהמספר של יוסף ב"מ איננו מופרך.

מספר היישובים בגליל ובגולן בימי יוסף בן מתתיהו על־פי נתוני סקרים ארכאולוגיים

עד השנים האחרונות פרסומי הסקרים הארכאולוגיים שנערכו בגליל לא אפשרו לבדוד את התקופה הרומית הקדומה מתוך כלל נתוני החרסים של התקופה הרומית ובחלק מנתוני הסקרים אף של התקופה הרומית־ביזנטית. מחקריו של דוד אדן־ביוביץ

(Adan–Bayewitz 1993, 2003) על כלי כפר חנניה ותיארוכם לתקופות משנה בתוך התקופה הרומית אפשרו לנתח את הממצא הקראמי מאתרים בגליל ובגולן, שם טיפוסי כלי כפר חנניה הם מרכיב משמעותי בממצא הקראמי מהתקופה הרומית ומתחילת התקופה הביזנטית. למשל בסקר הגולן התחתון (בן דוד 2005: 1), שנאספו בו שפות כלים מהתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית נמצאו 5,130 שפות של כלים מקבוצת טיפוסי כפר חנניה שהם כ־70 אחוז מכלל הממצא בסקר; ובסקר הגליל התחתון המזרחי (ליבנר 2004: 48), שעסק אף הוא בתקופות האלו, נמצאו 5,511 שפות מטיפוסים אלו שהם כ־60 אחוז מכלל הממצא בסקר.

שלושה סקרים, שניים מהגליל (Frankel et al. 2001; ליבנר 2004) ואחד מהגולן (בן דוד 2005) פרסמו נתונים המסתמכים על ניתוח טיפוסי כלי כפר חנניה ומאפשרים לתארך יישובים לתקופה הרומית הקדומה. האבחנה העיקרית שתוצג כאן מבוססת על שני סירי הבישול מטיפוסי כפר חנניה 4A, ו־3A שתוארכו לפרק הזמן שמאמצע המאה ה'א' לפסה"נ ועד אמצע המאה ה'ב' לסה"נ (Adan–Bayewitz 1993: 119, 125). שני טיפוסים אלו באתרים גמלא ויודפת, שחרבו בשנת 67 לסה"נ, הם מרכיב דומיננטי בין כלי הבישול ומרכיב ניכר בכלל הממצא באתר. בחפירות גמלא נמצאו 4,207 שפות משני טיפוסים אלה והם קרוב ל־70 אחוז מסך כל כלי הבישול שנמצאו בגמלא ו־23.5 אחוז מכל הממצא הקראמי שפורסם לאחרונה מחפירות גמלא (Berlin 2006: 32–46). בחפירות יודפת נמצאו עדויות ברורות לייצור שני טיפוסים אלו באתר והם כלי הבישול היחידים שעליהם יש עדות שיוצרו במקום (אביעם 2005: 195). באתרי הסקר בגולן התחתון נספרו למעלה מ־800 שפות של כלים אלו, ובסקר בגליל התחתון המזרחי כ־950 (ליבנר 2004: 48). אבחנות אלו מאפשרות ניתוח ברזולוציה גבוהה של ממצאי הסקרים מהגליל ומהגולן ואפשר בעזרתם לקבוע ברמה גבוהה של סבירות את קיומם של אתרי יישוב מהתקופה הרומית הקדומה מן המאה ה'א' לפסה"נ עד שלהי המאה ה'א' לסה"נ – באופן כללי התקופה המתוארת אצל יוסף ב"מ.

תוצאות שלושת הסקרים מסוכמים בטבלה

סקר	שטח	מספר יישובים מהתקופה הרומית הקדומה	מספר יישובים המוזכרים בכתבי יוסף בן מתתיהו	מספר יישובים המוזכרים בספרות חז"ל
גליל עליון ⁸	200	17	6	10
גליל תחתון מזרחי	285	35	5	17
גולן תחתון	215	33	5	2
סה"כ	700	85	16	29

שטח הגליל והגולן בימי יוסף ב"מ הוא כאמור 1,500 קמ"ר, ובחישוב של יחס השטח הנסקר לכלל השטח אנו מקבלים נתון של 187 יישובים בכלל השטח, מספר קרוב דיו לזה של יוסף ב"מ ומאשר אפוא את אמינותו. ניתוח דומה עשה אביעם במחקרו על יודפת (אביעם 2005: 42–50). במרחב סביב יודפת מנה אביעם 21 יישובים מהקופה הרומית הקדומה ועל־פי חישוב יחס השטח הזה אל כל שטח הגליל והגולן הגיע אביעם לנתון של 206 יישובים. משלוש אמות המידה עולה אפוא שהמספר 204 יישובים הוא אמין ומשקף היקף ההתיישבות היהודית בתחום שליטתו של יוסף ב"מ ערב המרד – הגולן והגליל.

הערות

- 1 נוסף על ההצעה המקובלת, כפר כבול, הציע לאחרונה מרדכי אביעם (2005: 29, 46) את האתר חורבת בזע הנמצא כשני ק"מ מצפון לכפר כבול. בחודש יוני 2007 נערכה במקום חפירה קצרה בניהולם של אביעם ואמיתי. הממצאים מעידים על יישוב במקום במהלך המאות הא' והב' לסה"נ. יש עדויות לכך כי היישוב מן המאה הא' ניטש או נפגע וכי במאה הב' נבנה במקום בניין חדש ובו אבנים בשימוש משני מבניינים קודמים, אולי אפילו מבית כנסת. לא מן הנמנע כי פגיעה זו ביישוב מן המאה הא' קשורה לאירועים שהתרחשו בכבול וסביבה בזמן מסעו של קסטיוס גאלוס בשנת 66 לסה"נ (מלח' ב, 503–504). בכל מקרה החפירה לא העלתה ממצאים המחזקים את הצעת הזיהוי לעיל.
- 2 למידע הארכאולוגי הרלוונטי לימי יוסף ב"מ ראו: טל, ספר ופאנטאלקין 2000; ליבנר 2004: 93–90, 273–275, אביעם 2005: 42–43.
- 3 נוסף על ההצעה המקובלת לזהות את תלה בתליל הסמוכה ליסוד המעלה ראויה לציון הצעתו החדשה של עידן שקד (Shaked and Avshalom-Gorni 2004: 31–34) לזיהוי תלה באתר חורבת מקברת בנאת יעקוב על הגדה מערבית של הירדן מדרום ליסוד המעלה. באתר זה נמצאה כמות מרשימה של כלי חרס מהתקופה הרומית הקדומה וכן כלי אבן מגיר האופייניים ליישוב היהודי בשלהי ימי הבית השני.
- 4 עקב זיהויה המוטעה של גמלא על גדת נחל רקאד בדרום הגולן שורטטו המפות המתארות את הגולן שרובו שורטט נכון במרכזו, עם יתד ממזרח לתחום סוסיתא על מנת להגיע לרקאד. להצעות ומפות שזיהו בטעות את מחוז הגולן של ימי בית שני עם כל רמת הגולן המודרנית ראו: הרטל 2005: 358.
- 5 לדיון על מהותו של מחוז גמלא שהוקם ככל הנראה רק בימיו של אגריפס הב' ראו עתה: הרטל 2005: 361.
- 6 לסוגיית אי-השתמרות שמותיהם של אתרי בתי הכנסת היהודיים בגולן לעומת מצב ההשתמרות בגליל ראו: בן דוד 2005: 224–227.
- 7 חושבו רק אתרים בגודל של ארבעה דונם ומעלה.
- 8 מתוך הסקר של הגליל העליון כולו חושבו הנתונים רק מתחום הגליל העליון בימי יוסף ב"מ.

Fig. 7: Tzipori, view of the hill
on which the 1st century CE
town was located.
(Photo: G. Laron)

איור 7: ציפורי, מבט על הגבעה שעליה
נפרסה העיר במאה הא' לסה"נ.
(צילום: ג' לרון)

ציפורי - פני היישוב היהודי ערב המרד הגדול לאור תיאוריו של יוסף בן מתתיהו והמצא הארכאולוגי

זאב וייס

האוניברסיטה העברית
בירושלים

מסיפורו המרתק של יוסף בן מתתיהו (להלן יוסף ב"מ), המתאר בספרו האוטוביוגרפי את השתלשלות האירועים שקדמו לפרוץ המרד הגדול בגליל, עולה דבר אחד ברור: ציפורי, היחידה בין יישובי הגליל שבחרה בדרך השלום, פתחה את שעריה לרומאים והפנתה עורף למורדים שביקשו לפרוק עולה של מלכות ולזכות בעצמאות מחודשת. החלטה זו, אם נבעה משיקולים פנימיים שלא לפגוע בעיר ובכלכלתה ואם מהבנה שאין בכוחם של היהודים לנצח את רומא האדירה, השפיעה על צביונה של העיר, על מעמדה הפוליטי ועל התפתחותה העירונית לאחר המרד ובמאה הב' לסה"נ. הממצאים הרבים שנחשפו בחפירות המתנהלות זה כשני עשורים בציפורי שייכים ברובם לתקופה המאוחרת, אך בכמה מחלקי היישוב, בייחוד על הגבעה ומורדותיה, נחשפו עד היום שרידים לא רבים במיוחד המעידים במשהו על מראה העיר ובנייניה בתקופה שקדמה למרד הגדול. בסקירת המקורות ההיסטוריים והמצא הארכאולוגי אשרטט קווים לדמותה של ציפורי במאה הא' לסה"נ, ואסביר כיצד עוצב הנוף האדריכלי בימים שקדמו למרד הגדול ברומאים וללחימה בגליל בשנת 67 לסה"נ.

ציפורי במאה הא' לסה"נ - העדות ההיסטורית

ציפורי שוכנת על גבעה ברום 289 מ' מעל פני הים בלב הגליל התחתון ולה היסטוריה יישובית ארוכה. הממצאים הארכאולוגיים מעידים על נוכחות מסוימת בשלהי תקופת הברזל ועל התיישבות ברורה יותר בתקופה הפרסית, אך מדברי יוסף ב"מ אנו למדים שבמאה הב' לסה"נ ישבו יהודים בציפורי. להורדוס היה ארמון מלכותי בעיר ולאחר מותו בשנת 4 לפסה"נ לקח משם יהודה בן חזקיה נשק רב והרים את נס המרד נגד הרומאים בגליל (מלח' ב, 56; קדמ' יז, 271). הגליל נמסר לשליטתו של הורדוס אנטיפס והוא ישב בציפורי עד שייסד את טבריה שנקבעה לימים לבירת הגליל. בנייתה המחודשת של ציפורי עם דיכוי המרד בידי וארוס (שנת 4 לפסה"נ) ופריחתה של העיר במאה הא' לסה"נ יוחסו להורדוס אנטיפס (Hoehner 1972: 110-43). יוסף ב"מ מתאר את מעשיו של הורדוס אנטיפס בעיר ואומר שהוא "ביצר את ציפורי, פאר הגליל כולו, וכינה אותה אבטוקראטוריס" (קדמ' יח, 27), ויש המסיקים מכך שאנטיפס בנה את ציפורי מחדש כעיר הלניסטית-רומית ואף הקים בה נוסף על ביצורים גם מבני ציבור אחדים, למשל תאטרון (Hoehner 1972: 86-87; Freyne 1998: 137-138; Horsley 1996: 149-162; Jensen 2006: 49-60).¹ לפי דעה זו, מפעלי הבנייה של הורדוס אנטיפס בציפורי היו בעלי אופי מונומנטלי, כיאה לפוליס יוונית-רומית, ובזכותם נחשבה העיר ל"פאר הגליל כולו" כלשונו של יוסף ב"מ. ואולם עיון מדוקדק בדבריו מלמד שהורדוס אנטיפס רק שיפץ את חומת ציפורי, אך לא הקים ולא מימן מפעלי בנייה אחרים בעיר, ואלה נעשו בזמן מאוחר יותר (וייס 2006: 18-28). יוסף ב"מ מציין שהעיר משמשת עתה מבצר מגן וביכולתה להתגונן מפני התקפה בזכות מקומה הטופוגרפי בראש הגבעה ובזכות חומתה המסיבית המגנה עליה (Miller 1984: 56-57; Miller 2001: 454). ציפורי התפרסמה בביצוריה המיוחדים וערב המרד ברומאים שיפצו בני המקום את חומות עירם מכספם (מלח' ב, 574). ביצוריה של העיר "הגדולה בכל ערי הגליל, הבנויה במקום משגב והמוקפה חומה" והקושי לכבוש אותה בשל כך, הניעו לדברי יוסף ב"מ את אספסיאנוס לסייע לבני ציפורי, שבאו לקדם את פניו בעכו, והוא שלח אליהם חיל רוכבים ורגלים שיישבו בעיר "אשר תהיה לו למבצר לעומת העם היושב בגליל"

(מלח' ג, 34). גם החכמים שהיו מודעים לביצורה של העיר והשתמשו שנים רבות לאחר המרד במונח *castra* "קצרה הישנה שלציפריין", התכוונו לאקרופוליס המבוצר.²

מעט מאוד ידוע על העיר ומוסדותיה במאה הא' לסה"נ. לאחר שבשנת 61 לסה"נ כלל הקיסר נרון את טבריה וסביבתה בממלכתו של אגריפס הב' זכתה ציפורי מחדש בבכורה המדינית בגליל והוחזרו אליה בית האוצר והארכיון הציבורי (חיי יוסף, 38–39) לאחר שהועברו בידי הורדוס אנטיפס לטבריה עם ייסודה כבירת הגליל. יוספוס מזכיר לא פעם את בני העיר ומכנה אותם הציפוראים (חיי יוסף, 373, 380, 394, 411),³ אולם בשום מקום אין הוא מציין את המוסדות העירוניים שהיו אולי בציפורי ואין הוא מונה את בעלי התפקידים ואינו מאזכר בדרך כלשהי את מנהיגי הציבור בעיר.⁴ הארכי הישנה של ציפורי הנזכרת במקורות התלמודיים פעמים מספר רומזת אולי על המוסדות העירוניים שפעלו בעיר בתקופה הקדומה, אולם במקורות שלפנינו אין פירוט של ממש הנוגע במהות השלטון העירוני ובמוסדותיו, חוץ מאזכרת עצם קיומן של ערכאות יהודיות בציפורי בזמן קדום למדי (משנה, קידושין ד, ה). עם המבנים הנזכרים אצל יוספוס וקשורים לבנייה הציבורית בציפורי נמנים רק החומה שנזכרה לעיל והאגורה, היא השוק המקומי (חיי יוסף, 107). האגורה בציפורי כמו בכל יישוב הלניסטי אינה מבנה מונומנטלי אלא שטח פתוח שאליו נסמכו בלי תכנית אדריכלית מוגדרת מבנים אחדים, שם התאספו הסוחרים ומכרו את מרכולתם.⁵

באוטוביוגרפיה שלו מספר יוסף ב"מ על מהלכיו בגליל לפני המרד וכיצד הכין את בני המקום למלחמה ברומאים. מדבריו אפשר לדלות פרטים מעניינים על התנהלותה של ציפורי ועל יחסה למורדים. כמפקד הגליל וכממונה על הכנת התושבים ללחימה ברומאים הוא אישר לבני ציפורי "לבנות" (או כפי שמסתבר יותר לשפץ) את חומות העיר על דעת עצמם, בראותו כי הם עשירים בכסף ונכונים למלחמה גם באין מִצְנָה עליהם" (מלח' ב, 574; Cohen 1979: 215–248). הוא ביקר אמנם בציפורי יותר מפעם אחת, אולם בני המקום, הציפוראים, שפעלו באופן עצמאי בימים שלפני פרוץ המרד הגדול, התנגדו למורדים, סגרו את שערי עירם ופנו לעזרת הרומאים (חיי יוסף, 373, 394, 411).⁶ בני ציפורי שפגשו את אספסיאנוס בעכו הבטיחו לסייע לו במלחמה בבני עמם וזה שלח כוחות רבים בכדי להגן על עירם (מלח' ג, 34; חיי יוסף, 410–411). במעשיהם שמרו בני ציפורי על עירם ואפילו בשעה שירושלים הייתה נתונה במצור נמנעו הם מלשלוח סיוע צבאי מפני שלא רצו שייחשבו למסייעים למורדים (חיי יוסף, 348). החיים בציפורי, כמו במרבית היישובים בגליל שלא השתתפו במרד (רפפורט 2007: 50–51), נמשכו כמקודם גם בעקבות המסע הצבאי נגד המורדים, אם כי תחת עינם הפקוחה של החיילים הרומאים שהוצבו למשמר בחבל הארץ הזה. הבכורה בגליל לאחר דיכוי המרד היתה שייכת לציפורי, "עיר השלום", שבעקבותיה הלכו יישובים אחרים וקיבלו עליהם את עולה של רומא. עיר זו, יש להניח, היתה העוגן המרכזי לחידושם של החיים היהודיים בגליל לאחר דיכוי המרד.

הממצא הארכאולוגי - המאה הא' וימי המרד

הממצאים הארכאולוגיים שחשפו כל המשלחות החופרות בציפורי בשנים האחרונות רבים, מגוונים ומרשימים בהיקפם. הם מאפשרים לעמוד על המבנה האדריכלי, הפיזי והתרבותי של העיר ולשרטט קווים להתפתחותה של ציפורי מהתקופה ההלניסטית ועד שלהי העת העתיקה. ציפורי בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית הקדומה השתרעה על הגבעה ומורדותיה (איור 7). בחפירות באוכף שממזרח התברר שבשלהי המאה הא' או בראשית המאה הב' לסה"נ הוגדל שטחה של העיר לכיוון זה ואף נבנו כאן ובחלקים אחרים של העיר מבני ציבור אחדים ובתים פרטיים מרשימים ביופיים (וייס ונצר 1994; וייס 1997; Meyers 1992; Nagy et al. 1996; Weiss and Netzer 1997). ואולם מערכת הרחובות האורתוגונלית

שנחשפה על האוכף שממזרח לגבעה ומבני הציבור המעוצבים בסגנון רומי מונומנטלי שנחשפו עד היום ברחבי העיר, אין לתארכם – כפי שטוענים חוקרים אחדים – לראשית המאה הא' לסה"נ, התקופה שהורדוס אנטיפס התגורר בציפורי. מבנים אלו, כמו התאטרון או הבניין המונומנטלי הסמוך להצטלבות הדרכים שבעיר התחתית, נוסדו רק עם הרחבתה של ציפורי למזרח ובניית מערך הרחובות שם בסוף המאה הא' או בראשית המאה הב' לסה"נ, בזמן שהעיר עוצבה מחדש כפוליס רומית (וייס 2006: 23–28).

מאחר שלא בימי הורדוס אנטיפס נעשה הבינוי המונומנטלי של ציפורי, ישורטטו להלן קווים לדמותו של היישוב במאה הא' בהסתמך על הממצא הארכאולוגי, ולאורו אתאר את הנוף העירוני של המקום כפי שהיה לדעתי ערב המרד הגדול ברומאים. ניתוח שרידי הבנייה המתוארכים בוודאות לשלהי התקופה ההלניסטית ולמאה הא' לסה"נ ועיון באופן פריסתם של הממצאים הקדומים ברחבי האתר מלמדים בבירור שציפורי ערב החורבן השתרעה על ראש הגבעה ועל מורדותיה. הבתים הפשוטים שנחשפו ברחבי הגבעה משקפים את פני היישוב, שהבניה בו דומה מבחינות רבות לבנייה הכפרית ברחבי הגליל ואין לה כל נופך מונומנטלי האופייני לאדריכלות הרומית העירונית. על פני האוכף שממזרח לגבעה, השטח שהתפתח לימים לעיר התחתית, היו פזורים ככל הנראה מבנים בודדים בלא סדר וארגון מיוחדים ואלה לא הותירו רושם רב בשטח. כאן גם עברה הדרך שהובילה אל העיר ממזרח ובאזור זה היו מתקנים חקלאיים ובורות מים ששיוו צביון כפרי לפריפריה היישובית של ציפורי.

חוץ משרידי מבצר שחשפה משלחת החפירות מאוניברסיטת דיוק, ארצות הברית, בראשותו של אריק מאיירס סמוך לרום הגבעה, עדיין לא נתגלה בציפורי כל שריד מחומת העיר מהמאה הא' לסה"נ – לא זו ששופצה בידי הורדוס אנטיפס ולא זו שתקנו בני העיר מכספם ערב המרד. הבניין המבוצר, השוכן ממערב לרום הגבעה, הוקם בשנת 100 לפסה"נ בערך והחופר מבקש לזהות בו את ה"קצרה של ציפורין" הידועה מהמקורות התלמודיים (ירושלמי, שבת טז ו, טו ע"ד; Meyers 1998; Meyers 1999). שלושה חדרים ושני מקוואות טהרה גדולי מידות נתגלו בקומת הקרקע של הבניין המסיבי שעמד בצד זה של הגבעה (איור 8). קירות הבניין בעובי 1.87 מ' נבנו על סלע האם באבני שדה שסותתו סיתות גס. חדרי הבניין מולאו בשלב מסוים בעפר ולדברי החופרים זו הייתה פעולה מכוונת שעשו תושבי העיר בימים שקדמו למרד ברומאים.

שרידיהם של כמה בתי מגורים מהתקופה הרומית הקדומה נחשפו גם בשטחי החפירה הפזורים ברחבי האקרופוליס. ממצא זה מלמד די בבירור שהבנייה הפרטית בעיר הקדומה תפסה שטחים נרחבים על פני הגבעה ומדרונותיה (וייס ונצר 1997: 8; Hoglund and Meyers 2004; Talgam and Weiss 1996). שיטות הבנייה בציפורי מזכירות את אלה המוכרות בכפרי הגליל. הקירות בנויים אבן מקומית, לעתים מהוקצעת חלקית. לריצוף השתמשו בטיח מהודק ויש גם שימוש באבן

איור 8: ציפורי, שרידי הבניין המבוצר שנמצא על הגבעה, מבט לדרום. (באדיבות א' מאיירס)

איור 9: ציפורי, מקווא טהרה שנתגלה בראש הגבעה, מתחת לחדרי הדרומיים של בית דיוניסוס. (צילום: ג' לרון)

או בסלע מסותת, אך לא בפסיפס. גגות הבתים היו עשויים קורות, ענפים ועפר מהודק, ובמקומות אחדים השתמשו גם בקשת ובקמרון לקירוי חללים, בעיקר במפלסים תת-קרקעיים, למשל במקוואות. גם תכנית הבתים בציפורי, מרכיביהם ובנייתם המדורגת לאורך תוואי המדרון אופייניים לבנייה הגלילית במאה הא' לסה"נ. לבתים שהמשיכו להתקיים גם לאחר המרד ועד המאה הד' לסה"נ לפחות, אין תכנית אחידה ואף הוכנסו בהם שינויים בהמשך התקופה. נמצא בהם חצר ובצדה מספר לא קבוע של חדרים, שבמרתפיהם נקבעו מקוואות טהרה, בורות מים או מחסנים בגדלים שונים.

מקוואות הטהרה שנתגלו במפלסים מהמאה הא' לסה"נ היו בגדלים שונים (5.6–8.5 מ"ק) ויש שהם נחצבו בסמוך לבורות מים גדולים. היו אלו מתקנים מלבניים בצורתם המאפשרים טבילה נוחה במקום. יש מהם החצובים לגמרי מתחת למפלס רצפות הבתים (איור 9) ואחרים נבנו כבִּרְכָּה מדורגת, שחלקה התחתון חצוב בחלקו בסלע. הירידה אל המקווה שדופנותיו טויחו בשכבות אחדות של טיח (שתיים-שלוש בממוצע) הייתה בגרם מדרגות, פעמים צר, המצוי באחת הדופנות הצרות של המתקן. במרבית המקוואות בציפורי אין "אוצר" – בִּרְכָּה קטנה בצד המקווה שבה שמרו מים כשרים לטבילה, אך יש להניח שנהנו מאספקת מים סדירה באמצעות מרזבים שירדו מגגות המבנים או תעלות ניקוז ממקומות סמוכים שהובילו מים ישירות אל בִּרְכָּת הטהרה.⁷

איור 10: ציפורי, שבִּיר טיח מעוטרים בצבע, שנמצאו במילויים מתחת לבית דיוניסוס. הדגמים מזכירים את הסגנון השלישי בפומפיי. (צילום: ג' לרון)

איור 11: ציפורי, "מאגר החרוב" על צד הדרך המובילה אל היישוב ממזרח לאוכף. (באדיבות צ' צוק)

ברחבי האקרופוליס לא נתגלו שרידי בנייה מארמונו של הורדוס, שממנו לקחו המורדים כלי נשק לדברי יוספוס, ובו התגורר בנו הורדוס אנטיפס בראשית שלטונו (מלח' ב, 56; קדמ' יז, 271). לעומת זאת, שבִּיר טיח צבעוניים שנתגלו בכמויות לא מבוטלות במילויים שמתחת לבית דיוניסוס בצדה המזרחי של הגבעה שייכים למבנה מפואר כלשהו, אולי ארמון, שניצב במאה הא' לסה"נ בחלק זה של העיר (איור 10). שבִּיר הטיח עוטרו בדגמים צמחיים ובגווני אחדים על רקע אפור-שחור, המזכירים את הסגנון השלישי מפומפיי (Talgam and Weiss 2004: 7).

27–28).⁸ גם אם לא נוכל לקשור את השרידים האלה לארמון המלך שהיה בציפורי, יש להניח שהם עיטרו מבנה מכובד אחר, אולי אחד מבתי העשירים שניצב לא הרחק מכאן, במאה הא' לסה"נ.⁹ שברי פרסקו נתגלו גם בשטחי חפירה אחרים על פני הגבעה ומורדותיה ומלמדים שבתים נוספים, ואולי רק חדר אחד בהם, עוטרו בתמישיחי צבע.

איור 12: ציפורי, קבוצת כלים שנתגלו בבור מים חתום מתחת לקירו ההיקפי של התאטרון. (צילום: ג' לרין)

אספקת מים לעיר במאה הא' לסה"נ התבססה ברובה על נגר עילי ואיסופם של מי הגשמים אל בורות חצובים

בסלע, כמו אלה שנתגלו על פני הגבעה ומורדותיה. מרבית בורות המים, שנפחם אינו אחיד, היו בשימוש פרטי ונמצאו בזיקה ישירה לבתי המגורים שנחשפו בשטח הגבעה. בור מים גדול נתגלה במרכז הגבעה, בחזית המצודה הצלבנית ומדרום לה, ומשום נפחו, כ-380 מ"ק, ומקומו במרכז היישוב הקדום, נראה ששימש מאגר ציבורי. על מתקני המים הציבוריים בעיר הקדומה יש להוסיף את "מאגר החרוב" המצוי על צד הדרך המובילה אל היישוב ממזרח לאוכף (איור 11). מאגר זה בנפח כ-180 מ"ק היה מקורה בלוחות אבן שהונחו על חמש קשתות מסיביות והוא סיפק, כך יש להניח, את צורכי השדות והמבנים הבודדים שהיו בפריפריה היישובית של ציפורי במאה הא' לסה"נ (Tsuk 2006).

כלכלת העיר ועושרה של ציפורי במאה הא' לסה"נ התבססו בעיקר על עיבוד השדות הפוריים בעמקים שסביבה, על גידול צאן ובקר ועל מלאכות זעירות. רוב כלי החרס שנתגלו באתר הם מקומיים, מהם שיוצרו בכפר חנניה ובשיחין, ובצדם כלי יבוא מעטים (איור 12). נוסף על כלי הבישול והאחסון מצוי גם הנר ההרודיאני, שגופו עשוי באבניים וחרטומו המקורצף בצדדים בסכין, עוצב באופן חופשי ביד, וכן טיפוס אחר השונה בעיצוב פיית הנר והחרטום. כלי החרס מציפורי ומצאי המטבעות מהמאה הא' לסה"נ מלמדים על קשרי המסחר של העיר עם יישובים אחרים במרחב הגליל, כמו צור ועכו-פטולמאס שבחוף הפניקי. תושבי ציפורי השתמשו גם בכלי אבן, שדומים להם נמצאו בירושלים, ונראה שהם יוצרו באחד מבתי המלאכה שהיו בגליל, אולי בציפורי ואולי ביישוב סמוך.

עד היום כמעט לא נתגלו בציפורי ממצאים ארכאולוגיים מימי המרד הגדול ברומאים. עובדה זו אינה מפליאה, שהרי בני ציפורי התנגדו כאמור למרד, פתחו את שערי עירם לרומאים והחיים במקום, כך יש להניח, המשיכו באין מפריע. שמע המאורעות בגליל הגיע ודאי לתושבי המקום, אך רושםם בקושי הותיר את חותמו בממצא הארכאולוגי. כאמור, חומת העיר, זו שאנשי ציפורי שיפצו מכספם, עדיין לא נמצאה. העדויות היחידות הקושרות את ציפורי למרד הן המטבעות; באלה יש אולי ביטוי לדעות שנשמעו בעיר כלפי למרד. בשנת 68/67 לסה"נ, במהלך המרד ברומאים, אולי ביוזמתו של אגריפס הב', שהעתיק את מקום מושבו לעיר, הוטבעו בציפורי מטבעות ועליהם שם העיר (איור 13). על צדו האחד של המטבע כתובת ביוונית, בתוך מעגל מוקף זר, בזו הלשון: "שנת 14 לנירון קלאודיוס קיסר". בצדו האחר של המטבע צמד קרני שפע מצטלבות וביניהן קדוקאוס, וכתובת שתרגומה: "בימי אספסיאנוס בנרונאס-ציפורי עיר השלום" (משורר 1997: 94–96). כינויה של ציפורי "נרונאס, עיר השלום" עולה בקנה אחד עם עדותו הנזכרת של יוספוס על אנשי ציפורי שפתחו את שערי עירם לפני אספסיאנוס וצבאו ולא הצטרפו למורדים (מלח' ג, 30–34).¹⁰ מטבעות אלו המשמשים "שופרה" של העיר כלפי

השלטונות מבטאים את עמדת הרוב שקראו לשלום ובירכו על פתיחת השערים לרומאים. כנגד ממצא מרשים זה עומדות שלוש פרוטות מן השנה השנייה של המרד, שנת 68/67 לסה"נ שנמצאו בציפורי והן הד קלוש אולי לקול האחר, לאופוזיציה מקומית שיצאה נגד דעת הרוב בעיר (איור 14).¹¹ הגם שאפשרות זו קלושה, אם משום שאין דרך להוכיח אותה, אם מפני שיתכן שמטבעות אלו התגלגלו אל ציפורי באופן זה או אחר, אולי אפילו לאחר המרד, בכל זאת אין להוציא מכלל אפשרות שיש בכך עדות ולו עקיפה על קבוצה עלומה שביקשה לתמוך במרד ובמטרותיו, אלא שהללו נדחו מפני דעת הרוב.

סיכום

הממצאים הארכאולוגיים והמקורות הספרותיים מעידים שציפורי ערב המרד הגדול ברומאים נראתה ככפר גדול מאוד, "עיר" בלשונו של יוספוס, ומראיה המקומי היה מרשים פחות מזה של טבריה שזכתה למעמד של פוליס. הבנייה הייתה פשוטה, בלא שום ניחוח מונומנטלי, חוץ מבתי הכנסת שדמו אולי לזה שבגמלא, אלא שמבנים אלו לא הותירו עד היום את חותמם בממצא הארכאולוגי. בקבלת עולה של רומא קנתה לה ציפורי מעמד פוליטי חדש והוענקה לה הזכות לטבוע מטבעות אוטונומיים, באמצעותם ביטאה את נאמנותה לשליט הרומי העומד לדכא את מרד היהודים. ניתוח המקורות ההיסטוריים, ממצא המטבעות והממצא הארכאולוגי מלמד שציפורי בימי המרד ואחריו צעדה אל תקופה חדשה, שבה זכתה למעמד של פוליס רומית. שינוי פוליטי-שלטוני זה השפיע ישירות על המערך העירוני של ציפורי ושינה לגמרי במפנה המאות הא' והב' לסה"נ את הנוף העירוני ואת המבנה האדריכלי שלה, וזה עוצב עתה באופן מונומנטלי כיאה לעיר רומית, שכמותה נמצאו רבות בארץ-ישראל העתיקה.

הערות

- 1 חוקרים אחדים אף מזהים בממצא הארכאולוגי מבנים נוספים שהוקמו כביכול בידי הורדוס אנטיפס, וראו: Chancey 2001: 62–96; Reed 2000: 23–59; Strange 1992b: 23–59.
- 2 משנה, ערכין ט, ו; תוספתא, שבת יג, ט (מהדורת ליברמן, עמ' 60); ספרא, בהר, פר' ד פס' א (מהדורת וייס, ע' ג) וראו גם: Miller 1984: 15–30. על ערי החומה ובהן ציפורי ועל המבנה הפיזי שלהן במאה הא' לסה"נ ראו: אדן-ביוביץ 1997: 449–470.
- 3 תושבי ציפורי מכונים בספרות התלמודית "ציפוראי", וראו לדוגמה: ירושלמי, מעשרות א ד, מט ע"א; שם, שבת ד ב, ז ע"א. לדיון במשמעות הכינוי במאות ב' עד ד' לסה"נ ראו: Miller 1999; Miller 1990.
- 4 מלחמת היהודים ב, 574, 645; חיי יוסף, 373, 394, 411. ראו גם: Freyne 1980, 124.
- 5 על מבנה האגורה בעולם ההלניסטי והמבנים הסמוכים לה ראו: Chamoux 1976: 62–65; Coulton 2003: 272–276.
- 6 לדברי מילר (Miller 2001: 453–467) תיאורי המלחמה בגליל של יוסף ב"מ הם בעלי נופך פולמוסי הבא להציג את ציפורי כעיר פרו-רומית, אלא שקריאה מעמיקה במלחמת היהודים מלמדת לדבריו שיחסי הכוחות שם לא היו שונים בהרבה ממה שהיה בכל יישוב גלילי אחר.
- 7 על פתרונות אפשריים בהכשרת המקווה ראו: רייך 1990: 33–12.
- 8 ניתוח מקיף של שברי הטיח המעוטרים מציפורי נעשה בידי הגב' נעמה וילוז'ני (2004: 51–56) ומסקנותיה יפורסמו במאמר נפרד. בדגמים שעיתרו את ארמונו של הורדוס אנטיפס בטבריה, בשונה מהשברים בציפורי, היו גם בעלי חיים. ראו: חיי יוסף, 65–69.
- 9 אחד מחדריו של בית אמידים שנתגלה ביודפת עוטרו בציורי קיר וגם בגמלא נמצאו עדויות לכך שבתי העשירים קושטו באופן דומה. ראו: אביעם 1999: 98; שיאון ויבור 2001: 13–15.
- 10 על מקומה של ציפורי ומעשיה במהלך המרד ראו: Meyers 2002: 110–118; Miller 2001.
- 11 מספרם המועט של מטבעות המרד בציפורי אינו ייחודי לעיר אלא מאפיין את הגליל כולו ולא מן הנמנע שהממצא המועט יש בו בכדי להעיד על יחסה של כלל האוכלוסייה ועל היקף תמיכתה במרד. על מטבעות המרד, שרובם נתגלו ביהודה, ראו: משורר 1997: 105–119.

איור 13: מטבע העיר ציפורי שנטבע במהלך המרד הגדול, 68/67 לסה"נ. ('משורר, אוצר מטבעות היהודים, ירושלים, 1997: 95)

איור 14: מטבע מהשנה השנייה למרד הגדול שהתגלה בציפורי בשטח החפירה על מדרון הגבעה ממזרח פנים אמפורה מסביב כתובת: ש[נת] שנים. גב: עלה גפן מסביב כתובת: ח[רת] צ[יון]. (צילום: ג' לרון)

דגן, יצהר ותירוש מתקנים לעיבוד מזון בגליל במאה הא' לסה"נ

רפאל פרנקל

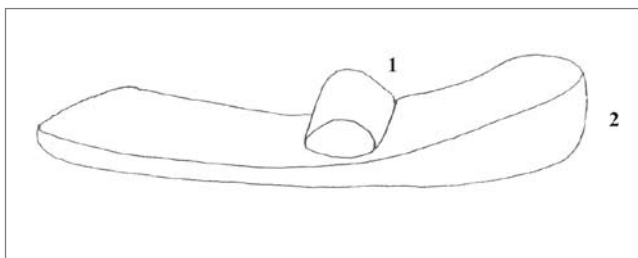
אוניברסיטת חיפה

גפן, זית וחיטה הם שלושת הגידולים העיקריים של חקלאות הבעל הים-תיכונית. הם מתאימים לאקלים של האזור ומוצריהם – יין, צימוקים, שמן זית, זיתים כבושים וחיטה – ניתנים לאחסון בלתי מוגבל. לכן מוצרים אלה אינם רק המאכלים הבסיסיים בתפריט הים-תיכוני אלא גם מרכיב חשוב בהיסטוריה הכלכלית והטכנית של האזור וחלק בסיסי בתרבות, בספרות, באמנות ובמנהגים של העמים שחיו באזור, ובפולחן של הדתות שמקורן באזור הזה. מכיוון שבימי קדם עסקה רוב האוכלוסייה בחקלאות, יוחד חלק גדול מזמנם ומרצם של רוב בני האדם לגידול שלושה צמחים אלה ולעיבוד מוצריהם.

בבחינת המתקנים ששימשו לעיבוד מוצרי מזון במאה הא' לסה"נ נתבסס על הממצא הארכאולוגי וגם על מקורות כתובים קדומים ועל הממצא הקדם-תעשייתי. כתבי הברית החדשה הם בני התקופה, אך גם המשנה התוספתא וברייתות בתלמודים הם רלוונטיים, ובמקרים שברור כי המציאות לא השתנתה אפשר גם ללמוד מהמקרא. אשר לממצא הקדם-תעשייתי, כאשר הוכנסו טכניקות חדשות, רק במקרים מעטים חדלו מלהשתמש בישנות ולכן היה אפשר למצוא כמעט את כל השיטות העתיקות פועלות עד לפני שנים לא רבות. למתקנים קדם-תעשייתיים יש יתרונות אחדים. חלקי המתקנים העשויים חומרים אורגניים, כגון עץ ועור, לא השתמרו בדרך כלל בממצא הארכאולוגי, אך אפשר לראותם בשלמותם במתקנים קדם-תעשייתיים. למתקנים האלה יש גם היתרון שהיה אפשר לתעד בפירוט את תהליכי העבודה.

חיטה, קמח ולחם

בתקופות הקדומות בכל העולם העתיק טחנו חיטה ברחיים הפשוטות, הרחיים של התנ"ך, על ידי הזנת הרכב הלחך ושוב על השכב (איורים 15, 16). במאה ה' לפסה"נ הופיעו שתי טכניקות חדשות באגן הים התיכון: רחיים סיבוביות של יד (איורים 17, 18), בספרד, והרחיים האולינטיים (איורים 19, 20, 21), שפעלו על-פי עקרון המנוף, ביוון. הרחיים האולינטיים הגיעו במהרה לכל האזורים המזרחיים של הים התיכון וגם למערב הים התיכון הובאה הטכנולוגיה הזאת, כנראה בידי מתיישבים יוונים. הרחיים הסיבוביות של יד עברו מזרחה אך בקצב איטי בהרבה. ההתפתחות הבאה הייתה המצאת הרחיים הפומפאיות – "רחיים של חמור" (איורים 22, 23). הדבר קרה במערב הים התיכון, ונראה שהן התפתחו מהרחיים הסיבוביות של יד. יתכן שהמצאתן הייתה תוצאה של המפגש בין הרחיים הסיבוביות של יד עם הרחיים האולינטיים. הרחיים הפומפאיות מופיעות בישראל בתקופה ההלניסטית ונפוצות מאוד בתקופה הרומית. אשר לרחיים הסיבוביות של יד, לפי השערתו של קרטיס נייל רנלס (Runnels 1990) הן הובאו ליוון על ידי הצבא

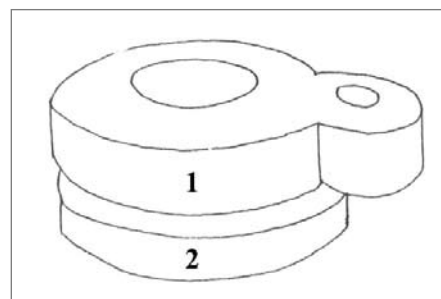

איור 15: רחיים פשוטות:
1. רכב. 2. שכב (ציור: ל' פרנקל)

איור 16: בית העמק, רחיים פשוטות.

הרומי, ונראה שזה נכון גם לארץ-ישראל, כפי שעולה ממצאי חפירות שנעשו באתרים שכבש הצבא הרומי במרד הגדול. ביודפת ובגמלא נמצאו רחיים אולינטיים, ואף דוגמה של רחיים סיבוביות של יד. לעומת זאת במצדה נתגלו רחיים סיבוביות של יד מהשלב שהצבא הרומי ישב במקום לאחר כיבושו (Netzer 1991: 290–291). מאותו השלב נמצאו גם רחיים אולינטיים, אך בשימוש משני כאבני ריצוף, אלה שימשו ודאי את היהודים במקום, אך לא היה להם שימוש בעבור הרומאים. אף שרחיים סיבוביות של יד היו בשימוש במצדה במאה הא' לסה"נ, לפי העדויות המצויות היום נראה שנקלטו לאט ורק בתקופה הביזנטית היו הרחיים הסיבוביות של יד לרחיים הרווחות (איור 24).

איור 17: רחיים סיבוביות של יד:
1. רכב 2. שכב (ציור: ל' פרנקל)

עד כה לא נחשפו בישראל טחנות מים מהתקופה הרומית, אולם המקורות הכתובים מעידים בבירור שהיו כאלה בתקופה הזאת. בתוספתא (שבת א, כג, מהד' ליברמן עמ' 6, שורה 59) אסרו על הפעלת טחנות מים בשבת, והיות שהלכה זו מופיעה בפרק העוסק ביחסים בין בית הלל ובית שמאי היא אמורה להיות מלפני שנת 70 לסה"נ, משום שבית הלל ובית שמאי לא פעלו אחרי חורבן הבית. לעומת טחנות המים הקדם-תעשייתיות במערב אירופה, הפועלות בדרך כלל באמצעות גלגל מים אנכי, אלה הנמצאות בארץ-ישראל מופעלות כמעט כולן בגלגל מים אופקי, ונראה שכך היה גם בימי קדם (איור 25).

איור 18: רחיים סיבוביות של יד.
(באדיבות מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב)

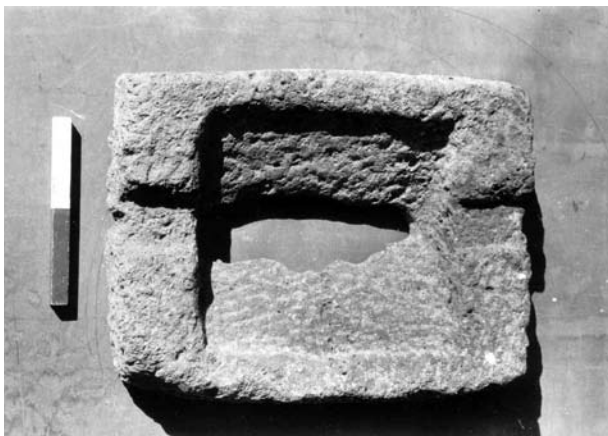
במאה הא' לסה"נ היו אפוא בשימוש ארבעה סוגי רחיים:

1. **רחיים פשוטות** הם הרחיים של המקרא, כנראה "רחיים של אדם" בלשון המשנה (פרנקל 2003: 44, 50, 52).
2. **רחיים פומפאיות**, בלטינית *mola asinaria*, ובלשון המשנה "רחיים של חמור", וביוונית של הברית החדשה *ὄνιδος μύλος* (מתי יח, 6; מרקוס ט, 42). לשני חלקי הרחיים האלה היו שמות מיוחדים גם בעברית וגם בלטינית: האבן העליונה נקראה בעברית "קלת", ובלטינית *catillus*; והאבן תחתונה – בעברית "אצטרובל", ובלטינית *meta*.
3. **הרחיים האולינטיים** – הממצא הארכאולוגי מראה בבירור שהרחיים של יד של המשנה וה-*μύλος* של הברית החדשה (מתי כד, 41) הן רחיים אולינטיים.
4. **טחנות המים** בלשון המשנה נקראות "רחיים של מים".

נדרש מחקר נוסף כדי לקבוע בדיוק מי ומתי השתמשו בארבעה סוגי רחיים אלה. ואולם בצפון ארץ-ישראל ובייחוד בגליל המזרחי ובגולן נמצאו באופן יחסי יותר רחיים פומפאיות. נראה שהסיבה לכך היא שאזורים אלה קרובים יותר למרבצי הבזלת, ששם ייצרו את הרחיים. קרול מאירס השוותה את הרחיים שהיו בשימוש בתקופה הרומית בנברתין, אתר קטן בהרי הגליל העליון, לאלו שהיו בשימוש בעיר הגדולה ציפורי והתברר שבנברתין עדיין השתמשו רק ברחיים פשוטות.

אתר	רכב של רחיים פשוטות	שכב של רחיים פשוטות	רחיים סיבוביות של יד	רחיים אולינטיים	רחיים פומפאיות
נברתין	22	7	6 (כולן ביזנטיות)	0	0
ציפורי	2 (שתייהן קדם-רומאיות)	1 (2+ בספק)	0	15 שכבים, 8 רכבים, 2 לא ברור	1 (3 חלקים)

(הטבלה מופיעה אצל Meyers 2005: 32; אך כאן נלקחה מהגרסה האנגלית עם שינויים קלים בניסוח) (ראו גם: פרנקל 2003, 2003).

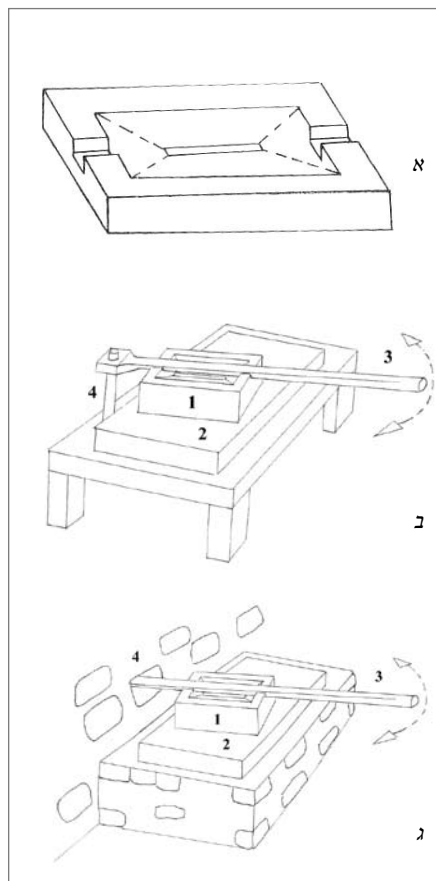
איור 20: תל עמק בגליל המערבי, פנים עליונות של רכב של רחיים אולינטיים.

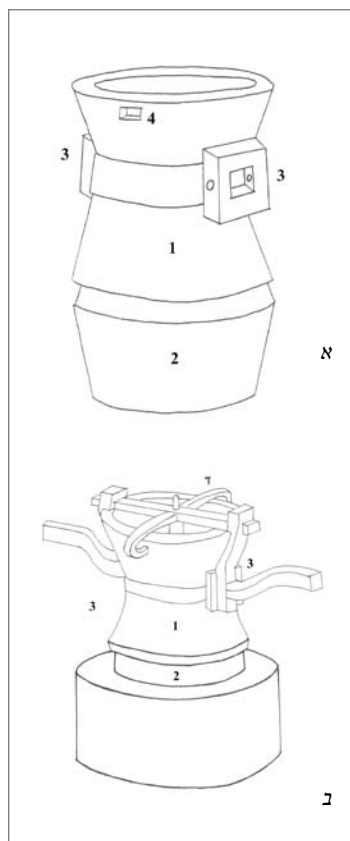
איור 21: תל-א-צריג'ה בגליל המערבי, פנים תחתונות של רכב של רחיים אולינטיים. (באדיבות מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב)

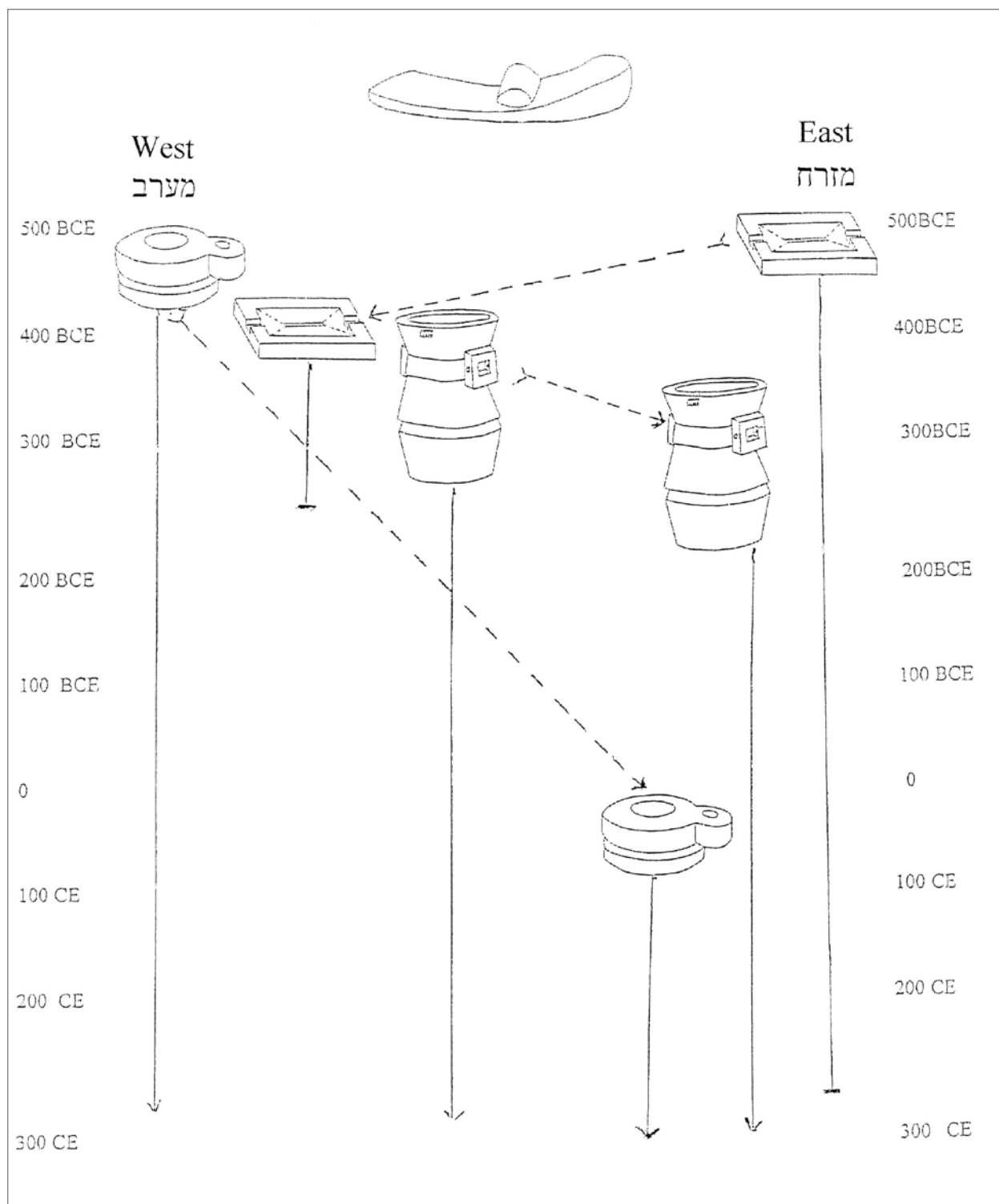
איור 23: חורבת מגדל, צור נתן, רחיים פומפאיות – "רחיים של חמור".

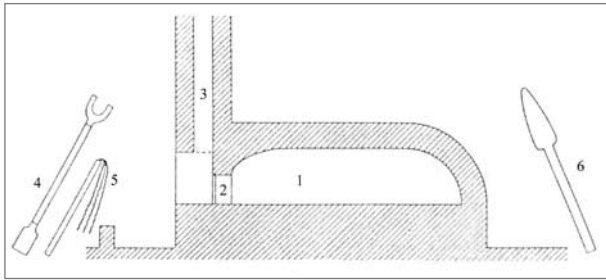
איור 19:
רחיים אולינטיים:
א. רכב
ב. עיגון ביתד:
1. רכב
2. שכב
3. מנוף הפעלה
4. יתד עיגון
ג. עיגון בשקע בקיר:
1. רכב
2. שכב
3. מנוף הפעלה
4. שקע עיגון.
(ציור: ל' פרנקל)

איור 22:
רחיים פומפאיות –
"רחיים של חמור":
א. רכב
2. שכב
3. מגרעות
4. מגרעות נוספות
ב. שיחזור:
1. רכב
2. שכב
3. מסגרת עץ עיקרית
4. מסגרת נוספת.
(ציור: ל' פרנקל)

איור 24: התפתחות סוגי הרחיים במזרח ובמערב הים התיכון.

איור 27: פורן קדם תעשייתי:

1. תא האש והאפייה

2. פתח התא

3. ארובה

4. את לדחפת העץ והאפר

5. מטאטא

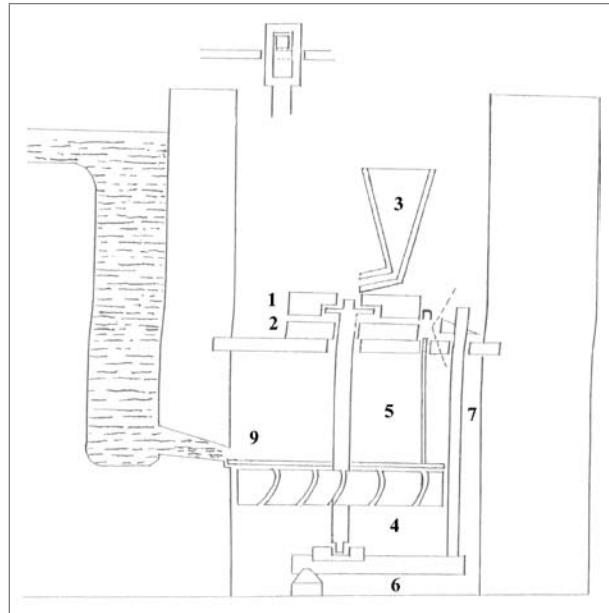
6. לוח שעליו שמו את הבצק.

(Dalman 1928–1943: IV, Fig. 28)

אבי"ה

המתקן הנפוץ באזורנו לאפיית לחם היה בצורת גליל עשוי חומר. האש בערה בפנים על הרצפה ואת גושי הבצק הדקים הדביקו על הדופן הפנימית של הגליל. זה היה ה"תנור" של המקרא והספרות התלמודית. אמנם היו גם מתקני אפייה אחרים (ראו למשל: משנה, מנחות ה, ט), אבל ה"תנור" היה העיקרי (איור 26). תנורים רבים נחשפו בחפירות ארכאולוגיות ופעמים רבות החופרים מכנים אותם בטעות "טאבון", שזה השם בערבית של מתקן אפייה מסוג אחר. ה"תנור" שרד עד היום במציאות הקדם-תעשייתית, צורתו לא השתנה ושמו בערבית מדוברת ובשפות אחרות שווה או דומה לשמו הקדום (Dalman 1928–1943: IV: 88–126). ה"תנור" שונה ממתקן האפייה הרומי הקרוי *furnus*, שבו הפתח בצד וגם האש וגם הבצק על הרצפה. הבצק הונח בדרך כלל על לוח עץ ארוך כדי להקל את הכנסתו והוצאתו מתא האפייה. גם ה-*furnus* רווח במציאות הקדם-תעשייתית הארץ-ישראלית ובאותו השם, "פורן" (Dalman 1928–43: 127–138) (איור 27). בספרות התלמודית ה"פורני" מוכר כמתקן זר ולא רצוי. השוואה בין שני אתרים שנהרסו במאה הא' מגימה היטב את השוני בין שתי המסורות הטכניות: מתקני האפייה במצדה כולם מסוג "תנור", ואלה בפומפיי כולם מסוג פורנוס.

ברייטא בתלמוד הבבלי מבהירה את ייחודו של ה"תנור": "בית גרמו היו בקיאיין במעשה לחם הפנים, ולא רצו ללמד. שלחו חכמים והביאו אומנין מאלכסנדריא של מצרים והיו יודעין לאפות כמוהן ולא היו יודעין לרדות כמוהן, שהללו [אופי אלכסנדריה] מסיקין מבחוץ ואופין מבחוץ, והללו [בית גרמו] מסיקין מבפנים ואופין מבפנים, והללו פיתן

איור 25: טחנת מים אופקית:

1. רכב

2. שכב

3. מרזב

4. גלגל המים

5. ציר גלגל המים/ציר הרחיים

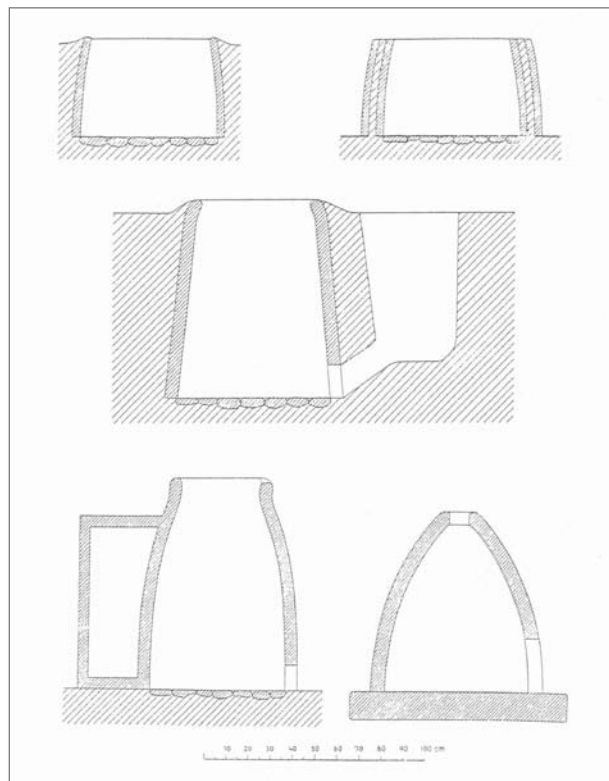
6. קורה להרמת הרכב

7. מוט להרמת הקורה

8. יתד הרמה (מבט וחתך)

9. לוח להסעת המים.

(ציור: ל' פרנקל)

איור 26: סוגים שונים של תנורים.

(Dalman 1928–1943: IV, Figs. 17, 19)

מתעפשת, והללו אין פיתן מתעפשת" (יומא לח ע"א) – "מסיקין מבפנים ואופין מפנים" מגדירה היטב את ה"תנור". ברייתא אחרת מראה את הגישה השלילית של החכמים לפורני: "פעם אחת יצא רבי [יהודה הנשיא] לשדה, והביא עובד כוכבים לפניו פת פורני מאפה סאה, אמר רבי: כמה נאה פת זו, מה ראו חכמים לאוסרה?" (עבודה זרה לה ע"ב).

שמן זית זיתים

זיתים שימשו בעיקר להפקת שמן, אך זיתים כבושים היו גם הם מרכיב חשוב בתפריט. עדות מעניינת על כך היא שהאגרונום הרומי פלדיוס, שאמנם חי כנראה במאה הד' לסה"נ, מזכיר תשע שיטות שונות לכבישת זיתים (Rutilus Taurus Aemilianus Palladius, *Opus agriculturae*, XII, 22). אולם יש להדגיש ששמן זית לא שמש רק כמזון אלא גם למאור וגם לתמרוקים.

בייצור שמן זית שלושה שלבים עיקריים: מחיצת הזיתים כדי ליצור רסק, כבישת הרסק כדי להפיק נוזל, והפרדת השמן מהמוהל המימי (הזיתים הטריים כוללים: 40% חומר מוצק – גפת, 40% מוהל נוזלי ו-20% שמן). כאן יידון בעיקר השלב השני, הכבישה, אך ייוחד גם דיון קצר לשני השלבים האחרים.

השלב הראשון: מחיצה/ריסוק

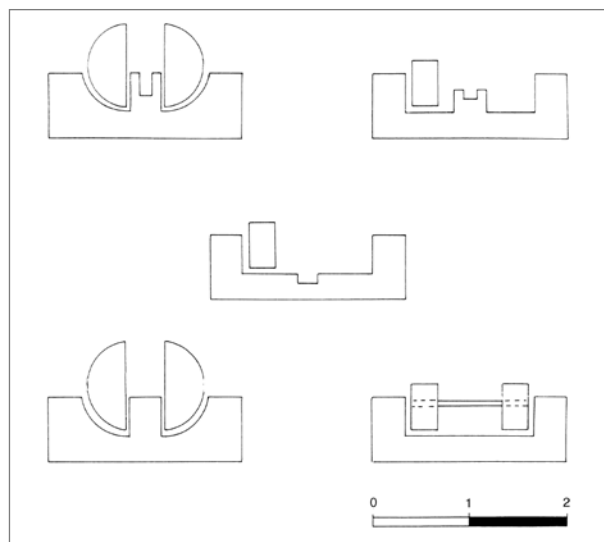
אגן הריסוק והמרסק (איור 28), "רחיים של זיתים" של הספרות התלמודית, הנקראים פעמים רבות אך בטעות "ים ומל" (ראה דיון בבית הבד של המשנה בהמשך), היה בשימוש עד הזמן האחרון במתקנים קדם-תעשייתיים והשתנה מעט מאז שהופיע בראשונה בארץ-ישראל בסוף ימי שלטון פרס. הוא עשוי מאגן עגול ובו אבן ריסוק אחת או שתיים המסתובבות על צירן בדומה לגלגל וגם מסביב לאגן. קצה אחד של הציר שעליו הסתובבו אבני הריסוק שימש ידית והקצה השני היה בדרך כלל קשור לציר נוסף אנכי במרכז האגן. במקרה של שתי אבני ריסוק אין בדרך כלל ציר אנכי מרכזי ושתי האבנים החזיקו זו את זו במקומן. במרבית המתקנים אבני הריסוק היו בצורת דיסקוס, כמו גלגל, אך היו גם אבני ריסוק בצורה עדשית. את המתקן הפעילו בדרך כלל באמצעות חמור.

הפרדת השמן

השמן שצף על המוהל הוסר בעזרת צדף גדול או כלי אחר, או על ידי הזרמתו מלמעלה למכל אחר. שיטה אחרת ששימשה באזור האגאי והייתה נדירה בארץ-ישראל הייתה להזרים את הנוזלים דרך פתח שבתחתית המכל – קודם את המוהל ואחר-כך את השמן. מתקן הפרדה מיוחד שפעל על ידי הזרמה מלמעלה ומלמטה נמצא רק בארצות מערב הים התיכון (Frankel 1999: 174–176).

מכשירים (ראו גם Frankel 1999: 76–148)

שתי מהפכות עיקריות חלו בהתפתחותו של המכשיר: הראשונה – מכשיר הקורה המנצל את עקרון המנוף, שהופיע בקפריסין ובסוריה בשלהי תקופת הברונזה, ובישראל בראשית תקופת הברזל; והשנייה – הבורג המוזכר בכתביהם של ויטרוביוס, פלניוס ופליניוס הזקן. לדברי פליניוס, הבורג הובא מיוון במאה הא' לפסה"נ (Frankel 1999: 86–88). המושג "לולב" המופיע בתוספתא (עבודה זרה ח ט), ג; טהרות יא, טז) בהקשר לייצור יין ושמן מובנו בורג ומלמד על השימוש בבורג בארץ-ישראל בתקופה הרומית. מהתקופה הביזנטית יש מכשירי בורג רבים, מהם מכשירי קורה ובורג עם מגוון של משקולות בורג, ואחרים, מכשירי בורג בלחץ ישיר מסוגים שונים (ראו Frankel 1999: 107–158). ואולם נמצאו רק מכשירי בורג בודדים בבתי בד מהתקופה הרומית, ולא נמצא אף אחד מהמאה הא' לסה"נ. לפיכך נראה שבתקופה שאנו דנים בה, בכל בתי הבד עדיין פעלו מכשירים של קורה ומשקולות. אולם בפרטים היו הבדלים גדולים בין מכשירים אלה באזורים

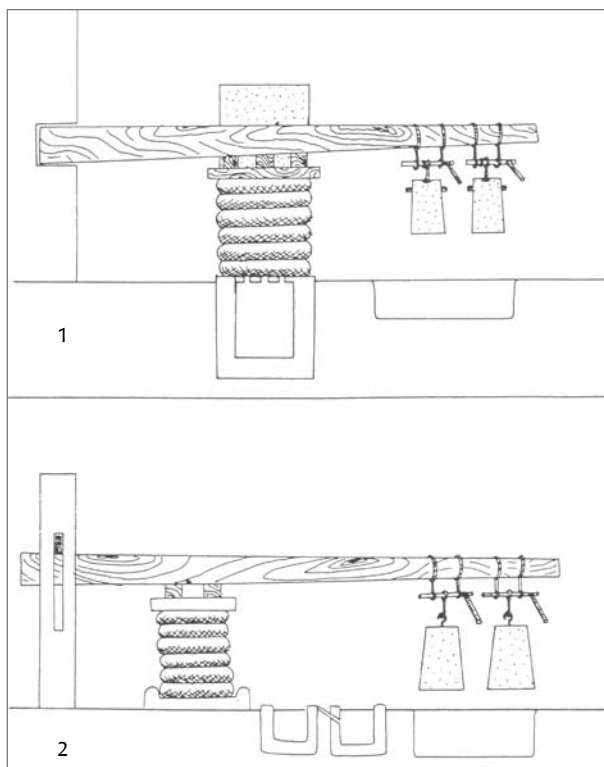

איור 28: סוגים שונים של רחיים/אבני ריסוק של זיתים.

השונים. היו שני סוגים עיקריים (איור 29). במכבשים מסוג זבדי הפניקי הקורה מעוגנת בין שתי אומנות מחורצות, סלי רסק הזיתים נכבשו על מצע כבישה עגול, והנוזל שהופק זרם משם לבור איגום צידי, ואז השמן הצף זרם לבור איגום נוסף. במכבשים מסוג מרשה היהודאי הקורה מעוגנת בשקע בקיר, ואיגום הנוזל היה מרכזי. במקום מצע כבישה ובור איגום היה רק בור איגום מרכזי. את סלי רסק הזיתים שמו על מקלות שהונחו שתי וערב מעל בור האיגום, והנוזל שהופק זרם כלפי מטה לתוכו. משני צדי הבור עמדו אומנות חלקות שתמכו בסלי הרסק. טכניקה מיוחדת זו של איגום מרכזי מוכרת ביהודה כבר בתקופת הברזל ועדיין הייתה בשימוש באזור במאה שעברה. בכל התקופות טכניקה אופיינית לארץ-ישראל. בשומרון היו מכבשים ובהם מרכיבים משני הסוגים. יש שהקורה עוגנה בשקע, אך האיגום היה צדי, ובבתי בד אחרים היה איגום מרכזי, אך בלי אומנות חלקות.

מעט מכבשי קורה ומשקולות נחשפו בגליל ובסביבתו, אולם אלה שנחשפו בגמלא, בחורבת סומקה, בתל שוש, הסמוך למשמר העמק, ולאחרונה באלוני אבא שווים בכל פרט למכבש היהודאי של מרשה. נראה שהדמיון בין מכבשים אלה למכבשים מיהודה קשור לכך שבשני האזורים ישבו יהודים בזמן שבשומרון אשר בתווך ישבו שומרונים. תמונה דומה משתקפת בתפוצתם של סוגי מכבשי הבורג בתקופה הביזנטית. אלו של השומרון ושל פניקיה היו בעיקר מכבשי קורה ובורג בזמן שאלה ביהודה בגליל ובגולן היו בעיקר מכבשי בורג בלחץ ישיר. כשעוסקים במרכיבים של תרבות חומרית בזיקה לקבוצה אתנית מסוימת, מתעוררת השאלה, האם זיקה זו היא פעילה, כלומר הכול מכירים במרכיבים אלה כמאפיינים את הקבוצה האתנית המסוימת, או שמא הזיקה סבילה, כלומר למרכיב כלשהו יש זיקה ברורה לקבוצת בני אדם, אך לא חברי הקבוצה ולא שכניהם מכירים בכך או מייחסים חשיבות לזיקה הזאת. אשר לבתי הבד, פרשה במשנה מסייעת לענות על השאלה. בבית הבד המשנאי יש שלושה חלקים קבועים: "ים", שהוא בור האיגום; "ממל", שהוא מצע הכבישה; ו"בתולות", שהן אומנות מחורצות. כן יש שלושה חלקים ניידים: "גלגל" – הכננת שהרימה את המשקולות; "עכירים [עכידים]" – המשקולות; ו"קורה" (משנה, בבא בתרא ד, ה; Frankel 1999: 188–191). שישה חלקים אלה תואמים את בית הבד הפניקי ולא את בית הבד היהודאי. ביהודאי אין אומנות מחורצות ואין מצע כבישה. עובדה זו מראה בבירור שהזיקה האתנית היא סבילה, שלולא כן היו מתארים במשנה את בית הבד היהודאי ולא את הפניקי. נראה שתיארו את בית הבד הפניקי משום קרבתו של האזור שערכו בו את מרבית המשנה לפניקיה (למשל אושה).

אחד הנושאים שדנו בו רבות בספרות העתיקה הוא שלושת סוגי שמן הזית והנושא נדון בפירוט גם במשנה (מנחות ח, ג-ה). בברייתא בתלמוד הבבלי העוסקת בסוגיה זו (מנחות פו ע"א) יש התיאור המפורט ביותר בספרות העתיקה בכלל של נוהגי העבודה בבית הבד: "וכונסו לבית הבד וטוחנו בריחים ונותנו בסליו, שמן היוצא ממנו זה היה ראשון; טען בקורה, שמן היוצא ממנו זה היה שני; וחזר ופרק טחן וטען, זה היה שלישי". השמן הראשון והמשובח ביותר היה זה שהופק ללא שימוש במכבש, ובכמה בתי בד נמצאו בורות איגום שנועדו למטרה זו, למשל בחורבת אל-קציר, בור איגום (Frankel 1992: 56, Figs.). (17, 19, 2A)

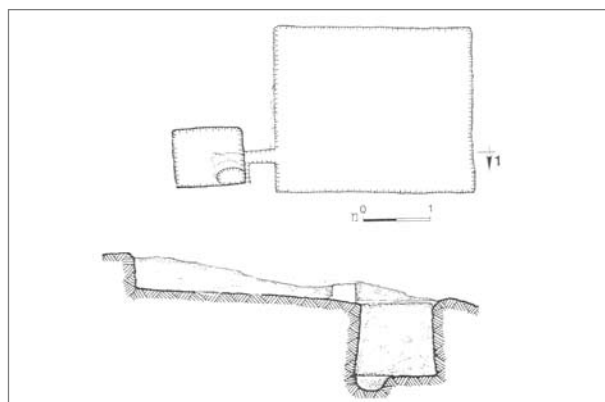

איור 29:

1. מרשה, בית בד מטיפוס יהודאי
 2. ח' זבדי, בית בד מטיפוס פניקי.
- (איור: ח' טחן)

איור 32: חור קיבוע של מכבש בורג אחד, במרכז של משטח דריכה של גת.

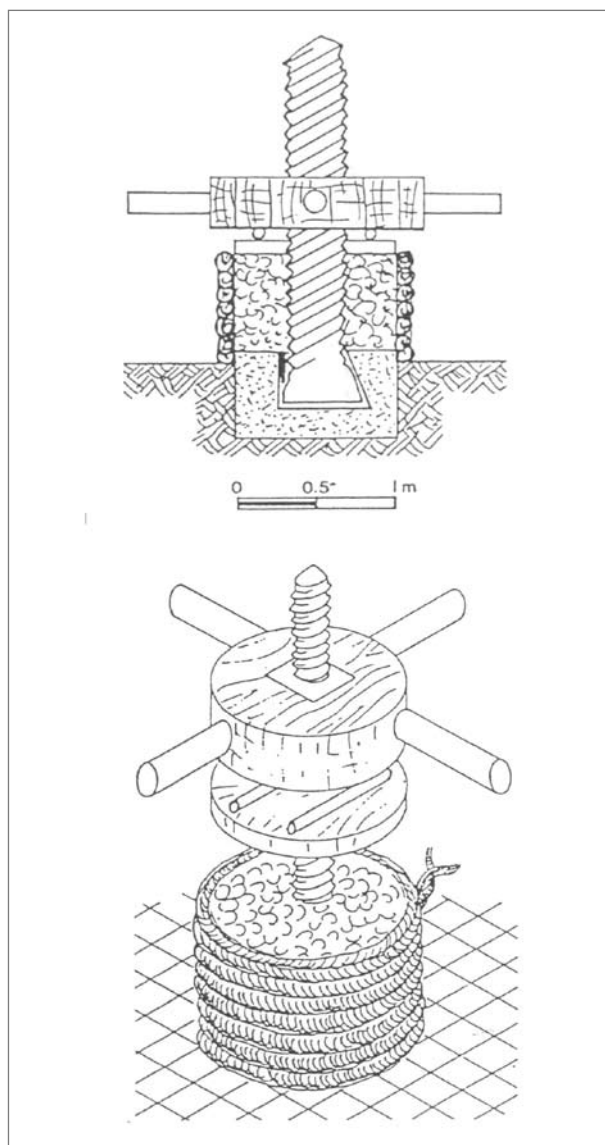
איור 30: גת פשוטה חצובה בסלע.

י"ן

מעט גתות מהתקופה הרומית נחפרו בארץ-ישראל בכלל ובגליל בפרט, אולם נחפרו מספיק מתקופות שלפני המאה הא' לסה"נ ואחריה כדי לאפשר לנו יחד עם המקורות הכתובים לצייר תמונה נאמנה של ייצור יין בתקופה הנידונה.

לעומת בתי בד הנמצאים בדרך כלל ביישובים עצמם, הגתות היו ממוקמות בשדה בתוך הכרמים, כפי שמשתקף יפה במשל המובא בברית החדשה: "איש נטע כרם בנה קיר סביבו ויקב חצב בו ובנה מגדל" (מרקוס יב, 1; ראו גם מתי כא, 33). ברור הקשר למשל הכרם בישיעה (ה, 1-2), אך העובדה שבמאה הא' לסה"נ השתמשו במשל מהמאה הח' לפסה"נ מראה שהמציאות ששיקף הפרק בישיעה לא השתנתה. מרבית הגתות חצובות בסלע ולכן קשה לקבוע את תאריכם, אך נראה שבדרך כלל השתמשו בהן תקופות ארוכות. גתות חצובות רבות מאד. נמצאו בגליל המערבי למשל 162 גתות בשטח של 100 קמ"ר וברור שהיו הרבה יותר. הגת הפשוטה מורכבת ממשטח דריכה משופע שעליו דרכו את הענבים ולידו, אך נמוך ממנו, בור איגום שאליו זרם התירוש ושם נעשתה גם התסיסה הראשונית (איור 30).

בגתות מורכבות יותר היו גם בור ביניים לסיון או לשיקוע, משטחים נוספים להנחת הענבים לפני הדריכה ומכבש שבעזרתו הפיקו את התירוש שנותר בזגים לאחר הדריכה. מקצת המכבשים האלה היו מכבשי קורה, ובתקופה הביזנטית רווחו מכבשים של בורג אחד מקובע, כלומר מכבש הבורג הפשוט ביותר, וזה שימש רק בגתות (איור 31). העדות לקיום מכבש זה היא חור קיבוע לבורג הנמצא בדרך כלל במרכז משטח הדריכה (איור 32). המכבש הופעל על ידי סיבוב האום וזו לחצה על לוח שהיה המונח על הזגים המוקפים בלוחות עץ או בחבל עבה (פרנקל 1997). לאחרונה בחפירה שנערכה במדרך עוז על ידי נמרוד גצוב ויותם טפר

איור 31: מכבש יין בעל בורג אחד מקובע. (איור: ח' טחן)

וטרם פורסמה גת ובה החרסים שבטיח הם מהמאה הא' או הב' לסה"נ ובמשטח הדריכה יש שקע שנועד כנראה למכבש בורג מהסוג האמור. סביר אפוא להניח שמכבשי בורג היו בגתות כבר במאה הא' לסה"נ.

עונת הבציר הייתה זמן של שמחה (איור 33). כל בני הקהילה היו בכרמים עסוקים בבציר, בהבאת הענבים לגת, בדריכת הענבים, במילוי הקנקנים ובהבאת היין הביתה. התירוש התוסס בגתות ודאי תרם לשמחה הכללית. שמחה זו מתבטאת בכתבי הנביאים, שם הבציר הוא ברכה (למשל עמוס ט, 13-14), וזו מודגשת כשמחה שתופסק כעונש על חטאים: "ונאסף שמחה וגיל מן הכרמל ובכרמים לא ירנן לא ירעע יין ביקבים לא ידרך הדרך הידד השבתי" (ישעיה טז, 10; ראו גם ירמיה מח, 33).

איור 33: איור של פסיפס מקבר חירם בצור המתאר דריכה בגת עם מכבש בורג אחד. (איור: ח' טחן)

Fig. 34: Capernaum, aerial view
to the northeast.
(Photo: D. Tal, Albatross)

איור 34: כפר נחום, מבט מן האוויר
לצפון-מזרח.
(צילום: ד' טל, אלבטרוס)

קהילת היהודים-נוצרים בגליל בתקופה שלאחר ישו

עפרה גור־דימון

מוזיאון הכט
אוניברסיטת חיפה

הקדמה - ההתעלמות מקהילת היהודים-נוצרים בגליל

למרות העובדה שמקורות ושורשי הנצרות היו בגליל, מתעלמים הספרים המאוחרים של הברית החדשה מגורלה ומקיומה של הקהילה היהודית-נוצרית בגליל. אלוטו בינס מצביע על מספר גורמים להתעלמות זו, הנמשכת מראשית דרכה של הכנסייה עד קרוב לימינו: בימיה הראשונים של הכנסייה היה רצון להפחית מערכה של הכנסייה בגליל כדי לא לפגוע במעמד הכנסייה בירושלים; בתקופה מאוחרת יותר היו חברי הכנסייה בעיקרם ערלים וכאלה התעלמו מהפגל היהודי של הנצרות, לכן גם התעלמו מהנצרות בגליל שהייתה בעיקרה של יהודים; כאשר התפשטה הנצרות על פני העולם הייתה מגמה לבטל את הסיפור על ראשיתה הצנועה בפינה נידחת של האימפריה, מגמה שבאה לידי ביטוי כבר במעשי השליחים, שם מוצגת הנצרות כדת אוניברסאלית. לדעת בינס גם כתביו של פאולוס משקפים התעלמות מהגליל, שכן אף הוא היה שותף לתפיסה האוניברסאלית של הנצרות. גם תפיסתו את ישו חייבה אותו להתעלם מפעילותו הארצית של ישו שהתרחשה בגליל. לדעת בינס ההתעלמות מהגליל באה לידי ביטוי גם בבשורה על־פי יוחנן – ניכר כי הדברים בספר זה נכתבו לכנסיה שמרחקה מארץ־ישראל רב מכדי שתגלה עניין בפינה נידחת כמו הגליל (Binns 1956:11–14).

בלארמינו בגטי, הסבור כי היו יהודים-נוצרים בגליל במהלך שלוש המאות הראשונות לסה"נ (Bagatti 1971: 19), נוקט גישה דומה לגישתו של בינס. הוא סבור כי אבות כנסייה כגון אוריגנס (מאה ג' לסה"נ) ואוסביוס (מאה ד' לסה"נ), שהיה להם קשר עם יהודים-נוצרים, סלדו מקבוצה זו – הם העדיפו לכנות "מאמינים יהודים" את ה"נצריים" שבתוכם, אף-על-פי שהיו הקרובים ביותר לנוצרים-הערלים, ואת שאר הפלגים היהודים-נוצרים ראו ככופרים. בגטי טוען כי ההיסטוריונים הנוצרים התעלמו לחלוטין מהצורך לרשום את מעשיהם של נוצרים נבדלים אלה וכי גם אפיפניוס (מאה ד' לסה"נ), שאסף את החומר עליהם, מודה שהוא יודע אך מעט (Bagatti 1971: 30–31). בגטי גם מזכיר כתבים אפוקריפיים שבהם משולבות מסורות גליליות שלא נכנסו לברית החדשה ושיש בהן כדי להעיד על מציאותם של יהודים-נוצרים בגליל (Bagatti 1971: 23).

אך לא רק ההיסטוריונים הנוצרים בעת העתיקה נכנעו לרגשותיהם העוינים והתעלמו בכתוביהם מהיהודים-נוצרים, גם המקורות היהודים ממעיטים להתייחס אליהם. וכך מסביר זאת מיכאל אבי־יונה: "מקורותינו מספרים על מציאותם של מינים רק בציפורי, בכפר סכנין, בכפר נבוריא ובכפר נחום.... מספרם המועט של היהודים-נוצרים יש בו כדי להסביר את מיעוט התעניינותם של חכמינו בנצרות בכללה. לאחר חיפוש שקדני מאד נמצא שהספרות העתיקה שלנו, הכוללת בודאי לא פחות מריבוא ומחצית הריבוא דפים, נמצאו בה רק 139 מקומות הדנים במינים ובמינות וסך הכול אינם עולים על 36 דפים" (אבי־יונה 1962: 120). האומנם יש לתלות תופעה זו בחוסר התעניינות בנצרות? יש לזכור שהמקורות היהודיים אמנם מתעדים את הנושאים שדנו בהם בישיבות ובבתי המדרש, אך אין הם מייצגים את כל הבעיות שהעסיקו את הציבור היהודי באותה עת (אגב, טענה זו תקפה גם בנוגע לתוכני הלימוד בבתי המדרש ובישיבות בימינו). יש גם לזכור שהחומר עבר תחת ידה של הצנזורה הנוצרית, וזו קרוב לוודאי השמיטה נושאים הקשורים בקהילה היהודית-נוצרית.

אני סבורה שלא בחוסר העניין בנצרות יש לתלות את מיעוט האזכורים במקורות היהודיים

בנוגע לנצרות בגליל, אלא בכך שבדומה למחברים הנוצרים, גם חכמינו נמנעו מלעסוק בסוגיות המתקשרות לפלג זה ביהדות מחמת העוינות שחשו כלפיו ומחמת רגישות הנושא. במאמר זה אנסה להתחקות אחר העדויות המאששות את הטענה בדבר קיומה של קהילה יהודית-נוצרית בגליל לאחר ישו. מבחינה כרונולוגית יתמקד המאמר בעדויות המתייחסות למאה הא' לסה"נ.

מעורבותם של יהודים-נוצרים בקהילה היהודית בארץ במרוצת המאה הראשונה לסה"נ

על מידת המעורבות של יהודים-נוצרים בקהילה היהודית בארץ במרוצת המאה הא' לסה"נ מעידה "ברכת המינים". ברכה זו היא הברכה השתים-עשרה של תפילת שמונה-עשרה והיא הותקנה ביבנה בשלהי המאה הא' לסה"נ. בבבלי (ברכות כח ע"ב; כט ע"א) נאמר: "ת"ר: שמעון הפיקולי הסדיר י"ח ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר להם רבן גמליאל לחכמים, כלום יש אדם שיודע לתקן 'ברכת המינים'? עמד שמואל הקטן ותקנה." טרורס הרפורד סבור שהותקנה ביבנה על ידי שמעון בשנת 80 לסה"נ בקירוב, בזמנו של גמליאל השני, ושמעון שינה את הנוסח הקדום של הברכה כך שתכלול גם את המינים (Herford 1903: 126). לדעת נעמי כהן הציע שמעון נוסח משופר ל"ברכת המינים", נוסח מצומצם שישמש נשק נגד המינים בניגוד לנוסח הקודם, ששימש נשק גם נגד בני פלוגתא מבית – ותיקון זה יש ליחסו לזמנו של רבן גמליאל דיבנה (כהן 1984: סב). מרבית החוקרים סבורים כי "ברכת המינים" היא נוסחת מבחן שנועדה לזהות את הכופרים בסתר בקרב הקהילה היהודית, שכן באמירתה הם נאלצים לקלל את עצמם, וכי היא מכוונת כלפי היהודים-נוצרים. דעה זו מבוססת על עדותו של אפיפניוס (Epiphanius, *Panarion*: 29.9.2): "היהודים שונאים את הנוצרים הללו וג' פעמים ביום, שחרית ובצהרים וערבית, כשהם מתפללים בבתי כנסיותיהם, מקללים אותם באומרים: ארור אלוהי הנוצרים" (תרגום: אלון 1967: 180 והערה 298 וראו שם דיון מפורט בנושא "ברכת המינים" ומשמעותה: 179–192). היא גם מבוססת על עדותו של יוסטינוס מרטיר: (מאה ב' לסה"נ, מראשוני סופרי הכנסייה) "אתם, היהודים, מקללים בבתי כנסיותיכם את כל הנוצרים..." (Justinus Martyr, *Dialogus cum Tryphone Judeo*, 16), ועל דבריו של הירונימוס (בפרושו לישעיהו נב, ד): "בשם 'נוצרים' הרי הם מחרפים את המשיחים ג' פעמים ביום" (תרגום: אלון 1967: 180 והערה 299).

נוסח התפילה בגניזת קהיר (Mann 1925/6) "והמינים והנוצרים כרגע יאבדו" מחזק את הדעה ש"ברכת המינים" כוונה לנוצרים. לדעת גדליה אלון זהו הנוסח המקורי מימי רבן גמליאל והוא שונה מנוסח ימינו, שבו הושמטה המילה "מינים" בעקבות הצנזורה הנוצרית. בשנותו את הברכה הכריע בית דינו של רבן גמליאל ביבנה "הכרעה שתוצאותיה גדולות בהיסטוריה: ביטולה של הנצרות היהודית" (אלון 1967: 180–181, 192). לסכום העניין תצוין עמדתו של ג'יימס פארקס, הסבור כי העובדה שהמבחן שהעמידה "ברכת המינים" נעשה במהלך תפילה בבית הכנסת, מעידה על כך שכשחברה בסוף המאה הא' לסה"נ, עדיין פקדו יהודים-נוצרים את בית הכנסת ועדיין החשיבו את עצמם ליהודים (Parkes 1934: 78).

את אותן המסקנות אפשר להסיק מהסימנים שנותנת המשנה כדי לזהות קורא בתורה שהוא כופר: "האומר איני עובר לפני התיבה בצבועין ואף בלבנים, לא יעבור. בסנדל איני עובר, אף יחף לא יעבור. והעושה תפילתו עגולה – סכנה, ואין בה מצווה. נתנה על מצחו או על פס ידו הרי זו דרך המינות. ציפן זהב ונתנה על בית אונקלי שלו הרי זו דרך החיצוניים. האומר 'יברכוך טובים' הרי זו דרך המינות. 'על קן ציפור יגיעו רחמין' ו'על טוב יזכר שמך', 'מודים מודים', משתיקין אותו" (משנה, מגילה ד ח, ט; ברכות ה, ד). הרפורד מייחס מקור זה לזמן חיבורה של ברכת המינים. הוא מציין את העובדה שהתלמוד (בבלי, מגילה כד ע"ב) לא יכול היה לתת

הסבר לכל הרמיזות שבמשנה, שכן לכשחובר כבר לא התפללו המינים עם יהודים ומנהגיהם השתכחו וכבר לא היו ידועים (Herford 1903: 204). גם בתוספתא מצויה עדות על צעדים שננקטו כדי להרחיק את היהודים-נוצרים מקרב הקהילה היהודית (חולין ב כ-כא, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 503): "בשר שנמצא ביד גוי מותר בהנאה ביד המין אסור בהנאה. היוצא מבית ע"ז הרי זה בשר זבחי מתים מפני שאמרו שחיטת המין ע"ז.... אין מוכרין להם ואין לוקחין מהן ואין נושאים מהן ואין נותנים להן ואין למדין את בניהן אומנות ואין מתרפאים מהן לא ריפוי ממון ולא ריפוי נפשות". ההלכה הזאת האוסרת קיום משא ומתן עמם מעידה עד כמה עמוקה ומגוונת הייתה מעורבותם בקרב הקהילה היהודית ומחזקת את הדעה העולה ממקורות חז"ל נוספים (וראו להלן) בדבר המוניטין שהיה להם כמרפאים.

העדויות על נוכחות קהילה יהודית-נוצרית בגליל לאחר ישו

מן הכתוב באבנגליונים הסינאופטיים מתקבל הרושם כי הצלחתו של ישו בקרב הישובים באזור הכנרת הייתה רבה. מספר הנוהים אחריו מובא בלשון הפרזה, אך זו כוונתה לתאר את הצלחתו המרובה בקרב יושבי האזור: "המון עם רב" (לוקס ח 4; מרקוס ג 7; ד 1; מתי ח 18; ח 1 ועוד); "המון עם" (לוקס ז 24; ד 42; ט 11 ועוד); "המון" (לוקס ו); "עם רב" (לוקס ה 15 ועוד). מעניין לציין שאין המחברים עושים שימוש בביטויים אלה ובוודאי לא בתדירות כזו, כאשר הם מתארים את פעילותו של ישו בירושלים.

נשאלת אפוא השאלה, מה אירע לאחר הצליבה לציבור הגדול שנהנה אחריו, הציבור שאותו פגש בגליל בייחוד בצפון-מערב הכנרת? מחדד את השאלה ג'ון דראן: האם תנועה אדירה כזו שנבנתה על ידי ישו תעלה כהרף עין, בייחוד מאזורים כפריים? (Drane 1982: 49).

השוללים את המשך קיומה של הנצרות הקדומה בגליל לאחר ישו תולים זאת בנימוקים שונים. לדעת יוסף גייגר אף-על-פי שישו וראשוני תלמידיו היו גליליים, הרי מרכז הקהילה הנוצרית היה תחילה בירושלים. לדעתו אין ליחס משמעות מדויקת למספרים הנזכרים במעשי השליחים (כא 20; ד 4; ב 21) על אלפי יהודים שומרי מצוות אשר נטבלו והפכו מאמינים בישו (גייגר 1982: 219). בדומה לו סבור גדליהו אלון ש"הקהילה הנוצרית הראשונה", מיד לאחר ישו, ישבה בעיקרה בירושלים. הם היו יהודים, חיו כיהודים גמורים, קיימו את המצוות וכל ההבדל בינם לבין יהודים אחרים היה בכך שהאמינו בישו המשיח, שעתידי לחזור ולהביא את הגאולה השלמה (אלון 1967: 184). גם שון פריין סבור, בהתבססו בעיקר על האבנגליונים ועל מעשי השליחים, שהגליל לא היה ביתה של הנצרות הקדומה לאחר ישו. לדעתו ירושלים הייתה באופן טבעי בירתה של הנצרות הקדומה, שכן שם ציפו לתחייתו של ישו. בהתבססו על ידיעות מתוך המקורות היהודים ועל עדותו של אפיפניוס על ספרים נוצריים המצויים בגניזה בטבריה (Epiphanius, *Panarion*, 30.3.8; 30.6.7-9), הוא מסכים לדעה בדבר קיומו של מיעוט יהודי-נוצרי בגליל, אך רק בסוף המאה הראשונה עד ראשית המאה הב' לסה"נ (Freyne 1980: 344).

(348, 356, 378-379).

גונתר שטמברגר מקבל את הדעה שרבים מאלה שהלכו אחרי ישו לירושלים שבו לאחר הצליבה אל הגליל והפיצו את בשורתו, וכי גם הרדיפות לאחר מותו של סטפנוס גרמו לכמה נוצרים לשוב אל הגליל, ועם זאת הוא סבור כי אין תמונה ברורה של קהילות הנוצרים בגליל ולא ידוע אם הייתה להן חשיבות (Stemberger 1974: 424-425). הוא סבור שאמנם היו נוצרים בגליל, אך רק ממפנה המאה הא' למאה הב' לסה"נ. ועוד הוא סבור שהאבנגליונים מתייחסים בחיוב לגליל רק משום שהם רוצים להדגיש שישו עשה שליחותו דווקא בקרב החוטאים והבזויים (Stemberger 1974: 436).

ואולם הגישה של שטמברגר מייצגת תפיסה מגמתית של הגליל, כפי שמדגיש אהרן אופנהיימר: "המחקר הנוצרי פרוטסטנטי של המאה הי"ט וראשית המאה הכ' הניח את היסוד לדעה

המטילה ספק בעצם אופיו היהודי של הגליל לפני מרד בר-כוכבא, בטיעון שהגליל מאוכלס היה על ידי פשוט-עם חסרי תורה ומתרחקים מיהדות. לדעה זו גם שורשים אפולוגטיים בבואה להציג את ישו כרפורמטור שקם לעזרת יהודי הגליל, שההנהגה היהודית-פרושית התנכרה להם" (אופנהיימר 1977: 53).

לעומת השוללים את דבר קיומן של קהילות יהודים-נוצרים בגליל לאחר ישו, סבור קלזנר כי בשלב זה לא ניתן הגליל מהנצרות, וכי "הנצרים הראשונים" היו עוברים מירושלים לגליל ובחזרה לעיתים קרובות – "הרי גליליים היו רובם ככולם על פי מולדתם" (קלזנר 1933: 33). גם מרק אפולד סבור כי לאחר הצליבה חזרו תלמידיו לביתם בגליל ושם המשיכו בשליחותם במסגרת תנועתם החדשה (Appold 1995: 231), וכך גם לפי ריצארד הורסלי הסבור כי חברי תנועתו של ישו, ששורשיה בכפרי הגליל, המשיכו לפעול בגליל כחלק מהקהילה היהודית (Horsley 1996: 178, 182).

גם דראן תומך בדעה בדבר הימצאות קהילות של יהודים-נוצרים בגליל, ולדעתו לאור צבינו המיוחד והעצמאי של הגליל קרוב לוודאי שקהילות אלה לא הסכימו לקבל את מרות כנסיית ירושלים. לדעתו סביר להניח שבעקבות רדיפת השלטונות ובעקבות העימותים בין ראשי הכנסייה בירושלים לפטרוס (מעשי השליחים יא 1-4), שבו פטרוס ואחרים מתלמידיו המקוריים של ישו לגליל, לביתם. אמנם קשה לציין בוודאות מה היו קורותיה של התנועה שהחלה עם ישו, אך העדויות מספיקות כדי להניח שהיא המשיכה לצמוח אחרי מותו וכי התקיימה לפחות בתקופת תלמידיו המקוריים (Drane 1982: 49-50).

ארנסט לוממאייר מבסס גם הוא את דעתו, בדומה לפריינ וסטמברגר, על הכתוב בברית החדשה, אך שלא כמוהם הוא סבור שמחברי האבנגליונים ומחבר מעשי השליחים יודעים על קיומן של קהילות יהודים-נוצרים בגליל. הגליליים כפי שהם מתוארים הם *populus cristianus* והגליל הוא *terra cristiana*, שם תהיה ההתגלות של ישו אל המאמינים (מרקוס יד 28, טז 7). רק בהקשר לגליל נעשה שימוש במילה הקדושה *euangelion*, בגליל התרחשה הטרנספיגורציה ובו יתגשמו הרעיונות האסכטולוגיים. לעומת זאת, ירושלים היא מקום של דחייה. העובדה כי יעקב אחי ישו מכהן כראש הקהילה הנוצרית בירושלים היא עדות לכך שהקהילה הגלילית מכירה בחשיבות הקהילה הירושלמית, אך אין זו עדות לכך שחלפה הדרישה לראות בגליל את ארץ הבשורה הקדושה (Lohmeyer 1936). גם הלמוט קוסטר טוען שאת מרקוס (טז 7) ניתן להבין רק על רקע מציאותן של קהילות יהודים-נוצרים בגליל, קהילות שיכלו לטעון כי נוסדו באמצעות התגלותו של האל (Koester 1982: 93).

וילי מרקסן קרוב בגישתו לזו של לוממאייר בכך שגם לדעתו הגליל לפי מרקוס (יד 70) הוא *terra cristiana*. מרקוס כותב לקהילה נוצרית בגליל, ואפשר שהתמקדותו בישובים שעל הכנרת היא עדות לכך שלפני המנוסה לפלה שבעבר הירדן, התכנסו שם בני הקהילה היהודית-נוצרית ושהו שם זמן מה. עם זאת, לעומת לוממאייר סבור מרקסן ששורשי הכנסייה הקדומה הם בירושלים ולא בגליל, ואילו הכנסייה בגליל נוסדה בשלב מאוחר יותר, בימי מרקוס (Marxsen 1956). בינס, ההולך בדרכו של לוממאייר, סבור כי הכנסייה המאוחרת צנזרה את הידיעות על היהודים-נוצרים בגליל לפני שנת 70 לסה"נ, או שהן חסרות משום חוסר העניין של הכנסייה בהם (Binns 1956: 44). לדעתו, באמצע המאה הא' לסה"נ היו שלוש קבוצות או שלושה פלגים בנצרות: המרכז בירושלים, הכנסייה הפאולינית בעלת הגישה הליברלית ובה ערלים רבים, והנוצרים בגליל אשר היו גאים וקנאו בכנסיית ירושלים על שום מעמדה המרכזי (Binns 1956: 62).

אנתוני סלדריני לומד על הימצאות קהילות של יהודים-נוצרים בגליל לאחר ישו תוך התבססות על ניתוח הבשורה לפי מתי. לטענתו היא נכתבת לקהילות של יהודים היושבים בגליל, שכן התיאורים במקור זה קושרים את ישו ופעילותו לישובים בגליל המצויים בצפון-מערב הכנרת. ההתמקדות באזור זה מעידה שקהילתו של מתי הייתה שם. לדעת סלדריני מתי ראה את עצמו

יהודי ואף נחשב לכהן בעיני הקהילות בסביבתו והן בעיני ההנהגה היהודית שאתה התעמת על הפרשנות למהותו של אורח חיים יהודי. גם מבחינת הלשון מעידה הבשורה לפי מתי כי נכתבה לקהילה בגליל (ולא לקהילה היושבת באנטיוכיה), שכן הכותב לא צריך להסביר מילים בעברית או בארמית ולא מנהגים יהודיים כפי שנאלצים לעשות מרקוס (ז 3–4) ויוחנן (א 38; כ 16). לדעת סלדריני, הגליל היה בעת ההיא בעל מבנה חברתי מורכב וקוסמופוליטי ונתון להשפעות תרבותיות מגוונות, והיה מקום נוח ביותר להתהוותן של תנועות כמו של יהודים-נוצרים, רבנים יהודים, תנועות אפוקליפטיות, תנועות כוהניות, תנועות משיחיות וזרמים מהפכניים. רק בשלהי המאה הא' ובראשית המאה הב', בעקבות הדחייה מצד רוב הקהילה היהודית והדומיננטיות של המאמינים בישו שלא מקרב היהודים אלא מקרב הנוכרים, נעשו רוב קהילות היהודים-נוצרים, כגון זו של מתי, נוצריות – הן איבדו את זהותן עם היהדות והיו לקבוצה נפרדת יריבה (Saldarini 1992).

במקורות מאוחרים מופיע השם "גליליים" ככינוי לנוצרים וזה מאשש את ההנחה בדבר הימצאות קהילת יהודים-נוצרים בגליל לאחר ישו. כך, למשל, תוקף יוליאנוס (331–363 לסה"נ) בחיבורו הפילוסופי *Contra Galilaeos* את אמונת היהודים וגם את זו של "הגליליים". לדעתו אלה גרועים מהיהודים משום שלא נטשו את מסורת היהדות, לא דבקו בחוקים שהטיל עליהם האל ואימצו את מנהגיהם השליליים הן של היהודים והן את אלה של הערלים (Stern 1976, II: 504, 524, 540). גם אפיקטטוס (פילוסוף יווני, 50–130 לסה"נ) משתמש בכינוי "גליליים" (Epictetus, Arrianus, *Dissertationes*, IV, 7: 6) ולדברי מנחם שטרן כוונתו לנוצרים (Stern 1976, I: 541 Note 1, 543). גם באחד ממכתבי בר-כוכבא, שבו הוא פונה לאחד מקציניו, מופיע הכינוי "גלילאים" (Benoit et al. 1961: No. 43). כינוי זה ניתן לפרשו כמכוון ליהודים-נוצרים לנוכח הידיעות בספרות הנוצרית שבר-כוכבא העניש ואף הוציא להורג נוצרים על שלא התגייסו לצבא המורדים (מור 1991: 114–115 והערה 87). בהקשר לכך כתב אוסביוס: "כוכבא, מנהיג הכנופיה היהודית המית בכל מיני עינויים את הנוצרים אשר סרבו להגיש לו עזרה כנגד החיל הרומי" (Eusebius, *Hieronymi Chronicon*, an. 133). וכן: "... שהרי במלחמה היהודית המתנהלת כעת ציווה בר-כוכבא, מנהיג מרד היהודים להעלות לגרדום רק את הנוצרים אם לא יתכחשו לישו הנוצרי ויאירו את שמו" (Justinus Martyr, *Apologia*, I, 31). אופנהיימר סבור שאין להניח שבגיוס חובה זה חויבו כל הנוצרים, ויש להניח כי בר-כוכבא בקש לגייס אותם יסודות מקרב המינים של יהודים-נוצרים שעדיין ראו את עצמם קרובים ליהדות, ואת אלה העניש משלא נענו לקריאתו (אופנהיימר 1982: 70–71). גם לדעת פריין "גליליים" היה כינוי לנוצרים עד המאה הרביעית; הוא אף סבור שזו משמעות הביטוי "אנשי הגליל" (מעשי השליחים א 12) ו"גליליים" (מעשי השליחים ב 7). ועם זאת, כאמור, אין הוא מקבל את הדעה שהגליל היה ביתה של הנצרות לאחר מות ישו (Freyne 1980: 344). סימוכין להימצאות קהילות יהודים-נוצרים בגליל לאחר ישו ניתן למצוא גם במקורות היהודיים. המדרשים שאצטט להלן יש בהם כדי ללמד על הימצאות יהודים-נוצרים בגליל בדור יבנה, ועל כך שהיהודים-נוצרים בדור יבנה ראו את עצמם חלק מהקהילה היהודית – הם השתמשו בבית הכנסת של הקהילה ובאו במגע עם אנשי הקהילה ואפילו עם הנכבדים שבהם.

בבבלי (שבת קטז ע"א-ע"ב) נאמר (תרגום עדין שטיינזלץ): "אמא שלום אשתו של רבי אליעזר אחותו של רבן גמליאל הייתה. היה פילוסוף אחד בשכנותם שהוציא שם על עצמו שאינו מקבל שוחד. רצו לצחק בו. הכניסה לו בסתר מנורה של זהב, ובאו לפניו. אמרה לו: רוצה אני שיחלקו לי בירושת נכסי אבותי. אמר להם: חלקו. אמר לו [רבן גמליאל]: כתוב לנו [בתורה]: במקום שיש בן, הבת לא תירש. אמר לו [הפילוסוף]: מיום שגליתם מארצכם ניטלה תורת משה וניתן אוונגליון, וכתוב בו: הבן והבת ירשו כאחת. למחר הכניס לו הוא [רבן גמליאל לפילוסוף] חמור לובי. [אחר כך באו לפניו שוב להתדיין]. אמר להם: עייתי בסופו של אוונגליון

וכתוב בו: אני [אוונגליון] לא לפחות מתורת משה באתי, וכתוב בה [בתורה]: במקום שיש בן – הבת לא תירש. אמרה לו: יאיר אורך כמנורה לרמז לו על המנורה שנתנה. אמר לו רבן גמליאל: בא החמור ובעט במנורה". לדעת הרפורד התרחש האירוע בשנת 71–73 לסה"נ כשגמליאל ואחותו היו צעירים ולא כשהיו בוגרים כיון שאז היה גמליאל נשיא ואין ההתנהגות המתוארת במדרש הולמת את מעמדו. לדעת הרפורד השופט הוא יהודי-נוצרי שכן הוא מבסס את החלטתו על פסוק מהברית החדשה (מתי ה 17) וגם קשה להניח שהיו לועגים לשופט ערל (Herford 1903: 148–149). כוונת המדרש לחשוף את השחיתות של היהודי-נוצרי, אך ממנו ניתן ללמוד שיהודים-נוצרים גרים בשכנות ליהודים רמי מעלה וכי קיים מגע ביניהם.

על רבי אליעזר בן הורקנוס, מהחכמים המפורסמים בדור יבנה, נאמר: "מעשה ברבי אליעזר שנתפס על דברי מינות והעלו אותו לבמה לדון.... נכנס ר' עקיבא.... אמר לו שמא אחד מן המינים אמר לך דבר של מינות והנאך אמר הזכרתי פעם אחת הייתי מהלך באיסטריא [בשוק העליון] של ציפורי מצאתי יעקב איש כפר סכנין ואמר דבר של מינות משום ישוע בן פנטירי והנאני ונתפסתי על דברי מינות שעברתי על דברי תורה הרחק מעליה דרכך ואל תקרב אל פתח ביתה כי רבים חללים הפילה וגו'.....". (תוספתא, חולין ב כד, מהדורת צוקרמנדל עמ' 503 וראו גם: בבלי, עבודה זרה טז ע"ב, יז ע"א; קהלת רבה, פר' א פס' ח ג). לדעת הרפורד נתפס רבי אליעזר בשנת 109 לסה"נ, על רקע רדיפות הנוצרים בימי טריינוס (Herford 1903: 141). לדעת קלוזנר אפשר ליחס את תפיסתו לשנת 95 לסה"נ, שנת רדיפת הנוצרים בידי דומיטיאנוס, כך שהפגישה עם יעקב איש סכנין התרחשה בשנת 60 לסה"נ בקירוב ומחמת הזמן הרב שחלף מאז שכח אליעזר את הפגישה (קלוזנר 1933: 30). מהמדרש אנו למדים שאדם רם מעלה כרבי אליעזר משוחח עם יהודי-נוצרי ואף נהנה מהדרשה שהוא דורש באופן שלמד מישו. שיטת מדרש פסוק מתוך המקרא אופיינית לשיטה המקובלת אצל החכמים היהודים. יעקב הוא גלילי ועצם נוכחותו בגליל מחזקת את הדעה בדבר קיומם של יהודים-נוצרים בגליל.

בברייטא אחרת מסופר על "ר' אלעזר בן דמה [בן אחותו של ר' ישמעאל] שנשכו נחש ובא יעקב איש כפר סמא [סכניא] לרפאותו משום ישוע בן פנטרא ולא הניחו ר' ישמעאל אמרו לו אי אתה רשאי בן דמה אמר לו אני אביא לך ראייה שירפאני ולא הספיק להביא ראייה עד שמת" (תוספתא, חולין ב כב–כג, מהדורת צוקרמנדל עמ' 503; וראו גם בירושלמי שבת יד ב; קהלת רבה, פר' א פס' ח ג). מדרש זה, כקודמו, מעיד על מגע בין יהודים-נוצרים לבין נכבדי דור יבנה, שכן דודו של בן דמה הוא ר' ישמעאל מהחכמים המפורסמים בדור יבנה. המדרש גם מעיד על היותם מצויים בקרב הקהילות היהודיות בגליל בתקופת דור יבנה ועל היותם מפורסמים ביכולתם לרפא, תופעה שיש להבינה על רקע המוניטין שיצא לישו כמרפא תחלואים. נראה כי למרות הנטייה להימנע ממגע עמם, הרי עדיין נטו להסתייע בהם. הרפורד משוכנע שיעקב הוא יהודי-נוצרי (Herford 1903: 306), וכמוהו גם ריי פריץ, הסבור כי יש לראות ביעקב המין דמות המייצגת את הטיפוס של היהודי-נוצרי במקורות היהודיים. הוא השליח, המרפא והמלמד, אשר היהודים נהגו לפגוש לעיתים מזומנות לאחר שנת 70 לסה"נ (Pritz 1988: 107).

המדרש הבא קשור באישיות נכבדה – חנניה – שהיה מורה בארץ, עבר לבבל וייסד שם ישיבה משלו. דודו רבי יהושע בן חנניה היה מראשי דור יבנה. נראה שמגמת המדרש שיצוטט להלן היא להשמיץ את חנניה שהיה לו ויכוח עם רבן שמעון בן גמליאל: "חנניה בן אחי רבי יהושע הלך לכפר נחום. עשו לו המינים דבר אחד והכניסוהו רכוב על חמור בשבת...." (קהלת רבה, פר' א פס' ח ג). הסיפור פוגע במעמדו, שכן הוא מוצג כקרבן לקסם שנעשה בידי המינים בכפר נחום. בין שהסיפור נכון ואמנם רכב על חמור בשבת, ובין שמדובר בהשמצה, מעיד המדרש על מציאותם של מינים, כלומר יהודים-נוצרים,² בכפר נחום בתקופת דור יבנה.

המרד הגדול ושאלת קיומן של קהילות יהודים-נוצרים בגליל לאחר ישו

כל המחזיק בדעה כי אכן היו קהילות של יהודים-נוצרים בגליל לאחר ישו, חייב לבחון עמדה זו בהקשר למרד הגדול – האם מצויות עדויות על קהילה זו בגליל בהקשר למרד ברומי?

במסגרת הדיון בסוגיה הנדונה אתמקד בשני מניעים או גורמים למרד הגדול שיש להם זיקה לענייננו: השאיפה לחרות מדינית והמשיחיות. אוריאל רפפורט מציין בהקשר זה את תחושת העלבון הלאומי שהייתה עמוקה משום שהיהודים טעמו טעמה של חרות מדינית דורות מעטים בלבד לפני כן. הוא מציג את המשיחיות כגורם מתסיס ומסעיר: "המשיחיות ניזונה מן המתחושות, מן המצוקה ומן התסכול ובו בזמן אף הגבירה את המתחושות. היא הציגה את רומא לא כרע הכרחי שניתן לשאתו, כפי שראוה רבים מן היהודים, אלא כרע שניתן לסלקו, ולא לסלקו בלבד אלא להמירו במלכות המשיח, אשר בוא יבוא" (רפפורט 1978: 2–3). מה הייתה גישתם של היהודים-נוצרים בשני עניינים אלה – השאיפה לחרות מדינית והמשיחיות?

קלזנר מציין שכל הכתות של היהודים-נוצרים האמינו שישו הוא המשיח, שהוא נצלב וקם מעם המתים ובעוד זמן בלתי קבוע, אך לא ארוך מחייו של אותו הדור, הוא יופיע בהדרו "להשיב את המלכות לבית ישראל עם כל הטוב הארצי והרוחני, שהוא קשור בימות המשיח" (קלזנר 1959: 89). הוא גם מדגיש שהם לא היו יהודים לאומיים וכי התמקדו בהצלת נשמתו של היחיד ובכך הלכו בדרכו של ישו שהתרחק מן הפוליטיקה ושאהבת הבריות והמעשה הטוב היו לו העיקר (קלזנר 1933: 228–229). בעוד בני האדם היו לו לישו הכול, הרי לאומה ולציבור הלאומי ייחס חשיבות מעטה בלבד אם בכלל (קלזנר 1933: 243–244). אפשר להוסיף לכך את הגישה הפוסלת מאבק אלים, כפי שהיא באה לביטוי אצל מתי (כו 52): "ויאמר אליו ישוע השב חרבך אל תערה כי כל אוחזי חרב בחרב יאבדו". גם אם אין אלה דברי ישו ורק יוחסו לו בידי מחבר האבנגליון, הרי היו אלה העקרונות לפיהם התחנכו המאמינים בו וההולכים בדרכו. גם ישראל לוין סבור שאין לשייך את ישו למחנה הקנאים, וכי הנחתו התיאולוגית בדבר מלכות אלוהים עלי אדמות באחרית הימים, אינה יכולה להיחשב קריאה למרי לאומי. דווקא את ההפך אפשר להסיק מדבריו: כשבאו לשאול אותו אם יש לתת מס לקיסר השיב "תנו לקיסר את אשר לקיסר ולא להוהים את אשר לא להוהים" (מרקוס יב 17), ומובן שאין לראות בכך הסתה למרד (לוין 1984: 160).

יוצא אפוא שלאור תפיסת עולם זו לא יכלו היהודים-נוצרים להשתתף במרד הגדול. לכן לא מפתיעה עדותו של אוסביוס: "אף כי כל אנשי הכנסייה אשר בירושלים נצטוו, על פי נבואה שבהתגלות שניתנה לברורים שבהם, לצאת את העיר לפני המלחמה ולעבור לעיר אחת שבפראיה הקרויה פלה" (Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, III 5, 3). עדות זו של אוסביוס נדחתה בעבר בידי כמה חוקרים בטענה שאינה היסטורית אלא אגדה מאוחרת, אבל היא מקובלת כיום במחקר כמהימנה (Freyne 1980: 382 Note 19) וראו דיון מפורט במסורת הבריחה לפלה: Epiphanius, *Panarion*, (Lüdemann 1980). את מעברם מירושלים לפלה מזכיר גם אפיפניוס (Epiphanius, *Panarion*, 29.7.7f; 30.2.7). הקהילה היהודית-נוצרית שהתבססה בירושלים לאחר צליבתו של ישו לא יכלה לפי אמונתה להשתתף במאבק שמוקדו בירושלים. הפתרון למצוקתם היה לצאת את העיר.

האומנם הראו בכך שהם פורשים מן הרבים ומן האומה בשעת משבר שלה? (מור 1991: 187; Chadwick 1982: 14) או שמא היציאה מירושלים עדיין לא גררה את היציאה מכלל האומה, שכן אף רבים מהיהודים לא השתתפו במלחמה זו וביניהם גם רבי יוחנן בן זכאי ותלמידיו שעזבו את ירושלים בשעת המצור? (אבי-יונה 1962: 121).

ומה הייתה תגובתם של היהודים-נוצרים בגליל? אם אמנם נכונה הטענה כי היו קהילות כאלה

בתקופת המרד בגליל, הרי הן לא יכלו לקחת חלק בהתנגדות לרומאים שכן היה זה בניגוד להשקפת עולמם של היהודים-נוצרים ובניגוד לאמונתם הדתית. מה להם ולהתנגדות פיסית? מה להם שמישחם כבר הופיע ולצפייה משיחית? קהילות היהודים-נוצרים בגליל לא יכלו להגיב כפי שהגיבו חברי קהילתם הירושלמית, כלומר לקום ולעזוב, שכן הגליל היה ביתם-נחלתם. דומה שכן הם תרמו לאווירת השקט היחסי ששררה בגליל לפני המרד הגדול ובמהלכו. מכל מקום, הם השתלבו במגמה של חוסר נכונות למרוד ברומא, שאפיינה את הגליל לפני המרד הגדול ובמהלכו (על חוסר הנכונות למרוד ברומא ועל השלווה היחסית ששררה בגליל לפני המרד ובמהלכו ראו: Rappaport 1992; וכן ראו במאמרו של א' רפפורט בקטלוג זה).

לעניינינו יש לבחון את העדויות ההיסטוריות והארכאולוגיות הנוגעות לחלקן במרד של מגדל-טריכאי, כפר נחום, כורזין ויוליאס-בית ציידה – ארבעה ישובים בצפון-מערב הכנרת הנזכרים באבנגליונים הסנאופטים כמוקד לפעילותו של ישו. אין ספק שאם היו יהודים-נוצרים בגליל לאחר ישו הגיוני שהם היו מצויים בישובים שבהם התמקדה פעילותו. אמנם במתי (יא 21–23) ולוקס (י 13–16) ישו מקלל את כפר נחום, את בית צידה ואת כורזים, קללה שלכאורה יש להבין ממנה שישו לא נחל שם הצלחה, ואולם נראה שאין להבין את הדברים כפשוטם. קללת שלושת הישובים האלה תמוהה, שכן בכל הנוגע לבית ציידה ולכפר נחום אין הדבר מתאים למסופר במעשי השליחים. כפר נחום משמש בסיס לפעילותו של ישו והמקום נזכר גם "כעירו" (מתי ט 1) ורבים דורשים שם את עזרתו. ישו פעל גם באזור בית ציידה (מרקוס ו 45; מתי יד 22–23), ומשני הישובים האלה באים גם תלמידי-שליחיו: שמעון-פטרוס, אנדרי אחיו ופיליפוס מבית ציידה, ויעקב ויוחנן בני זבדי מכפר נחום (יוחנן ב 45). קשה להבין את הקללה לנוכח המתואר בהקשר לישובים אלה – התלמידים הנאמנים וההמונים הנוהרים אליו. שמא נוספה הקללה בשלב העריכה או חוברה בזמנם של מחברי האבנגליונים הללו (לעניין זמן חיבורם ראו למשל: קלוזנר 1933: 133; פלוסר 1979: 29), כאשר השתנתה המציאות בישובים אלה והיחס לקהילת היהודים-נוצרים היה עוין? לקראת סוף המאה הא' לסה"נ ניסתה ההנהגה היהודית להתנער מהיהודים-נוצרים, והביטוי המובהק לכך הוא חיבורה של "ברכת המינים". הלחץ על קהילה זו הלך וגבר, הפער בינם לבין בני עמם (והרי ראו עצמם חלק מהעם) הלך והעמיק. נראה כי על רקע הוקעה זו יש להבין את הקללה המכוונת אל הישובים הללו ולא על רקע פעילותו של ישו.

מגדל-טריכאי נזכרת אצל יוסף בן מתתיהו (להלן יוסף ב"מ) היות ששימשה בסיס לפעילותו כמפקד הגליל (חיי יוסף 26, 32, 35, 54, 72; מלח' ב 569; ג, 461 ועוד). שלא כמו טבריה הנכנעת בלא קרב, הרי טריכאי השכנה מתנגדת לרומאים. אך האם תושבי העיר עצמם הם שלחמו ברומאים? לדברי יוסף ב"מ היו אלה מחרחרי מלחמה, אנשים זרים שבאו מהטרכון, מהגולן, מהיפוס ומגדרה, ולא בני המקום (מלח' ג, 522–531). את טריכאי וגמלא מזכיר גם סוטוניוס כשתי הערים החזקות שטיטוס הכניע (Svetonius, *Divus Titus* 4: 3).

בחפירות הארכאולוגיות שנערכו במגדל נחשפו שרידי יישוב מהמאה הא' לסה"נ, אך החופרים אינם מצביעים על ממצא המעיד על חורבן בימי המרד הגדול. אפשר שהם רומזים על כך בציינם שמבנה שהם הגדירו כ"בית הכנסת הזעיר" (*mini synagoga*) שראשיתו במאה הא' לפנה"ס ניטש ובמאה הא' לסה"נ הוקם בסמוך בית-מעין (Corbo 1974: 280)³ גם בחפירות הצלה של רשות העתיקות לא נתגלו במגדל שרידים שיעידו על חורבן העיר בשלהי המאה הא' (אבר-עוקסה 2002).

אין בידינו ידיעות היסטוריות בנוגע לחלקם במרד של כפר נחום, כורזין ובית ציידה, אך יוסף ב"מ מספר על קרב שהתנהל בינו לבין חיל פרשים של המלך אגריפס הב' שצבאו חנה חמישה ריס (750 מ' בקירוב) מיוליאס הלוא היא, ככל הנראה, בית ציידה. ייעודו של חיל זה היה לחסום סיוע לגמלא והקרב, לדברי יוסף ב"מ, התנהל במרחק ריס אחד (150 מ' בקירוב) מיוליאס.

הוא נפל מסוסו וכעדותו "נפצתי בפרק שעל יד השכם ולכן לקחוני אל כפר נחום.... קראתי לרופאים והם חבשו את פצעי, נשארתי שם כל היום ההוא ואש הקדחת יקדה בקרבי. בלילה הובאתי בעצת הרופאים למגדל" (חיי יוסף, פרק 72). בחפירות הארכאולוגיות שנערכו בבית ציידה נחשפו שרידים דלים למדי של הישוב מהמאה הא' לסה"נ. הממצאים שהתגלו בחפירות, ובהם כמה ראשי חצים ואבני בליסטראות הדומים לאלה שנמצאו בגמלא, מעידים על קרב כלשהו שהתרחש במקום בזמן המרד הגדול וכן שהעיר ניטשה ונראה שנהרסה בחלקה. תושבי בית ציידה נטשו כנראה את יישובם במהלך המרד ומצאו מחסה באחד היישובים שביצר יוסף ב"מ (ערב 2000: 79; Greene 1995: 217–218). יוסף ב"מ הפצוע לא הובא ישירות לבסיסו במגדל. שמא ביקש להתרפא אצל יהודים-נוצרים שישבו בכפר נחום, וכפי שלמדנו מהמקורות היהודיים היו בעלי מוניטין כמרפאים?

העדות הארכאולוגית הנוגעת לתולדות כורזין במאה הא' לסה"נ חלקית ביותר ואינה תורמת להבנת הסוגייה (ייבין 1992). אשר לכפר נחום – הממצא הארכאולוגי מעיד על רציפות יישובית עד התקופה האסלאמית, עת ניטש הכפר בחלקו, ואין עדות כלשהי שאפשר לקשור למרד הגדול (לופרדה 1985; צפיריס 1985).⁴ יוצא אפוא שתורמתן של החפירות הארכאולוגיות להשלמת ידיעותינו על גורלם במרד של היישובים מגדל, כפר נחום, כורזין ובית ציידה מזערית ביותר. לסכום העניין, בהתבסס על עדותו של יוסף ב"מ ועל הממצא הארכאולוגי המצומצם אפשר לומר שמגדל הייתה פעילה במרד אך לא ביוזמת תושבי המקום, ובמידה מעטה אולי גם בית ציידה, ואילו תושבי כפר נחום וכורזין לא היו שותפים למאבק ברומאים.

העדויות מכתבי יוסף ב"מ מתארות גליל שאינו להוט למרוד בשלטון הרומי ומשום כך האזור שקט יחסית בפרק הזמן שקדם למרד ובמהלכו (Rappaport 1992). האם תרמו להלך הרוחות הזה היהודים-נוצרים שהתגוררו בגליל, שעקרונות אמונתם לא אפשרו להם לקחת חלק במרד? מכל מקום, בעקרונותיהם והשקפת עולמם הם השתלבו היטב בהלך הרוחות ששרר אז בגליל.

נוצרים ונצרות בכתבי יוסף בן מתתיהו

מדוע אין נזכרים יהודים-נוצרים אצל יוסף ב"מ? מדוע אין הוא עוסק בחיבוריו באופן מפורט בנושא הנצרות? קלזנר סבור שאף-על-פי שיוסף ב"מ כתב בזמן שהנצרות הייתה לכת גדולה ביהודה, ברומי ובאסיה הקטנה, הוא לא יכול לספר על יישו המשיח בלי לגעת ברעיון המשיחי היהודי. יוסף ב"מ כיוון את ספריו אל הרומאים ונמנע מלעסוק בנושא הזה מכיוון שהמרד הגדול היה קשור לרעיון הזה ומכיוון שבזמן שכתב את ספריו רדף הקיסר דומיטיאנוס את היהודים-נוצרים (קלזנר 1933: 48; וראו גם אצל אוסביוס המספר על רדיפת נכדי יהודה אחי ישו: *Historia Ecclesiastica*, III 19–20). גם חיים כהן מסכים שיוסף ב"מ לא יכול לספר על הנוצרים ועל דת הנוצרים משום שהדבר יחייבו לתאר את אמונתם המשיחית של היהודים "ובהעלותו אמונה כזו על נס, עלול היה לפגוע בקיסר רומי שהערצתו האלוהית אינה עולה בקנה אחד עם שום תקוות משיחיות, שריח של מרידה בכוח נודף מהן" (כהן 1968: 14) והערה (24).

היכן נזכרים אצל יוסף ב"מ עניינים הקשורים בנצרות? בקדמוניות היהודים מספר יוסף ב"מ על "אחיו של ישו הקרוי המשיח – שמו יעקוב", שהומת על פי הוראת הכהן הגדול. מעשה שרבים התמרמרו עליו (קדמ' כ, 200, בתרגום א' שליט). לדעת קלזנר אין לראות בפסקה תוספת שהכניסו מעתיקים נוצרים מכיוון שאלה לא היו כותבים על ישו כי הוא מכונה או קרוי המשיח. דברים אלה יכול לכתוב יוסף ב"מ הפרושי שלא רצה להרבות דברים לא בשבחם ולא בגנותם של הנוצרים – "לא בשבחם מפני שהוא היה יהודי פרושי, ולא בגנותם מפני שבימי עדיין היו קוראיו היוניים והרומיים מערבבים את הנוצרים ביהודים ולא נעים היה ליוסף ב"מ להזכיר את האמונה המשיחית של כת יהודית ידועה" (קלזנר 1933: 52).

בקדמוניות היהודים (יח, 63–64) מזכיר יוסף ב"מ את ישו (יצוטט להלן). שלמה פינס מביא במחקרו קטע מקביל מחיבורו של ההיסטוריון הערבי-נוצרי בן המאה ה'י, אגפיוס, ובו נוסח שונה לקטע הידוע כ"עדות הפלביאנית". לדעתו הטקסט אצל אגפיוס מאפשר לעמוד על הנוסח הראשוני של הדברים כפי שכתבם יוסף ב"מ קודם להתערבותו של המשכתב הנוצרי המאוחר (Pines 1971). להלן הקטע כפי שהוא מופיע בקדמוניות היהודים (בתרגום א' שליט). התוספות הנוצריות המאוחרות מופיעות באותיות מודגשות:

ובאותו זמן היה ישוע, איש חכם, **אם אפשר לקרוא לו (בשם) איש**, שכן היה עושה מעשי־פלא והיה רבם של הבריות שקיבלו את האמת בהנאה, והוא משך אחריו יהודים רבים וגם רבים מן ההלנים. הוא היה המשיח. וכשהוציא פילטוס דינו לתלייה על פי מסירתם של האנשים הראשונים (במעלה) אצלנו, לא פסקו (מלאהוב אותו), אלה שאהבוהו בתחילה. **שכן נתגלה אליהם ביום השלישי והוא שוב חי, לאחר שנביאי אלוהים ניבאו עליו דבר זה, (וגם) רבבות נפלאות אחרות.** ועד היום לא פס גזע המשיחיים (כריסטיאני), הנקרא (כך) על שמו.

אם אלה דברי יוסף ב"מ, או אפילו רק החלק מדבריו המקובל על מרבית החוקרים כאמיתי,⁵ הרי יחסו אל ישו חיובי. דוד פלוסר, בדיונו בקטע שצוטט, סבור שיוסף ב"מ היושב ברומא מנותק מעולמם של החכמים בארץ ואין הוא יודע שבזמן שכתב את ספריו הסתייגו החכמים מהתופעה הנוצרית. אפשר גם שיוסף ב"מ שהיה אדם עצמאי לא קיבל כמובנת ומוחלטת את דעתם של חכמים (פלוסר 1979: 77). פלוסר גם מסביר את השימוש בביטוי כריסטוס ("גזע הכריסטיאני" או "עדת הכריסטיאני" אצל אגפיוס): יוסף ב"מ חוסך בדרך כלל בדברים על תקוות אסכטולוגיות של יהודים מחשש לסיבוך עם השלטונות, וכאן הוא עושה זאת מפורשות היות שהוא בטוח שקוראיו מאומות העולם לא יבינו במדויק מה ומי מכונה כאן כריסטוס. השם כריסטוס הוא כינוי של ישו כבר בבית החדשה בלי שירדו לעומק משמעותו, ולכן יכול היה לספר עליו בלי להזיק ליהודים (פלוסר 1979: 79).

את שתיקתו של יוסף ב"מ, מפקד הגליל במרד הגדול, בנושא קהילות היהודים-נוצרים אפשר להבין על רקע מה שכבר הוזכר לעיל: בפרק הזמן שיוסף ב"מ שהה בגליל היו היהודים-נוצרים חלק מהקהילה היהודית; הם נחשבו ליהודים ואף חשבו את עצמם לכאלה. הם גם השתדלו להצניע אמונתם, כפי שאפשר להסיק מ"ברכת המינים" ומאמצעי הזיהוי האחרים שהוזכרו לעיל. אפשר שגם משום כך לא הבחין בהם יוסף ב"מ ולא התייחס אליהם. נראה לי שאם אמנם יוסף ב"מ כתב את "העדות הפלביאנית", הרי גם זו יכולה לשמש ראיה שיוסף ב"מ ראה בישו ובמאמיניו היהודים חלק מהעם היהודי: ישו הוא "איש חכם" (אצל אגפיוס: "איש חכם".... ש"נחשב למשיח"), וההולכים אחריו "לא פסקו מלאהוב אותו" (אצל אגפיוס: "לא עזבו תורתו") "ועד היום לא חדל גזע המשיחיים" (אצל אגפיוס: "ועדת הנוצרים הנקראת על שמו לא אבדה עד היום"). אין שום מילה המעידה על כך שעדת הנוצרים ניתקה את עצמה מהיהדות.

לאור האמור לעיל נראה לי שאין לראות בשתיקתו של יוסף ב"מ בעניין היהודים-נוצרים בגליל עדות לכך שבזמנו לא היו קהילות כאלה בגליל. נראה כי פעילותה של "תנועתו של ישו" נמשכה בגליל עד המרד הגדול, אך מחמת מיעוט המקורות קשה לדעת כיצד הושפעה מתוצאות המרד הגדול (Horsley 1996: 184).

הידיעות ההיסטוריות על קיומן של קהילות יהודים-נוצרים בגליל במרוצת המאה הא' לסה"נ, בפרק הזמן שלאחר ישו, אינן מרובות. המחקר הארכאולוגי מתקשה לייחס ממצא חומרי לקבוצה הזאת שכן הנצרות הקדומה לא פיתחה אוצר סמלים משלה עד המאה הד' לסה"נ (Meyers and Strange 1981: 169). קושי זה מצטרף לקושי כללי יותר של המחקר הארכאולוגי – לזהות ולאפיין את הגורם האתני בשכבות של התקופה הרומית (Meyers and Strange 1995: 110). בתקופה הביזנטית השתנה המצב, כשהכנסיות על תוכניתן ופסיפסיהן האופייניים מעידות בוודאות על נוכחות נוצרית משמעותית באזור. רק ממצאי חפירה אחת, חפירת הפרנציסקאנים בכפר נחום, משמשים עדות ברורה לנוכחות יהודים-נוצרים באזורנו במאה הא' לסה"נ. המתואר במדרש על חנניה שצוטט לעיל (קהלת רבה, פר' א פס' ח) תואם את ממצאי החפירה, אך מכיוון שיש מערערים על מסקנות החופרים (למשל: Horsley 1996: 113) לא נוכל להסתמך עליהן בביטחון גמור.

מדברי אפיפניוס (Epiphanius, *Panarion*, 30.4.5) למדים שאזור הכנרת והגליל התחתון היה אזור יהודי מובהק בראשית המאה הד' לסה"נ. אין בו כמעט נוכחות נוצרית והנוצרים נתקלים שם בהתנגדות עזה. נראה כי אין להסיק מדבריו שכך היה המצב גם במאה הא' לסה"נ, שכן אז היו היהודים-נוצרים חלק מהקהילה היהודית, וכללית נראה כי אפיפניוס הגזים (צפרייר 1967: 82; ספראי 1982: 145–146; אלון 1967: 256) מתוך מגמה להאדיר את פעלו ואת העזתו של יוסף הקומס ולהצדיק את מיעוט הצלחתו, שכן במקורות תלמודיים רבים נזכרים מינים ונכרים באזור, ואף בדבריו נזכר יוסף האפיסקופוס שישב סמוך לטבריה. נראה כי הגזמה בדבריו מוכחת גם מעדותו על אבנגליונים שהיו טמונים בגנזך הקהילה בטבריה: "היה שם גנזך אחד בבית נעול (בשם גנזך מכנים העברים בית-אוצר). כיוון שרבים תהו רבות על אודות גנזך זה בשל היותו חתום, העז יוסף לפתחו בסתר, אולם לא מצא בו כל כסף, אלא ספרים היקרים מכסף. קרא יוסף בספרים אלה, כפי שכבר אמרתי, ומצא את האבנגליון של יוחנן המתורגם מיוונית ללשון העברית, וכן 'מפעלות השליחים', ולא זאת בלבד, אלא אף את הגירסה העברית של מתי" (Epiphanius, *Panarion*, 30.6) בתרגום ז' רובין (רובין 1982)). לדעת יורם צפרייר שימשו אותם אבנגליונים את היהודים בויכוחיהם עם הנוצרים (צפרייר 1967: 82). עובדה מעניינת היא שהאפיסקופוס עצמו משמש כמרפא, ובתפקיד זה נקרא אל הנשיא בטבריה – ויש בכך כדי לתמוך בנאמר לעיל בדבר המוניטין שהיה ליהודים-הנוצרים כמרפאים.

את מיעוט הידיעות ההיסטוריות והארכאולוגיות יש ליחס בין היתר למעמדם של יהודים-נוצרים בקרב הקהילה היהודית בפרק הזמן האמור. הם האמינו בישו כנביא, כמורה או כמשיח, אך בדחותם את פאולוס ובהתרחקם מהנוצרים הנוכרים, הם ביקשו להישאר חלק מכלל ישראל (אלון 1967: 17). הם ראו את עצמם חלק מהציבור היהודי, התפללו בבית הכנסת של היישוב, סחרו עם בני הקהילה, שימשו מרפאים ואף באו במגע עם נכבדים מקרב הקהילה.

לאחר מות הורדוס (4 לפסה"נ) נחלקה נחלתו בין בניו: הורדוס אנטיפס קיבל שטחים בעבר הירדן ובגליל; פיליפוס קיבל את הגולן, הטרקון, הבשן ואזור בניאס ובתחום שלטונו הייתה גם בית צידה-יוליאס (קדמ' יז, 188–189); לאחר מותו בשנת 34 לסה"נ סופחה נחלתו לפרובינקיה סוריה, אך זמן קצר אחר-כך, בשנת 37 לסה"נ, היא ניתנה לאגריפס הא' (מלח' ב, 178). בשנת 39 לסה"נ קיבל אגריפס גם את נחלתו של הורדוס אנטיפס (קדמ' יח, 240–255). לאחר מותו בשנת 44 לסה"נ עברו אזורים אלה לרשות הנציב הרומי (קדמ' יט, 363). בשנת 53 קיבל אגריפס הב' את נחלת פיליפוס ובשנת 54 את טבריה וטריכאי (מלח' ב, 250). בסוף המאה הא' לסה"נ, לאחר מותו, חולקו נחלותיו בין נציב סוריה לנציב יהודה. היישובים שהתמקדה בהם פעילותו של ישו – בית צידה, כורזין, כפר נחום ומגדל-טריכאי – היו בפרובינקיה יהודה

(אבי-יונה 1984: 68). יוצא אפוא שבמהלך המאה הא' לסה"נ היו ישובים אלה רוב הזמן תחת שלטונו של בית הורדוס, שאף זכה לתמיכה מסוימת בקרב האוכלוסייה המקומית. עובדה זו, בין היתר, השפיעה על הלך הרוחות המתון יחסית שאפיין את האזור בשלבים שלפני המרד הגדול ברומאים ובמהלכו (Rappaport 1992). נראה שגם עובדה זו, שתרמה ליציבות יחסית באזור, אפשרה את המשך קיומן ופעילותן של קהילות יהודים-נוצרים בתנאים של נוחות יחסית, לעומת אי-השקט והלחצים שאפיינו את פעילותה של הקהילה בירושלים. לחצים אלה הביאו ליציאתם מירושלים ומהארץ, והם באים לידי ביטוי באירועים כמו סקילתו של סטפנוס (מעשי השליחים 59); מעצרו ומשפטו של פאולוס (מעשי השליחים כב ואילך); רדיפת יהודים-נוצרים שבעקבותיה נפוצו בערי יהודה ושומרון (מעשי השליחים ח 1); משפטו וסקילתו של יעקב אחי ישו (קדמ' כ, 200 ועל כך גם אצל אוריגנס: Origenes, *Comment in Matth XIII*, 55; *Contra Celsum* I, 47 et II, 13; וראו גם דברי אוסביוס על רדיפות הנוצרים בימי דומיטיאנוס: *Historia Ecclesiastica* III, 19–20).

לקראת סוף המאה הא' לסה"נ, בתהליך ההתלכדות הדתית של האומה, נעשה צעד מכריע שהוביל לניתוקם מהעם היהודי: התקנתה של "ברכת המינים" וקביעת ההלכה האוסרת כל משא ומתן עמם. במאה הב' לסה"נ במלחמת בר-כוכבא (132–135 לסה"נ) היה הגליל מחוץ לתחומי המרד (ראו דיון מפורט בתחומי הטריטוריאליים של מרד בר-כוכבא: מור 1991: 103–121). למעשה מרד זה היווה את שיאו של תהליך ההתנתקות בין קהילת היהודים-נוצרים לאומה היהודית (אופנהיימר 1982: 71). חברי קהילה זו נוכחו לדעת שדבקותם באמונתם כי ישו הוא המשיח מרחיקה ומנתקת אותם מעמם, ואילו היהודים לא יכלו לשאת את ההתכחשות לשאיפות הלאומיות ולמשיחיותו של בר-כוכבא והוקיעום על כך. על רקע סירובם להשתתף במרד אפשר להבין הן את האיום שמשגר בר-כוכבא באחד ממכתביו אל הגללאים (כנראה היהודים-נוצרים וראו לעיל) והן את הפגיעה במאמינים בישו כפי שמתארים המקורות הנוצריים (מור 1991: 188–190).

לאחר מלחמת בר-כוכבא נעשה הגליל למוקד הנוכחות והפעילות היהודית, מה שוודאי הגביר את הלחץ על היהודים-נוצרים וזירז את תהליך הרחקתם אל מחוץ לקהילה היהודית ובהמשך אף אל מחוץ לגליל. בסופו של דבר דולדלה הנוכחות הנוצרית בגליל, מצב המשתמע גם מתוך דברי אפיפניוס (Epiphanius, *Panarion* 30.4.5).

הערות

- 1 כלומר "האבנגליונים הנסקרים ביחד" – הבשורה על-פי מתי, הבשורה על-פי מרקוס והבשורה על-פי לוקאס. שלושתם ספרים דתיים-היסטוריים בעוד הבשורה על-פי יוחנן הוא ספר דתי-פילוסופי. וראו: קלזנר 1933: 67–134.
- 2 וראו התנגדותו של ריצארד הורסלי לזיהוי "מינים" עם יהודים-נוצרים: Horsley 1996: 112–113.
- 3 אהוד נצר גורס כי המבנה אינו בית כנסת אלא מלכתחילה נבנה כבית-מעין: נצר 1988.
- 4 בשיחתי עם פרופ' ואסיליוס צפיריס הוא מסר כי בחפירותיו בתחום הכנסייה האורתודוקסית, ובכלל זה אלה שטרם פורסמו, נחשפו שרידים שהוא מתארך למאה הא' – בית מרחץ שהוא מייחסו ללגיון הרומי ושרידי בקתות דייגים – אך אין כלי חרס וכיו"ב מפרק הזמן הזה משום שאלה נשטפו כנראה בגלי הכנרת. וראו דברי ספקנות כלפי מסקנות החופר: Horsley 1996: 115.
- 5 החוקרים המתייחסים ל"עדות הפלביאנית" נחלקים לכאלה הדוחים אותה ומציגים אותה כזיוף מאוחר. ראו למשל: אפרון 2004: 18; לאלה המקבלים את כולה כאוטנטית ולאלה המקבלים רק חלק ממנה כאוטנטי. ראו: ברס 1983.

היבטים משווים בין הגליל ליהודה במלחמת החורבן

יובל שחר

אוניברסיטת תל-אביב

בחקר הגליל היהודי בתקופת הבית השני ובתקופת המשנה רווחות כמה מגמות כלליות ונוגדות (רפפורט 2007: 44–54; אופנהיימר 1991; על העמדות במחקר ראו, שם: 16–17). מצד אחד יש המדגישים הדגשת יתר את הגליל כערש המרדנות האנטי-רומית; מן הצד האחר יש המבקשים לצמצם מאוד את המגמות המרדניות בגליל לעומת אלה שרחשו ביהודה; ובמגמה גורפת יותר עדיין קיימת במחקר גישת החוקרים ש"שיירו את הגליל בימים שלפני מרד בר-כוכבא ריק ממצוות ונעור מתורה" (כהגדרתו של אופנהיימר 1991: 16; השוו מאמרו של ג' פסטור בקטלוג זה).

אירוועי מלחמת החורבן מאפשרים לבחון את תקפותן של הדעות הללו. שניים מחיבוריו של יוסף בן מתתיהו (להלן יוסף ב"מ) מתארים בהרחבה את המלחמה שהתנהלה בין השנים 66 ל-73 (או 74) לסה"נ. החיבור הראשון מלחמת היהודים יוחד לתיאור כולל של המלחמה ובו סקירה של התנהלותה בגליל, בעבר הירדן, ביהודה ובירושלים, אך התיאור מתמקד בגליל ובירושלים. עיקר חיבורו המאוחר חיי יוסף עוסק בחודשים שבהם היה יוסף הממונה על הגליל והגולן מטעם "ממשלת החירום" של המלחמה. על עדותו של יוסף ב"מ אפשר להוסיף בבחינת השלמות ובמידת מה כבקרה מקורות רומיים מעטים, מקורות תלמודיים וכן את הממצא הארכאולוגי הרלוונטי. על יסוד כל אלה אפשר לבחון היבטים מרכזיים שבאו לידי ביטוי במהלך המלחמה ולהשוות את השתקפותם בגליל למקומם בחלקי הארץ האחרים, ובעיקר ביהודה ובירושלים. להלן ייבחנו ההיבטים האלה: ההתנגשויות בין היישוב היהודי לבין הערים ההלניסטיות; ההיבט החברתי; גילויי קנאות; ההיבט הצבאי.

ההתנגשויות בין היישוב היהודי לערים ההלניסטיות (שחר 1989)

השלב הראשון של המלחמה מחוץ לירושלים התבטא בהתנגשויות נרחבות בין יהודים לנוכרים בחלקים שונים של הפרובינקיה יהודה, באזורי הגבול שלה ובערים הלניסטיות בסוריה ובמצרים. יוסף ב"מ מונה שלושה שלבים במערכת ההתנגשויות הזאת: טבח 20,000 מיהודי קיסריה; פעולות נקם של יהודים בערים הלניסטיות ובסביבתן (בחורה שלהן); רצח ומאסר של יהודים בערים הלניסטיות. לענייננו חשוב במיוחד לבחון את ההיבט הגאוגרפי של המאבקים הללו, לאמור: (א) מה הייתה עוצמתם בכל אחד משלושת המרחבים שבהם התרכזו יהודים בארץ-ישראל – פראיה (עבר הירדן היהודי), יהודה והגליל? (ב) באיזו מידה הערים הנוכריות הללו מילאו תפקיד נוסף במהלך מלחמת החורבן? נבחן כעת את שני ההיבטים הללו.

עיון ברשימת הערים הנוכריות שנגדן פעלו יהודים מעלה את הפרישה הגאוגרפית הבאה: סמוך לגבולות יהודה – רק ערי החוף ממערב: אשקלון, אנתדון, עזה. מדובר בכמה ערי חוף ששכנו רחוק יחסית מלב היישוב היהודי ביהודה, ורק לאורך גבולה הדרומי-מערבי.

בקרב הפראיה – פילדלפיה (רבת עמון), חשבון, גרסה (גרש) ופלה (פחל). שלוש הראשונות מצויות בגבולה המזרחי של הפראיה, ופלה בגבולה הצפוני.

סמוך לגליל – במזרח: גדרה, היפוס (סוסיתא) והגולן; בצפון: צור (קדש הצורית); במערב: פטולמאס (עכו); בדרום: גבע-פרשים וסקיתופוליס (בית שאן).

מסקנת ביניים בולטת עד כה היא שבגליל, שלא כמו ביהודה ובפראיה, סבבה מסכת

ההתנגשויות את גבולותיו מארבע הרוחות, והייתה סמוכה אל מרכזי האוכלוסייה הכפרית והעירונית (טבריה). עובדה זו הקשתה מאוד על האפשרות לבודד את השפעתו של מאבק זה ולמתן את תוצאותיו.

אם נבחן את רשימת הערים הנוכריות שבהן נפגעו התושבים היהודים, תצטייר היטב התמונה הגאופוליטית: אשקלון היא העיר היחידה בגבול יהודה שנפגעו בה יהודים – 2,500 מיהודיה נרצחו. אין אף מקרה כזה בערים שבגבול פראיה, וגרסה (גרש) אף מצוינת בחיוב על יחסה ההוגן כלפי היהודים שחיו בה. בגבולות הגליל, לעומת זאת, הייתה הפגיעה ביהודי הערים הנוכריות רבה ואכזרית: בסקיתופוליס נרצחו למעלה מ-13,000 יהודים; בפטולמאס נהרגו 2,000 ונאסרו רבים; הצורים הרגו יהודים רבים ואסרו אחרים; בהיפוס (סוסיטא) ובגדרה נהרגו הנועזים שביהודים ונאסרו אחרים; גם היהודים בבשן נפגעו וכן בפניאס-קיסריה פיליפי.

לפיכך, ובתשובה לשאלה הראשונה, אין כל ספק שעוצמת ההתנגשות בין היישוב היהודי לנוכרי בראשית המלחמה בגבולות הגליל הייתה גדולה ביותר, ועלתה לאין שיעור על ממדיו של מאבק זה בגבולות יהודה והפראיה. מן הערים הנוכריות שבגבולות יהודה והפראיה נזכרת רק אשקלון בקשר לפעילות צבאית במלחמת החורבן. לעומת זאת, לא פחות מחמישה יישובים נוכריים ששכנו בגבולותיו המערביים, הדרומיים והצפוניים של הגליל, שימשו בסיס לפעילות צבאית רומית.

פטולמאס (עכו) – שלש שדרות מסע רומיות יצאו מפטולמאס בשנים 66–67 לסה"נ ויעדן הקרוב והראשון היה הגליל: מסע קסטיוס גאלוס, נציב סוריה, סמוך לסוכות שנת 66; פלאקידוס נשלח מפטולמאס בראשית חודש אייר שנת 67 בראש 6,000 רגלים ו-1,000 פרשים להבטיח את נאמנותה של ציפורי ולפעול נגד המורדים במרכז הגליל התחתון; בהמשך אותו החודש יצא אספסיאנוס בראש הצבא העיקרי, כ-60,000 חיילים (לעניין גודל הכוח שעמד לרשותו של המצביא הרומי ראו מאמרו של י' שצמן בקטלוג זה), לדיכוי שיטתו של המרד. היעד הראשון והמוצהר הוא הגליל המורד.

גבע פרשים – אבוטיוס הדקוריון, הממונה על המישור הגדול (עמק יזרעאל), יצא משם עם 100 פרשים, 200 רגלים ומצטרפים נוספים נגד יוסף ב"מ, שחנה בסימוניה (שימרון).

קדש הצורית – טיטוס חנה בה עם 1,000 פרשים בזמן המסע נגד גוש חלב בסוף תשרי שנת 67, בשלהי המלחמה בגליל.

סקיתופוליס (בית שאן) וקיסריה – מעניין במיוחד הוא התפקיד השמור לשתי ערים מרכזיות אלו והקשר ביניהן במהלך המלחמה. לפני מסע אספסיאנוס ישב בסקיתופוליס מפקד גונדה (ala) של פרשים ושמם נאופוליטנוס, שפעל כנגד אזור טבריה. יוסף ב"מ טוען כי בלם אותו בהצלחה. לאחר כיבוש יודפת (א תמוז שנת 67) חנה הלגיון החמש-עשרה בסקיתופוליס, ואילו הלגיונות החמישי והעשירי חנו בקיסריה. במועד מאוחר יותר נשלח טיטוס מקיסריה-פיליפי (פניאס) לקיסריה הימית להוביל את שני הלגיונות לסקיתופוליס, ומשם נעו שלושת הלגיונות לכיבוש טבריה וטריכאי (מגדל) (תחילת אלול שנת 67). לאחר כיבוש גמלא (כ"ג תשרי שנת 67) שוב נשלחו שני לגיונות, הפעם החמישי והחמישה-עשר, למנוחה בקיסריה, ואילו הלגיון העשירי נשלח לסקיתופוליס. אין ספק שזיקה צבאית הדוקה זו בין שתי הערים הללו במהלך כיבוש הגליל הניעה את הרומאים לסלול את הכביש מקיסריה לסקיתופוליס בשנת 69 לסה"נ. אין פלא שסלילה זו נעשתה באחריותו של אולפיוס טריאנוס, מפקד הלגיון העשירי.

ובכן, התשובה לשאלה השנייה ברורה: רק בגליל מילאו הערים הנוכריות תפקיד אופרטיבי במלחמת החורבן. הטבלה שלפנינו מסכמת בבהירות את החפיפה הרבה בין היישובים הנוכריים בגבולות הגליל שנגדם פעלו יהודים לבין אלו שבהם נפגעו יהודים. מקצת הפליטים היהודים מן היישובים הנוכריים השתתפו במלחמה, וחמישה מן היישובים ברשימה זו שימשו בסיסי פעולה וסיוע לרומאים.

יישובים נוכריים שנגדם פעלו יהודים	פגיעה באוכלוסייה יהודית	פליטים לוחמים	בסיסי פעולה וסיוע לרומאים
גדרה	גדרה	פליטים מגדרה בטריכאי	
היפוס	היפוס	פליטים מהיפוס בטריכאי	
גולן		פליטים מן הגולן בטריכאי; פליטים בגמלא (?)	
קדש הצורית	צורים	פליטים מתחום צור והכפרים הסמוכים עם יוחנן מגוש חלב	קדש הצורית – בסיס לטיטוס בהיערכותו נגד גוש חלב
פטולמאס	פטולמאס		פטולמאס – שלוש שדרות מסע רומיות יוצאות מהעיר בשנים 66–67
גבע פרשים			גבע פרשים – בסיס פעולה לאבוטיוס, הממונה על ה"מישור הגדול".
סקיתופוליס	סקיתופוליס		סקיתופוליס
	קיסריה – טבח ביהודים ובריחתם הם ה"עילה למלחמה"		ממלאת תפקיד אופרטיבי במלחמה על הגליל
	בשן		
	טראכון	פליטים מן הטראכון בטריכאי	

פן זה של תפקיד היישוב הלא יהודי במלחמת החורבן הוא ייחודי לגליל ואין אנו מוצאים אותו באופן מובהק כל כך במלחמה בפראיה וביהודה.

ההיבט החברתי

חוקרים רבים הדגישו את הפן החברתי שבא לידי ביטוי במלחמת החורבן, לאמור את המתאם שבין המעמד הכלכלי-החברתי של היהודי כפרט, או של קבוצת השיוך החברתית שלו, לבין עמדתו כלפי המרד (לעמדות במחקר ראו: רפפורט 1983: 6–11; Goodman 1987; שחר 1987: 35–73). עם כל הזהירות הנדרשת מפני הגדרות סכמטיות מדי אפשר להצביע על מגמות מובהקות: בדרך כלל ככל שמעמדו של אדם גבוה יותר כן תצטנן התלהבותו לתמוך במלחמה ויגברו מאמציו לסיכול המרד בעודו באיבו, או להתנערות ממנו בהמשך (השוו מאמרו של ג' פסטור בקטלוג זה). שסע פנימי זה בא לידי ביטוי במאבקים עקובים מדם בין המחנה העשיר והמתנגד למרד לבין המורדים מהמעמד הבינוני ומהמעמד הנמוך. על סמך האירועים בירושלים אפשר להבחין בשלוש קבוצות עיקריות: אצולה כוהנית ו"חילונית" הקשורה ישירות לבית הורדוס, שאגריפס הב' נמנה עמה, ומעמדה הפוליטי, הכלכלי והחברתי הוא תוצאה ישירה של השלטון הרומי ביהודה. קיומה של אצולה זו מותנה בהמשך המצב הקיים ולכן היא נוקטת עמדה אנטי-מרדנית עקיבה.

בקוטב המנוגד עומד ציבור העניים, חסרי הרכוש או בעלי הרכוש הדל, ה"פרולטריון" העירוני, ומי שרכושם הצנוע הצטמצם עוד או נלקח מהם כליל עקב חובות. בתודעתו של ציבור זה חבר המרד לכלל פתרון לאומי וחברתי-כלכלי. אין זה מקרה שזעמם כוון בראש ובראשונה אל האצולה ההרודיאנית כבר בשלבים המוקדמים של המלחמה. ציבור זה נמנה עם בית שמאי ותומכיו (בן-שלום 1993).

בין שתי קבוצות קוטביות אלו עמד מחנה גדול שמבחינה מעמדית אפשר לאפיין כמעמד הבינוני. אנשים אלו פסחו מעשית על שתי הסעיפים. מצד אחד הם תמכו עקרונית בהסרת עול רומא אך מן הצד האחר חששו לאובדן אישי וציבורי של המעט שנותר. לפיכך בראשית המלחמה הם ניסו לבולמה, אך לאחר הניצחון הגדול הראשון על צבאו של נציב סוריה קסטיוס גאלוס במורד בית חורון (סתיו שנת 66 לסה"נ) הם הצטרפו אל שורות המרד והנהגתו. ככלל, ציבור זה נמנה עם בית הלל.

בעיקרו של דבר בגליל הייתה התמונה דומה. בטבריה עמדה האצולה ההרודיאנית נגד רוחות המלחמה ונגד המלבים אותן. שמותיהם וזיקותיהם המשפחתיות הולמים את מעמדם ועמדותיהם: בראשם עמד יוליוס קפללה. עם מקורביו ובעלי בריתו באצולת טבריה נמנים קומפסוס בן קומפסוס ושני אישים ששם הרודס מלמד על זיקה לבית הורדוס: הרודס בן מיארוס והרודס בן גמלוס. הבולי (מועצת הפוליס) והדקאפרוטוי ("עשרת טובי העיר") ובראשם קליטוס הובילו מהלך אנטי-מרדני שנועד להחזיר את טבריה לידי אגריפס הב'. נציגו של אגריפס במגעים אנטי-מרדניים אלה היה קריספוס בן קומפסוס הנזכר לעיל, שהיה נציב טבריה בתקופתו של אגריפס ה"גדול" (כנראה הראשון). יוסטוס ואביו פיסטוס נמנו אף הם עם הבולי של טבריה ובסופו של דבר מצא יוסטוס את מפלטו ואת עתידו האישי במחיצתו של אגריפס הב', וזה בסיועו של קריספוס בן קומפסוס.

בראש המורדים בטבריה עמד יהושע בן צפאי. מבחינה חברתית מאפיין יוסף ב"מ את תומכיו "חבורת הספנים ובני דלת העם" (חיי יוסף יב, 66). אישור להיותם אנשי ים מצוי בתיאור הנרחב של הקרב הימי על הכנרת, שבו נהרגו רבים מהם (מלח' ג, 462-470, 522-531). להלן יתואר הפרופיל הקנאי-השמותי של יהושע ואנשיו. בשלב זה אסתפק בקביעה שבמעמדם החברתי-הכלכלי ובהתנהגותם במרד הם מייצגים את הקוטב המנוגד לאצולה ההרודיאנית האנטי-מרדנית. קפללה, קליטוס, יוסטוס וחבריהם שמרו על קשר עם אגריפס הב' וחצרו וביקשו לשמור על רכושם של אגריפס, ולעומתם פעלו יהושע וקבוצות המורדים "להלאים" את רכוש בית אגריפס ולנצלו לצורכי המרד. מסיבה זו יהושע וחבריו הובילו את המהלך להרס ארמון אנטיפס בטבריה ונטילת חפצי הערך שבו לצורכי המלחמה. ברוח זו פעלו גם הצעירים מדברת בהתנפלים על שיירת בני ביתו של אגריפס הב' בעמק יזרעאל ובנטלם את הרכוש אל מחנה המורדים. בשני המקרים מעיד יוסף ב"מ שהוא העביר את המלקוח בחשאי אל מקורביו אגריפס, וזה במסגרת מדיניותו לשמור על קשר עם בית אגריפס ובאמצעותו עם הרומאים.

אין ספק שמבחינה חברתית המלחמה קיטבה את שתי העמדות. בין שני המחנות ניטש מאבק עז על תמיכת הציבור הרחב. לא נותר כמעט מקום למרכז חברתי ופוליטי הנוקט עמדות פשרה, והנסיבות הפוליטיות והצבאיות הניעו את מטוטלת התמיכה מן האגף הפרו-רומי אל האגף המרדני והעלו את יהושע בן צפאי למעלת ארכון (ראש העיר). אלא שרוב נכבדי טבריה לא נטשו את העיר ואף הוסיפו להחזיק חלק מן המשרות העירוניות (חברי בולי ודקאפרוטוי = "עשרת טובי העיר"). לפיכך בטבריה נעה מטוטלת התמיכה חזרה אל העדפת הכניעה, עת עמדו אספסיאנוס וגייסותיו בשעריה בראשית אלול שנת 67 לסה"נ.

מאורעות המלחמה בגמלא חושפים תמונה חברתית-פוליטית דומה לזו של טבריה. בראש האגף האנטי-מרדני עמדו ה"בבלים", צאצאיהם של קשתי זמאריס, ששירתו בצבא הורדוס לפני כשלושה דורות (אפלבוים 1970). בעת המלחמה עמד בראשם פיליפוס בן יקימוס בן

זמאריס מראשי צבאו של אגריפס הב'. לא מקרה הוא שיש זיקה משפחתית בין האצולה בגמלא לבין זו שבטבריה – אחותו של יוסטוס איש טבריה הייתה נשואה ליהושע אחיו של פיליפוס, ואת שניהם, כך נראה, הוציאו המורדים בגמלא להורג.

מנהיג המורדים בגמלא היה יוסף בן המיילדת. עצם מקצועה של אימו וכינויו בשם זה מלמדים כנראה על המעמד הנמוך של משפחתו. ההבדל המכריע בין אירועי גמלא וגורלה לאלו שפקדו את טבריה נעוץ בכך שבגמלא מרגע שגברה ידם של המורדים הוצאו מתנגדי המרד להורג או שנאלצו לברוח מן העיר. בגמלא נשארו רק המורדים, מה שהוביל אותה ללחימה עד חורבן.

ציפורי, הפוליס הראשית במרכז הגליל התחתון, היא דוגמה מובהקת לחברה שהתמידה בעמדתה האנטי־מרדנית. פוליס זו הונהגה בידי אצולה שבחרה לדבוק בשמירת המצב הקיים, הפוליטי והחברתי, ונראה שלא הייתה בה תשתית מספקת של פרולטריון עירוני והנהגה חברתית שתציע חלופה מרדנית ותאיים איום של ממש על הסדר הקיים. תשומת הלב והאמצעים שהקדישו הרומאים לשמירת נאמנותה של ציפורי הקלו ודאי על פרנסיה לעבור בשלום את המלחמה ומוראותיה.

יוחנן מגוש חלב הוא הדמות הגלילית הבולטת ביותר (רפפורט 2007) והוא מייצג את נפתוליו של בן המעמד הבינוני הגבוה. יוחנן עשה את הונו מגידול כרמי זיתים ומסחר בשמן עם תושבי הגליל העליון ועם יהודים שגרו בתחומי הפולייס הלא יהודיות, בעיקר בתחומי צור ופניאס. כדמות מרכזית בכפרו הוא התנגד תחילה למלחמה, אך שתי התפתחויות סמוכות בזמן שינו את עמדתו: התקפת הנוכרים, בעיקר מן החורה של צור, על כפרו; ותבוסת קסטיוס גאלוס נציב סוריה במורד בית חורון. מרגע זה נעשה יוחנן לדמות מרכזית במהלכי המרד בכפרו, בגליל העליון, בבקעת כנרת ואחר כך בירושלים. דומה ששמעון מראשי הכפר גברה נמנה אף הוא עם בני מעמדו של יוחנן, ושיתוף הפעולה ביניהם הוא פעל יוצא של זיקה אישית ומעמדית־מנהיגותית.

גילויי קנאות

הקנאות יסודה באמונה המוחלטת באלוהים ובהבטחותיו, ובכלל זה הבטחת הגאולה על מרכיביה הפוליטיים והחברתיים. מאמונה זו נגזרת החובה לקנא לה, וראיית קנאה זו כאמצעי הבדוק להצלת העם. החירות הפוליטית, הדתית והכלכלית־חברתית שלובות זו בזו ונגזרות זו מזו, ויסוד היסודות הוא אדנותו הבלעדית של ה'. מבחנה של הקנאות הוא המעשה שנוטל על עצמו הקנאי תוך נכונות לסיכון חייו ואפילו להקרבתם. הקנאות מופנית בדרך כלל גם כלפי יהודים שסוטים לדעת הקנאי מכללי יסוד של חוקי אבות ואתוס לאומי נדרש. פינחס הוא האב־טיפוס של הקנאי המקראי, ונוספו אליו במרוצת הדורות אישים ותנועות שנחשבו דגם ראוי לחיקוי. הקנאות האנטי־רומית נשענת על תקדימי תקופת החשמונאים. ביסודו של דבר אין מדובר בתנועה מגובשת עם מנהיגות מאוחדת וארגון משותף, אלא באידאולוגיה ובהלכי רוח שמצאו ביטוי מגוון, במינון משתנה, בחבלי ארץ שונים ובהנהגת אישים וקבוצות שלעתים שיתפו ביניהם פעולה ולעתים פעלו בנפרד. המשותף לכל גילויי הקנאות הוא מאבק חסר פשרות בשלטון הרומי וביהודים ששיתפו פעולה עם הרומאים (בן־שלום 1993: 157–161, ושם הפניות לתולדות המחקר).

מובן שקל יחסית להצביע על מעשה קנאי בזמן שאין מרד בהיקף ארצי. קשה יותר לאפיין קנאים ומעשי קנאות בתקופת מלחמה ולהבחין בינם לבין לוחמים אחרים. ובכל זאת מדדים אחדים מאפשרים הבחנה כזאת:

- מעשים שאינם מתחייבים ישירות מצורך של פעולה צבאית.
- זיקה מובהקת בינם לבין דגמי קנאות – דמויות, אידאולוגיה והלכה קנאית.
- פעולות שצביון דתי־חסידי ומטרתן לסייע להצלחה הצבאית.

+ פגיעה על בסיס רעיוני ביהודים או בלא יהודים, הנתפסים כמשתפי פעולה עם השלטון הרומי.

+ לחימה עד תום והעדפת המוות על פני כניעה.

במהלך המלחמה בגליל מתוארים כמה אירועים שהיו בהם גילויים מובהקים של קנאות; אלה התרחשו בעיקר באזור טבריה בזיקה למנהיגותו של יהושע בן צפאי ראש המורדים בעיר (שחר 2005).

הרס ארמון אנטיפס (חיי יוסף יב, 65–69)

עם בואו כמפקד לגליל נועד יוסף ב"מ עם אנשי המועצה של טבריה ועם "ראשי העם" והעביר להם את דרישת ממשלת החירום בירושלים לפגוע בארמון אגריפס, שבנה אנטיפס, בשל דמויות בעלי החיים המעטרות אותו. יהושע בן צפאי ואנשיו שרפו את הארמון ובזזו אותו, וליוסף המרוגז לא נותר אלא להציל את מה שניתן ולהפקידו בידי קפללה ו"עשרת טובי העיר" מתוך כוונה להחזיר את הרכוש לאגריפס. פרשה זו מגלמת קנאות משולבת – הלכתית, פוליטית וחברתית. הלכתית – פרשנות מורחבת שניתנה לדיבר השני "לא לעשות כל תמונה של בעל חיים ולהשתחוות לה" (קדמ' ג, 91); פוליטית גילם מעשה זה, כמו תקדימו – ניתוח נשר הזהב – את ההתנגדות המוחלטת לשלטון בית הורדוס ופטרוניו הרומאים. וכעת נוסף גם הממד החברתי – יהושע בן צפאי ותומכיו, הספנים וחסרי הרכוש בטבריה, ראו באגריפס ובאנשיו מתעשרים על חשבון הציבור, משמשים גובי המסים בעבור הרומאים ומשקעים נכסים לא להם בארמנותיהם ובבתי המידות שלהם.

פרשת שיירת תלמי (מלח' ב, 595–607; חיי יוסף כו–ל, 126–148)

קבוצת מורדים מדברת התנפלה על שיירה של אנשים רמי מעלה במנהל של אגריפס הב'. הם החרמו רכוש של משפחה שראשה, תלמי, היה האפיטרופוס בחצר אגריפס. בנאמנותם התמימה למרד וליוסף ב"מ כבעל מינוי רשמי בהנהגתו, הם הביאו אליו את הרכוש כדי שישמש את צורכי המלחמה. בדומה למקרה של ארמון אנטיפס שיתף יוסף פעולה עם נכבדים בטריכאי "אוהבי המלך הקרובים לו מאוד, וציוויתים לקחת את הגזלה" ולהשיבה לאגריפס. ושוב כמו בפרשה הקודמת ניצב מולו יהושע בן צפאי, שהגיע בינתיים למעלת ארכון של טבריה. אופייה הקנאי של ההתנגדות ניכר מזה שיהושע הניף ספר תורה בבקשו לקנא לחוקי האבות. המורדים טוענים שהרכוש והכסף שנלקחו מבית אגריפס אינו רכוש פרטי אלא נכסי הציבור, ואלה צריכים לעמוד לרשות מלחמתו של העם.

הדרישה לגירוש של הנכבדים מן הטראכון (חיי יוסף כג, 112–113; לא, 149–154)

שני נכבדים לא יהודים מן הטראכון, מקורבי אגריפס ככל הנראה, נמלטו מסיבה כלשהי אל הגליל היהודי, יצרו קשר עם יוסף ב"מ והתיישבו בטריכאי. קבוצה של יהודים מטריכאי או מסביבתה הקרובה דרשו מהם לימול כתנאי להמשך ישיבתם במקום, ואף טענו ש"אין להשאירם בחיים, אם ימאנו לקבל עליהם את דת אלה אשר בצלם הם חוסים". זוהי דרישה קנאית-שמותית מובהקת. בסופו של דבר נאלץ יוסף ב"מ למלט את השניים בחשאי אל תחום היפוס. במישור החברתי-הפוליטי ברור שהלכות קנאים עוררו בעת ההיא הד נרחב. יוסף כשל בניסיונות השכנוע שלו ולא יכול לטעון לעמדה הלכתית שונה בנוגע לתהליך הגירוש, ואם אכן השתמש בטיעון ש"את האלוהים יאה לעבוד מרצון ולא מאונס" הוא השמיע אותו בזירה ובאווירה קנאיים, המנוגדים לחלוטין לטיעון זה באופיים ובמגמותיהם.

פגיעה ביהודים מתנגדי המרד (חיי יוסף יב, 67)

יהושע בן צפיה ואנשיו ביצעו בטבריה שלש פעולות בזו אחר זו: הרס ארמון אנטיפס, הרג ההלנים בעיר והרג "כל שונאיהם מלפני המלחמה". הריגת מתנגדים ופגיעה בנכסיהם מאפיינת קבוצות של מורדים שתו של קנאות כוללת משוך על פני פעולותיהם. הריגת 'שונאיהם' מלפני המלחמה מקורה בקיטוב חברתי, פוליטי והלכתי. יוסף ב"מ היטיב להגדיר את המרקם המשולב הזה בזהותו את לוחמי מצדה הסיקריים כממשיכי דרכו של יהודה הגלילי מייסד "הפילוסופיה הרביעית": "כי באותם הימים שתו הסיקריים סביב אלו שהיו מבקשים לקבל עליהם את מרות הרומאים, והיו נוהגים בהם כאויבים לכל דבר: הם היו גוזלים את רכושם, ונוטלים את מקניהם, והיו משלחים אש בבתייהם; והיו אומרים שאין הבדל בין נוכרים וביניהם, שהם מכלים באופן שפל כזה את חירותם של ישראל שזכו בה במערכות, והם מודים שהם בוחרים בשעבוד תחת הרומאים' (מלח' ז, 254–255).

לחימה ללא פשרות

יהושע התמיד בלחימה ברומאים גם לאחר שעיקרו של הגליל התחתון כבר נפל לידי אספסיאנוס והצבא הרומי החליף כוח ונערך בשערי טבריה. יהושע ואנשיו התקיפו מחוץ לחומות את המשלחת הקטנה ששלח אספסיאנוס כדי לקבל את כניעת העיר וחמישה מסוסיה נשבו והובאו העירה. בשלב זה גברה ידם של מצדדי הכניעה ויהושע ואנשיו הצטרפו אל המורדים בטריכאי. גם כאן הוא העז לצאת אל מחוץ לחומות ולתקוף את בוני המחנה הרומי. אחריתו אינה ברורה לגמרי, אך נראה שהוא נהרג לאחר שטיטוס הצליח לפרוץ אל טריכאי מכיוון הים. לחימה ללא פשרות ושלילה מוחלטת של אפשרות הכניעה והשבי היא סמן מובהק של התנהגות קנאית (שטרן 1982). עיקרון זה נוסח בדבריו של יוסף ב"מ על "הפילוסופיה הרביעית": "אהבת החירות שאין לנצחה מצויה באנשי (הכת הזאת), והם חושבים את האלוהים לבדו למנהיגם ולריבונם. נקל להם לקבל על עצמם (כל) מיני מיתות משונות ומעשי נקמה בקרוביהם וידידיהם (ובלבד) שלא לכנות שום אדם בשם אדון" (קדמ' יח, 23).

התענית בטבריה (חיי יוסף נר-נט, 290–304)

בעקבות התערערות האמון ביוסף ב"מ והדרישה הגוברת להדיחו מתפקידו נשלחה מירושלים משלחת של ארבעה חברים לבחון את המצב ולנסות לייצב את הנהגת המרד בגליל. חנניה חבר המשלחת מקדש תענית בטבריה. כינוסה של התענית וההתרחשויות במהלכה מלמדים על שיתוף פעולה הדוק בין חנניה ויונתן מן המשלחת לבין יהושע בן צפיה הארכון של טבריה. חנניה "הורה לשוב ולהתכנס באותה שעה ובאותו מקום בלי נשק, כדי להראות לאלוהים שהם חושבים את כל הנשק לבלתי מועיל בלא העזרה ממנו". תפיסה זו, המעוגנת במקרא, זכתה לביטוי חי ומחייב במלחמת החשמונאים. צרכיו הפולמוסיים של יוסף ב"מ הותירו בידינו כמעט רק את הממד האישי, אך מבעד לדוק הערפול וההטיה המכוונים אפשר להבחין בצללית דמותה של תענית ציבור "על החרב". בגבור השמועות על סכנה קרבה מצבא רומי ביקש חנניה להתריע "על החרב... מפני שהיא מכה מהלכת" (משנה, תענית ג, ה). על הצום הוכרז מבעוד יום מפני ש"תענית צבור אוכלין ושותין מבעוד יום מה שאין כן בתענית יחיד" (תוספתא, תעניות ב, ד. מהדורת ליברמן עמ' 330). העצרת עצמה נפתחה בתפילה כנהוג על פי חוקי אבות. במהלכה תקפו יהושע ויונתן את יוסף ב"מ על שני עניינים עיקריים: שהוא נטל לצרכיו את ערך החפצים שהיו בארמון אנטיפס שנהרס; שהוא נוהג מנהג עריצות בגליל. צביונה של התענית עולה בקנה אחד עם דמותו של חנניה, יוזם התענית ומכנסה. נראה שזהו חנניה בן צדוק שהחל את דרכו במרד בירושלים בסיעתו הקנאית-השמותית של אלעזר בן חנניה. בארבעה היבטים מרכזיים אפשר להצביע על מכנה משותף רעיוני ומעשי בין פעולותיו של אלעזר בן חנניה בירושלים לאלו של יהושע בן צפיה בגליל:

אלעזר בן חנניה	יהושע בן צפאי
הרס ארמונות אגריפס וברניקי בירושלים (מלח' ב, 426)	הרס ארמון אנטיפס בטבריה (חיי יוסף יב, 66-67)
עומד בראש הכהונה הזוטרה. פעולותיהם בעלות צביון חברתי-מעמדי מובהק, כעולה משרפת שטרי החובות (מלח' ב, 427).	עומד בראש המעמדות הנמוכים בטבריה. עוין את האצולה כמסתבר מפעילותו בפרשת שיירת תלמי ושלל ארמון אנטיפס.
הרג חיילי מטילוס, וקבלת מטילוס עצמו לאחר שנימול (מלח' ב, 449-456).	הרג הנוכרים בטבריה (חיי יוסף יב, 67). הבררה: ברית מילה או מוות לנכבדים מן הטראכון (חיי יוסף כג, 112-113; לא 149-155).
מאבק דמים עם היהודים מתנגדי המרד (מלח' ב, 422-432).	היפרעות ממתנגדי המרד בטבריה (חיי יוסף יב, 67, אולי גם סה, 353).

ההיבט הצבאי

הפעילות הצבאית של המורדים היהודים בגליל התנהלה בשלשה שלבים עיקריים:

- א. מסע קסטיוס גאלוס – אלול-חשוון שנת 66 לסה"נ.
- ב. פעולות ההכנה בפיקוד יוסף ב"מ וההיערכות לקראת מהלך רומי כולל למיגור המרד – חשוון-אייר שנת 67 לסה"נ.
- ג. מסע אספסיאנוס לכיבוש הגליל – אייר-תשרי שנת 67 לסה"נ.

מסע קסטיוס גאלוס – לאחר כניעת חילות המצב הרומיים במצדה, בירושלים, בקיפרוס ובמכוור, וכישלון חיל אגריפס בירושלים ריכז קסטיוס גאלוס נציב סוריה צבא של כ-40,000 חיילים בפטולמאס ונע לעבר ירושלים. במסע זה היו התנגשויות צבאיות בגליל, במערב השומרון, בחוף יהודה ובשפלתה, וכמובן בהרי ירושלים. יש להבחין בין דרך הפעולה הרומית לבין מאפייני הלחימה של המורדים. הרומאים נוקטים דרך של הרתעה והענשת מרחבים כפריים בתוואי המסע ובשוליו: בגליל – שרפת כבול והכפרים הסמוכים; במערב השומרון – פשיטת פרשים על הטופרכיה נרבתיני (נרבתא), הרג תושבים, שרפת כפרים ושוד נכסים; ביהודה – שרפת לוד והרג התושבים המעטים שנותרו בה. המורדים היהודים נמנעים בדרך כלל מהתנגשות חזיתית עם הכוח הרומי ומעדיפים היערכות בעמדה טופוגרפית גבוהה: תושבי כבול נמלטו מעירם אל רכסי מערב הגליל, ומורדי הגליל התחתון התלקטו אל הר אסאמון ("הר הישימון" התלמודי, הר טורעאן המודרני) מצפון לציפורי; המורדים בשפלת יהודה התבצרו תחילה במגדל אפק, אך בהתקרב הרומאים הם נפוצו אל המרחב הפתוח. המערכה העיקרית ניטשה סמוך לירושלים והיא הייתה בהיקף גדול בהרבה מן ההתנגשויות שבדרך, אבל גם כאן כל אימת שהיזמה הייתה בידי המורדים הם תפסו את הרכסים השולטים על צירי התנועה והגישה.

ההיערכות לקראת פלישת הצבא הרומי – כמפקד המרד בגליל מאפשר לנו יוסף ב"מ לבחון בהרחבה את הפעילות לקראת מסע הדיכוי של הרומאים (לעניין הזה ראו גם מאמרו של מ' אביעם בקטלוג זה). מבחינה צבאית ולוגיסטית היערכות זו מושתתת על ביצור סלקטיבי של יישובים והכנת כוח צבאי, ציודו ואימונו. בחינת היישובים שבוצרו ושרידי הביצורים בודפת ובגמלא מלמדים, שככלל אין מדובר בתפיסה צבאית כוללת המושתתת על מבצרים, אלא על ביצור של מקצת היישובים. תנאי הכרחי לביצורם של יישובים לצורכי מרד היה תמיכה של רוב התושבים במרד, מלכתחילה או בדיעבד. התנאים הטופוגרפיים של רוב היישובים שבוצרו הקלו את ההתגוננות בהם. מקצתם שכנו בראשי גבעות החולשות על סביבותיהם: באר

שבע הגלילית, יפה (יפיע), תבור, צפת ובנית (ימנית); אחרים היו ממוקמים אמנם בנחיתות טופוגרפית כלפי הרכסים שסביבם, אך גיאיות עמוקים בודדו אותם מסביבתם והקשו על כיבושם – צלמון, יודפת וגמלא; מערות ארבל וסלע עכברה נסמכו אל מצוק מרוחק שקשה להגיע אליו והוא מקנה ללוחמי גרילה יתרון על פני צבא סדיר. טבריה וטריכאי הם מרכזים עירוניים השוכנים במישור נמוך וקל-גישה למדי, אך לשתייהן הגנה טבעית של הכנרת ממזרח ורכס הררי ממערב. האתרים המבוצרים שימשו מקום לחימה ומפלט גם למורדים תושבי היישובים ששכנו בעמקים הסמוכים. הביצור של כפר המערות ארבל בדמותה של החומה ששרדה בראש הר ניתאי (טפר ושחר, 1991), וחידוש הביצור בראש הר תבור הם חריגה מן הכלל של ביצור יישובים אזוריים. בשני המקרים הללו מדובר במפעלי ביצור חוץ-יישוביים בממדים לא שגורתיים, שתוכננו בתפיסה אזורית.

אף שהמידע על ביצור בשאר חלקי הארץ הוא דל למדי, בכל זאת ירושלים היא בגדר מקבילה ברורה וחשובה ביותר. ביצור "החומה השלישית" דומה לביצורן של יודפת ושל גמלא מכמה בחינות: הביצור נועד להגן על כלל המרקם היישובי ובכלל זה החלקים המצויים בנחיתות טופוגרפית; קו הביצור נשען על בסיס ארכיטקטוני קודם; השלמת הביצור לקראת המלחמה מאופיינת בבנייה חפזה באבנים בינוניות וקטנות. בדרך כלל שימשו המקומות המבוצרים גם בסיסים לוגיסטיים שרוכזה בהם תבואה ואספקה מגוונת. כך מעיד יוסף ב"מ בגליל: "במקומות [המבוצרים] האלה אציתי צורכי אוכל לרוב וגם נשק, לביטחון לימים הבאים" (חיי יוסף, לז 188). באופן דומה פעל שמעון בר גיורא בטופרכיה עקרבתיני (עקרבא מדרום-מזרח לשכם): הוא ביצר את הכפר נעין וזה שימש לו מפקדה, וכן הכשיר מערות בבקעת פראתי (כנראה נחל פרה) לצורך ריכוז כוחותיו וכמוקד האספקה שלהם. חשיבותם המכרעת של אוצרות המזון שנאגרו לצורכי המרד בירושלים מתבררת ברגע שהם נשרפו במהלך המצור (מלח' ה, 24–26; טאקטוס, דברי הימים ה, 12).

דמיון רב בין חלקי הארץ השונים אפשר למצוא גם במאמצים לרכז ולאמן כוח צבאי. יוסף ב"מ מתיימר בהכשרת צבא גלילי עצום שמנה לדבריו 100,000 חיילים, אך למעשה הוא מודה שעמד לרשותו כוח של 5,000–5,500 איש בלבד: 4,500 רגלים, 350 פרשים וכמה מאות "שומרי ראש". נתונים אלה תואמים את מספרי האנשים שנוקב בהם יוסף ב"מ לפי תומו בתארו התרחשויות מלחמתיות אחדות שאנשיו השתתפו בהן. עוצמת המאבק בין יוסף ב"מ ליוחנן מגוש חלב נובעת מכך שגם לרשותו של יוחנן עמד כוח שווה במספרו לכוחו של יוסף. התיאור המפורט של המצור והמלחמה על ירושלים מלמד על התגבשותם של כמה כוחות שבכל אחד מהם אלפי לוחמים עד רבבה, וזאת על בסיס אזורי מובהק: שמעון בר גיורא עמד בראש 10,000 לוחמים (כנראה מעקרבתיני ומטופרכיות אחרות מצפון לירושלים) ונוספו עליהם 5,000 איש מאדומיאה; 6,000 איש, גליליים בעיקר, היו בפיקודו של יוחנן מגוש חלב, וחברו אליהם 2,400 "קנאים" אנשי ירושלים.

מסע אספסיאנוס – (ראו גם י' שצמן בקטלוג זה) כחצי שנה לאחר תבוסת קסטיוס גאלוס ריכז אספסיאנוס בפטולמאס כ-60,000 חיילים ונערך למסע דיכוי שיטתי של המרד. הטקטיקה הרומית ברורה ועקיבה: השתלטות הדרגתית וזהירה על מרחב כולל, בידוד האתרים המבוצרים שהתקבצו בהם המורדים, ריכוז הכוח אל מול האתר המבוצר כדי להרתיע את המורדים ולגרום לכניעתם, ובסופו של דבר מערכת מצור עד להכנעה סופית של המורדים. התנהגות המורדים משקפת תמונת ראי של מהלכי הרומאים: הימנעות מקרבות שדה, פעולה מבודדת של כל אחד מן האתרים המבוצרים, כניעה בטרם הכרעה או מלחמה עד הסוף. מאפייני הלחימה הללו חוזרים גם ביהודה ובפראיה, אם כי מהלך הכיבוש הרומי, מפטולמאס דרומה, גרם לכך שהגליל "ספג" את עיקר עוצמתו של הצבא הרומי, מערכות המצור בגליל היו רבות יותר ומשך הלחימה ארוך יותר. הטבלה להלן מסכמת את המאפיינים העיקריים ומשווה בין חלקי הארץ:

עוצמת הצבא הרומי ומשך הלחימה	כניעה מראש	כניעה לנוכח הצבא הרומי הקרב	מצור ולחימה עד הסוף
גליל	60,000 חיילים פועלים (כמעט ללא פיצול) במשך שישה חדשים (כשלושה חדשים וחצי של לחימה פעילה נגד האתרים המבוצרים).	ציפורי סלווקיה סוגני	טבריה גוש חלב
יהודה	שנת 68 לסה"נ – כ-50,000 חיילים מקיפים את הר ירושלים במהלך שנמשך כחדש וחצי. שנת 69 – הכנעה (חוזרת?) בלחימה הנמשכת כחודש. ירושלים היא מוקד לחימה כלל-לאומי וחורגת מן ההיבט האזורי – כ-65,000 חיילים מטיילים מצור במשך חמישה-שישה חודשים.	לוד יבנה אשדוד	כפר ביש הרודיון
פראיה	(להוציא את מכור) שנת 68 לסה"נ – פעולה מפוצלת של כוחות משנה המונים כ-10,000 חיילים; כיבוש פראיה נמשך כשלושה חודשים.	גדור	בית נמרין מכור

כללו של דבר, בימי המלחמה היה הגליל חלק בלתי נפרד מיהודה ומירושלים כשם שבימי שלום גברו מערכות החיים הלאומיות על הסקטוראליות האזורית.

היישובים המבוצרים של יוסף בן מתתיהו בגליל לקראת המרד ובמהלכו, ומשמעותם על רקע ממצאי חפירות יודפת וגמלא

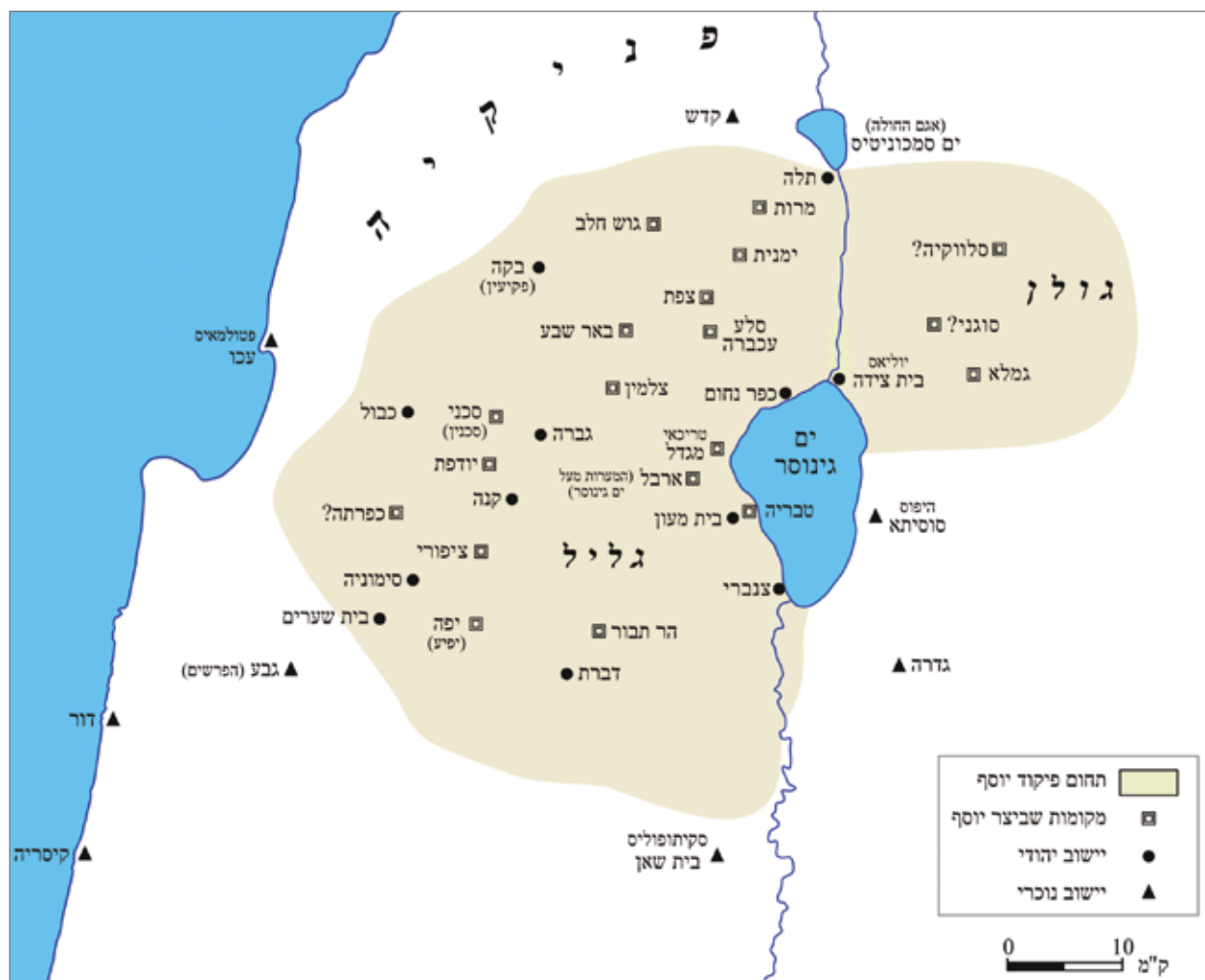
מרכזי אביעם

המכון לארכאולוגיה גלילית
אוניברסיטת רוצ'סטר

שמונה-עשר יישובים ומבצר אחד נזכרים ברשימותיו של יוסף בן מתתיהו (להלן יוסף ב"מ) המופיעות בשניים מספריו: *מלחמת היהודים* (ספר ב', 569–571) ו*חיי יוסף* (פרק 33). מהמאה הי"ט ועד ימינו עסקו חוקרים רבים בעיקר בהצעות לזיהוי היישובים הנזכרים ברשימות אלו ומהמחצית השנייה של המאה הכ' גם בשאלות הנוגעות למשמעותו של מערך היישובים. כמה מהחוקרים הרחיקו לכת והציעו שהרשימות, הביצורים עצמם והאסטרטגיה שמאחוריהם אינם אלא פרי דמיונו של יוסף ב"מ. בכמה מאמרים שפרסמתי במהלך השנים הוצעו נקודות מבט אחרות להבנת רשימות אלו ומשמעותן בהתבסס על נתוני סקרים ארכאולוגיים וחפירות (אביעם 1983; Aviam 2004b; Aviam and Richardson 2001). מאמר זה הוא ניסיון לסכם את המידע שהצטבר עד היום ולפיו הרשימות מדויקות למדי ומשקפות אסטרטגיה כוללת של הנהגת המרד בירושלים כפי שזו באה לידי ביטוי בגליל, שהוא האזור היחיד שעליו השתמר מידע מפורט בכתובים.

שם האתר מלחמת היהודים	שם האתר חיי יוסף	זיהוי מקובל	ממצאים ארכאולוגיים בני התקופה
יודפת	יודפת	יודפת, חורבת שיפת	חפירות נרחבות עם ממצא רב
באר שבע	באר שבע	חורבת באר שבע, חורבת א־סבע	בסקר: חרסים, מטבעות, חומות
צלמין	צלמון	תל צלמון, חורבת סלמה	בסקר: חרסים, מטבעות, חפיר
כפר איכו	כפר עכו	הצעות אחדות	
יפה	יפה	יפיע	חרסים
סיגף	סיכני	סכנין	חרסים
ההר הנקרא איטבריון	איטבריון	הר תבור	בסקר ובדיקה: חרסים, חומה
טריכאי	מגדל	מגדל, מג'דל	חפירות נרחבות
טבריה	טבריה	טבריה	חפירות, שרידי בנייה
המערות שסביב ים כינרת	מערות ארבל	מצוקי הארבל והר ניתאי	חרסים מטבעות וחומות
סלע עכברה	עכבר	מצוק העכברה	חרסים, מטבעות, ראשי חיצים
ספף		צפת	מעט חרסים
ימנית	יבנה	יבנית, ח' שייח בנית	מעט חרסים
מרו	מרון	מרות	חפירות, חרסים, מטבעות, חומה, חפיר
סלוקיה	סלבקיה	כמה הצעות ללא ביסוס	
סוגני	סיכני	כמה הצעות ללא ביסוס	
גמלא	גמלא	א־סנס	חפירות נרחבות עם ממצא רב
ציפורי		ספוריה, ציפורי	חפירות נרחבות
גוש חלב	גוש חלב	ג'יש, גוש חלב	חרסים, סוללת הגנה?

בסקירה זו אדון אך ורק באתרים שיש בהם ממצא שיש בו כדי להאיר את אירועי התקופה והם: באר שבע, הר תבור, ארבל והר ניתאי, סלע עכברה, מרות, צלמון, מגדל, גוש חלב, גמלא ויודפת (איור 35).

איור 35: ביצור הגליל ערב הכיבוש הרומאי.
(ציור: ס' עד)

באר שבע הגלילית

האתר נמצא בראש גבעה נישאת (472 מעפה"י) בקצה המזרחי של בקעת בית כרם (איור 36). בסקר מתמשך שעשיתי במקום בשנת 1985 (אביעם 1989) הצלחתי לאתר קו חומה המקיף את השליש העליון של הגבעה בשטח שהערכתי בכ-60 דונם. בצד צפון עובייה של החומה כ-2.8 מ' ולה שלושה מגדלים חצי עגולים. בצד מזרח החומה בנויה בדגם של "שיני משור" ומטרת הבנייה הייתה לשמור על קו גובה אחיד תוך התאמה למצוקי הסלע הבולטים לאורך קו החומה והימנעות מיצירת "שטחים מתים", וזה בדומה לחומת יודפת (ראו להלן). בבדיקה מצומצמת שנעשתה מבפנים לחומה בצד צפון נמצאו חרסים מן התקופה ההלניסטית והרומית הקדומה.

בשנת 1997 סקרה קבוצת חוקרים את האתר ותוצאות הסקר פורסמו יחד עם תכנית של קו החומה שמצאתי בצפון (טל, טפר ופאנטאלקין 2000) (איור 37). לדעתם שטח האתר הוא כ-70 דונם.

לטענתו של עוזי ליבנר (2004: 273–275), החרסים שנאספו על ידו באתר מעידים על המשך

היישוב במקום גם במאה הג' לסה"נ. לדעתי, גם אם יש ממצא שזמנו מאוחר מהמאה הא' לסה"נ, הרי כמותו קטנה יותר וכך גם קטן מספרם של המטבעות המאוחרים לתקופה הרומית הקדומה ויש בכך כדי להעיד על דעיכת היישוב בעקבות המרד הגדול אל מול צמיחתו של כפר חנניה הסמוך, השוכן בתחתית המדרון של ההר שממזרח לבאר שבע.

הר תבור

את פסגת ההר הקיפה חומה ששרדה בכמה קטעים בעיקר במערב, בצפון-מערב, בדרום ובמזרח, שם גם אפשר להבחין ביסודות של שני מגדלים. החומה השתמרה לגובה של לא יותר משני נדבכים של אבנים גדולות ואורכה המשוער הוא כשלושה ק"מ (יוסף ב"מ מתאר היקף של כחמישה ק"מ).

בבדיקה מצומצמת שעשיתי בצמוד לחומה נתגלו מעט חרסים מן התקופה ההלניסטית. לפיכך יש להניח שחומה זו שייכת לביצור שהיה בראש ההר בתקופה ההלניסטית ונזכר אצל פוליביוס בתיאור המלחמות הסוריות.

ארבל והר ניתאי (איור 38)

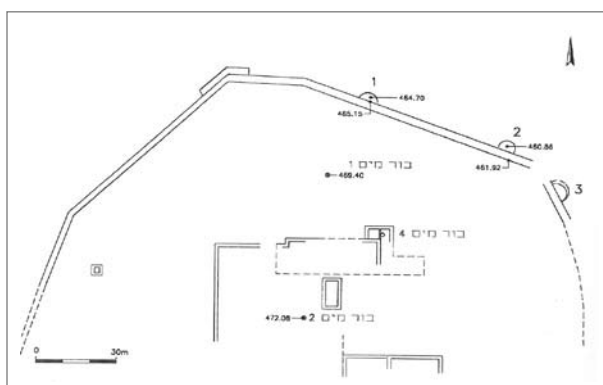
במצוקי הארבל סקרו אילן ואיזדרכת (1988) מספר ניכר של מערות וציינו בהן מתקנים, מקוואות וקירות הסוגרים את פתחיהן. במקום נאספו חרסים מתקופות רבות וגם מהמאה הא' לסה"נ. גם בהר ניתאי הנמצא מעברו המערבי של נחל ארבל יש מערות ובהן אפשר להבחין בשרידי מתקנים. החרסים שנאספו למרגלותיהן הם בעיקר מן התקופה הרומית הקדומה. על גב המצוק סקרתי בעבר, כמו גם חוקרים אחרים, חומה עבה (2.2 מ') ולה שמונה מגדלים חצי עגולים ואחד מרובע הפונים מערבה (איור 39). בשרידים שבהר ניתאי ולמרגלותיו דנו יגאל טפר ויובל שחר והם אף הציגו תכנית של חומה זו (1985: 33–46). קו החומה סוגר על שטח שצורתו משולש והחומה נמתחת מהמצוק הצפוני-המזרחי אל המצוק הדרומי-המזרחי ומונעת גישה אל המערות הנמצאות במצוק. בכל השטח התחום בחומה, לא נמצאו שרידי מבנים אלא טרשים בלבד ולא נמצאו חרסים ומטבעות.

סלע עכברה (איור 40)

מצוק זה, הנמצא מדרום לכפר עכברה ובגדתו המזרחית של נחל עכברה, מתנשא לגובה של כ-200 מ' מתחתית הנחל ויש בו מספר רב של מערות ובכמה מהן נמצאו שרידי מתקנים ואולי אף מקווה (טפר ושחר 1985: 47–52). בין החרסים שנאספו במקום יש גם כאלו מהתקופה הרומית הקדומה.

איור 36: גבעת באר שבע הגלילית.

איור 37: באר שבע הגלילית, תכנית הביצור.

איור 38: מצוקי ארבל וניתאי.

שלושת "ביצורי המערות" שנידונו לעיל, יחד עם מכלול המערות המבוצרות בנחל עמוד, שייכים אולי למערכת אחת שאותה כינה יוסף ב"מ "המערות שסביב ים גנוסר" (טפר, דרעין וטפר 2000: 87–99).¹

מירות

בסקר שעשו צבי אילן ועמנואל דמתי (1988) הם מציינים בין השאר קטעים של חומה, מגדלים מרובעים שער וחפיר עמוק ורחב המנתק את הכפר מהשלוחה שממערב. לא נעשו חפירות לאורך החומה ולכן היא לא זוהתה ותוארכה כראוי. קבוצה של חצים מברזל נחשפה על יד החומה ואילן תיארך את החצים לתקופה הרומית ולדבריו ג'ודי מגנס זיהתה אותם כראשי חצים של קטפולטות.² מתחת לבית הכנסת מן התקופה הביזנטית התגלתה מערכת מסתור חצובה. החרסים שהתגלו במהלך הסקר והחפירות מעידים על יישובו של המקום גם בתקופה הרומית הקדומה.

צלמון

תל צלמון שוכן על גדתו המערבית של נחל צלמון המקיף אותו מצפון וממזרח. הגבעה המבודדת יחסית מחוברת באוכף מצד צפון, המנותק מן הגבעה בחפיר חצוב. בצד מערב אפשר להבחין בקטע קיר שהוא אולי חלק מחומה. החרסים באתר הם מתקופות רבות ובהם גם מהתקופה הרומית הקדומה, אך לא נעשו במקום חפירות מסודרות.

איור 39: חומה על הר ניתאי.

איור 40: מצוק עכברה.

מגדל

בחפירות במגדל לא התגלתה כל שכבת הרס הקשורה למרד הגדול ולא אותרו שרידי ביצורים. הסירה הטבועה שנחשפה בחוף מגדל תוארכה על סמך שיטות הבנייה שלה וכלי החרס שנתגלו בה ולידה למאה הא' לסה"נ. לא מן הנמנע כי הסירה טבעה במהלך פעולות האיבה שהתרחשו בחופה של מגדל במהלך המרד, כפי שמציע אף החופר (Wachsmann 1990: 129–130).

גוש חלב

בחפירת בדיקה שעשיתי במדרון המערבי של גוש חלב נחשפו שכבות של חצאי אבן משוכבים באלכסון ויוצרים את המורד של פסגת הגבעה כיום. החרסים המאוחרים ביותר שהתגלו בשכבות אלו תוארכו למאה הא' לסה"נ. עקב כך הצעתי כי שכבות אלו הונחו כחלק מהמאמץ ההגנתי של יוחנן מגוש חלב לקראת פרוץ המרד, המוזכר אצל יוסף ב"מ. ייתכן שמדובר בסוללת הגנה (כפי שקיים בשלב החשמונאי של ביצורי יודפת), שמקור החומר שבה הוא בחציבת חפיר או בורות מים חדשים בתוך העיר.

לאחרונה נערכו חפירות הצלה בצדה הצפוני של גבעת גוש חלב ואף בהן התגלו שכבות חצאי גיר נטויות. לדברי החופר משה הרטל,³ יש בין החרסים שנחשפו בשכבות האלו גם כאלו המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת. הרטל גם דוחה את ההצעה לראות בשכבות אלו מעשה ידי אדם.

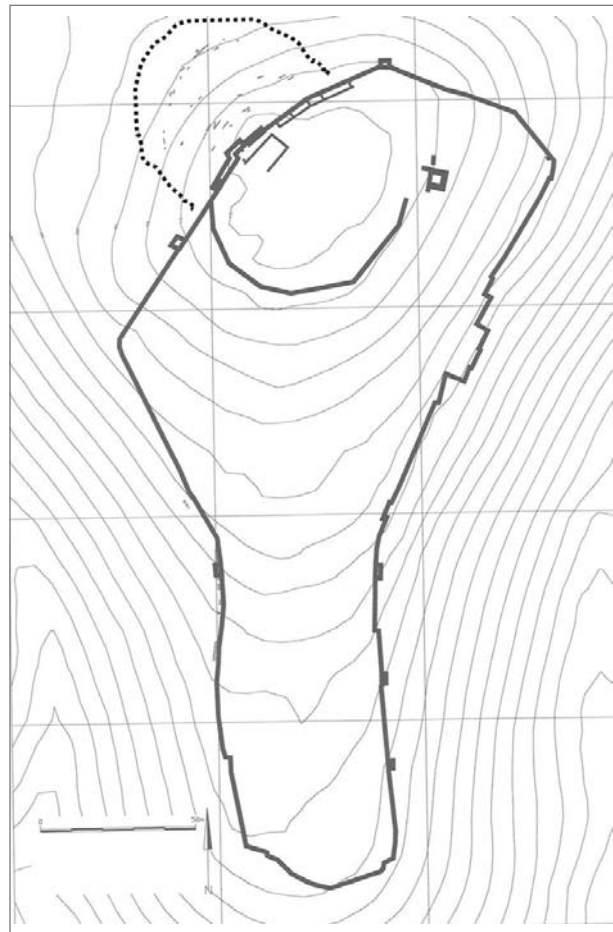
גמלא

החפירות הנרחבות בניהולו של שמריה גוטמן (1994) חשפו את שרידיה של עיר יהודית מתקופת הבית השני על מכלול מרכיביה: בתים פרטיים, סמטאות, מתקני מים, מקוואות, בית כנסת, מתקני ייצור וחומה שנבנתה אל מול האוכף המחבר את גבעת העיר להר שמולה. נמצאו עדויות רבות למלחמה כבדה שהתרחשה במקום בין יושבי העיר לבין הצבא הרומי עד כיבושה ונטישתה של העיר: ראשי חצים של קשתות ושל קטפולטות, אבני בליסטראות, חלקי נשק, חלקי שריונות וציוד צבאי רומי (ראו מאמרו של ד' שיאון בקטלוג זה).

תוצאות החפירה הציגו לראשונה את אופיו של ביצור שנעשה בחופזה ביישוב שלא היה מבוצר לפני כן. מחשבה רבה הושקעה בתכנון מהלך הביצור כדי למקם אותו במקום הנוח והיעיל ביותר. לא מן הנמנע שהערוץ הרדוד המצוי בקדמת החומה הוא תוצאה של חפיר שנחפר במקום כפי שמתאר יוסף ב"מ, אך הדבר לא נבדק ארכאולוגית. החומה נבנתה בדרך של סגירת מרווחים בין הבתים הבנויים בטרסות לאורך מדרונה התלול המזרחי של הגבעה, ויתור על בתים העומדים מחוץ לתוואי ופירוקם (כנראה כדי להשתמש באבניהם לבניית החומה), עיבוי חלק מהקירות החיצוניים ומילוי חדרים חיצוניים. אף שטרם פורסם הדוח הסופי של החפירות, נראה בבירור כי המבנים שפורקו והחומה עוברת מעל שרידיהם הם מן התקופה הרומית הקדומה.⁴

יודפת

בחפירות שעיקרן נעשו בניהולי נחשפו שרידיה של עיר שדה יהודית מתקופת הבית השני. בדומה לגמלא נתגלו גם כאן בתים פרטיים, סמטאות, מתקני מים, מקוואות, מתקני ייצור וחפצי יום-יום. בין הממצאים יש רבים המעידים על קרב שהתנהל במקום בין יושבי העיר והצבא הרומי: חיצים של קשתות וקטפולטות, אבני בליסטראות ומסמרים ממנעלי הצבא הרומי. במהלך שנות החפירה נתגלו על פני השטח, בסקר ובחפירות קטעים ארוכים מהחומה שהקיפה את העיר (איור 41). בדומה לגמלא התברר גם ביודפת כי רוב היקפה של החומה נבנה לקראת האירועים שגרמו כנראה לחורבנה במלחמה. חלק מקטעי הביצור בצפון העיר התבססו על חומה קדומה יותר, כנראה מימי החשמונאים שהקיפה רק את פסגת הגבעה. אל החומה הזו צורפה חומה חדשה שנבנתה ללא יסודות עמוקים תוך שהיא מבטלת מבני מגורים ומתקני מלאכה. במקרה אחד, נחפרו יסודותיהם של שניים מחדרי מגורים של בית שהחומה עברה מעליהם. החרסים המאוחרים ביותר שנתגלו במילוי היסודות הם מהתקופה הרומית הקדומה. בצידה הדרום-מזרחי של העיר נבנתה החומה על גבי כבשן לצריפת כלי חרס (איור 42). חפירתו הזהירה של הכבשן הצביעה על כך שהוא נהרס במטרה להקים את החומה ובצידו הוקם כבשן חדש, קטן יותר, שלא פעל מעולם. בין הממצאים מסביבתו של הכבשן היו שברים רבים של פסולת ייצור ובהם גם שבר אחד של קנקן בעל צוואר עם "צלעות", טיפוס המוכר היטב בממצא הגלילי מן המאה הא' לסה"נ. קנקנים מטיפוס זה נמצאו גם על רצפות

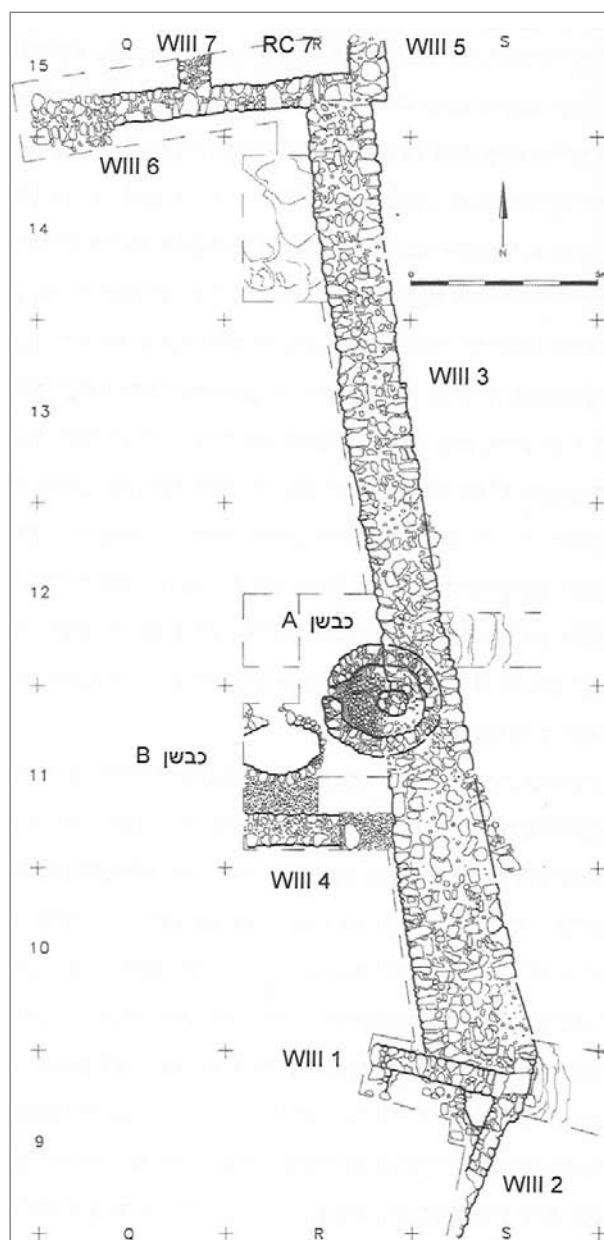
איור 41: יודפת, תכנית החומה ומיקום הסוללה על קירות התמך שלה.

הבתים ההרוסים יחד עם ראשי חיצים, אבני בליסטראות, עצמות אדם כשהמטבע המאוחר ביותר שנחשף בשכבה זו הוא מימי הקיסר נירון ומתוארך לשנת 64 לספירה. ממצאים אלו מוכיחים כי הקדר שפעל בדרומה של יודפת ייצר קנקנים שהיו בשימוש בימיה האחרונים של העיר, ובטרם נהרסה בוטל הכבשן כדי להקים את החומה. יש בכך לראשונה הוכחה שחומת יודפת הוקמה ערב פרוץ המלחמה.

חומת יודפת נבנתה בהתאם לתוואי הטופוגרפי של הגבעה והיא מקיפה את כל שטחו הבנוי של היישוב. בצפון-מזרח ובמערב עוזבת החומה את קו הגובה ועולה בניצב לקווי הגובה קרוב אל הפסגה כדי להגן על האוכף הצפוני בנקודה גבוהה. לאורך החומה נבנו מגדלים רבועים בנקודות שבהן הצריך זאת התוואי הטופוגרפי. שיטת הבנייה של החומה משתנה מדי פעם בפעם ויש קטעים של חומת סוגרים וקטעים של חומה מלאה. יש שהיא בנויה כ"שיני משור" ויש שמשולבים בתוכה מגדלים. הדבר מעיד לדעתי שעל אף קריאת השטח הטובה של המתכננים לא הייתה תפיסה ברורה ומוגדרת של טיפוס הביצורים (אם כי גם בזמנים אחרים, מסודרים יותר, התקיימו זו בצד זו שיטות שונות של ביצורים). טל, ספר ופאנטאלקין (2000: 161) מנסים ליצור זיקה בין המגדלים העגולים בבאר שבע ובהר ניתאי לביצורים הלניסטיים, אך קיומם של מגדלים רבועים ביודפת ואולי אף בהר תבור וכן השימוש בשיטת "שיני משור" בבאר שבע וביודפת מצביעים על חוסר אחידות ועל פתרונות מקומיים בנושא הביצורים. עם זאת, יש בכל אלו כדי להראות שמי שתכננו את החומה הבינו את החשיבות של שילוב ביצורים בהתאם לפני השטח, והממצאים מעידים בברור שהחומות נבנו בחופזה.

באחד מסוגרי החומה בדרום-מערב חשפנו מערכת מסתור קטנה.⁵ מרצפת הסוגר היה אפשר להגיע דרך פתח מוסווה אל פיר קצר חצוב בסלע, וזה הוביל למנהרה אופקית קצרה שחלק מתקרתה בנוי זוגות של אבנים המונחות כגמלון (איור 43), וחלק חצוב בסלע. בקצה המנהרה נחצב חדר גדול ומרצפתה נחצב פיר קצר המוביל לעוד שני חדרים (איור 44). בחדרים

אלו נמצאו כמה כלי חרס אופייניים לממצאי יודפת וכן מטמון מטבעות ובו 25 מטבעות, מהם שבעה מטבעות כסף (טטרדרכמות) מימי הקיסר נרון מטביעת אנטיוכיה, וארבעה מהם משנת 64 לסה"נ. המסתור התת-קרקעי בריבוע VIU6 הוא עדות נוספת לתכנון מראש של החומות. מי שזים, בנה וחצב מערכת זו תכנן מצד אחד להתגונן מפני תוקפים, ולצורך כך נבנתה החומה, ומן הצד האחר הובאה בחשבון האפשרות שההגנה לא תצליח, האויב יפרוץ אל היישוב ואז יש צורך במקומות מחבוא. אף שחשיפת המסתור התת-קרקעי לא הסתיימה, אין ספק שמדובר במסתור קטן למדי. הפיר קצר, המנהרה קצרה והחיבור בין החללים קצר אף הוא. עם זאת יש למסתור הזה מאפיינים המוכרים ממסתורים תת-קרקעיים מפותחים יותר בגליל ובשפלת יהודה, אלו המכונים כיום "מערכות המסתור". פיר הכניסה הוסווה ונמצא מתחת למפלסי הרצפות. היה אפשר לסגור את המנהרה ויש בה מערכת של כמה חללים. אפשרות למערכת

איור 42: יודפת, החומה הבנויה על הכבשן.

מסתור אחרת יש בחלק הגבוה יותר של העיר; צמוד לאחד מבורות המים שבראש הגבעה נראית חציבה המובילה אל מנהרה, הדומה מאוד לאלה שבמערכות המסתור המוכרות בשפלת יהודה ובגליל, אך היא לא נחפרה.

טפר ושחר מנסים להראות כי האזכורים אצל יוסף ב"מ אודות מערכות מסתור, אינם מכוונים דווקא למתקנים חצובים, אך דווקא האזכור אצל יוסף ב"מ מצביע לדעתי על הבדל בין *ὑπὸ σόμοις* (מסתור תת-קרקעי או מנהרה מעשה ידי אדם) לבין *σπηλαίοις* (מערות טבעיות בדרך כלל): "... חיפשו את אלו שירדו אל המקומות ששם קשה למצוא אותם ושחטו את האנשים אשר הסתתרו במנהרות (*ὑπὸ σόμοις*) ובמערות (*σπηλαίοις*)" (מלח' ג, 336). הסברם של טפר ושחר (טפר ושחר 1987: 323) ש"יוספוס אינו מזכיר כלל הכנה מראש של מסתור באתר שכה היטיב להכיר אותו" איננו תקף עוד. מסקנתם מסתמכת על סקר שטח שערכו ביודפת ואילו הממצא שלפנינו הוא תוצאה של חפירה ארכאולוגית מסודרת. יוסף ב"מ גם אינו מתאר את החומות שבנה ולא את מגדליהן ואף לא את העובדה שהוא השתמש בשרידי חומות קודמות, כך שאין להיתלות באי-אזכורם של מסתורים. בחפירת כשני דונם וחצי מ-50 הדונם של העיר (ורק כמחצית מהשטח בבתי המגורים) התגלה מסתור אחד, ואולי שניים.

בחלק הצפוני של הביצורים, שהוא החלק הנגיש ביותר אך גם הסחוף ביותר, התגלו בעיקר יסודות, אך הרושם הוא שלחומת העיר שהוקמה לקראת המרד לא היה שער. אם אכן הוקמו הביצורים ערב המרד כפי שמתאר יוסף ב"מ וכפי שהוכיחה החפירה, לא הייתה כל סיבה להשאיר חלק לא מוגן כמו שער בביצורי היישוב. יוסף ב"מ אינו מזכיר ניסיון של הרומאים לפרוץ את שער העיר, וגם בפשיטה האחרונה על העיר לא נזכר ניסיון של כוח הפשיטה הרומי לפתוח את שער העיר לפני הצבא. עובדות דומות עולות מהחפירה בגמלא. משהתברר לגוטמן שהוא הסיר את אחת החסימות בין בתי היישוב, שהייתה חלק מחומת העיר, הוא ביטל את הצעתו הראשונית לזהות "שער" בחומת העיר מעל בית הכנסת. במורד החומה היה כנראה עוד מעבר מסודר בין בתים, ואף הוא נחסם, וגם "שער המים" בחלקה התחתון של החומה הוא בבחינת השערה. גם שם תוקנו שני מבנים ושופצו לשמש כמגדלים, והמעבר שביניהם היה אף הוא חסום.⁶

חפירות מכוור לא הצליחו לחשוף ולהבהיר לחלוטין את שרידי הביצורים של המצודה ושל העיירה שלמרגלותיה, וכל המצוי בידינו כיום הוא התיאור של החופרים והתכנית שמסרו בפרסום האחרון שלהם (Corbo and Loffreda 1981). בתכנית זו נראה שאין כל שריד למבנה שער. ברור שלמבצר-ארמון חשמונאי וגם לוויולה ההורדוסית היה שער כניסה, אך אין לכך כל הוכחה בתכניתם של החופרים. נראה לי שגם במכוור, בדומה ליודפת ולגמלא, נעשה שימוש

איור 43: יודפת, פתח המנהרה.

איור 44: יודפת, חדרי המסתור.

חוזר בביצורים החשמונאיים וההורדוסיים ולא הייתה כל סיבה להשאיר פתח, שהוא נקודת חולשה, במהלך ביצור המצודה ערב המרד הגדול.

אמנם במבט ראשון נראה תמוה כיצד מבצרים יישוב בלי להשאיר לו שער, אך עלינו לזכור כי בשלב הזה של המחקר יודפת וגמלא הם היישובים היחידים שנחפרו בארץ (וכנראה בכלל) המציגים התבצרות מהירה ערב מרד. עם זאת ידועות שתי מצודות, אמנם מתקופת הברזל, שלא נמצא בהן שער. הנחת החופרים היא שנכנסו אל המצודות בסולמות או בגרמי מדרגות מעץ שהיה אפשר להסיר במהירות בעת צרה. האחת היא המצודה בראש זית (Gal and Alexandre 2000: 17) והאחרת היא מצודת קדש ברנע (משל 1987: 253).

יוסף ב"מ מציג את מערך היישובים המבוצרים כפרי מחשבתו, ארגונו ופעילותו העצמאיים: "ואחרי שקבע תקנות אלו להסדר הפנימי של הערים השונות (כלומר טיפל בענייני ה"פוליטיקה", הפנימית הוא (יוסף ב"מ) נתן דעתו לביטחון החיצוני. הוא ראה מראש שהרומאים יתקיפו את הגליל ראשונה, לפיכך עמד וביצר את המקומות המתאימים ביותר" (מלח' ב, 572). בדומה לגישה זו הוא נוטל לעצמו את "המצאתן" של שיטות התגוננות במהלך המצור על יודפת, כמו שפיכת שמן רותח או כיסוי באמצעות עורות לחים, ואלה, כפי שהציעו חוקרים רבים, מרכיבים של הסוגה הספרותית שבה הוא כתב. עם זאת, מתוך הפסקה הקצרה שבה מתאר יוסף ב"מ את הקמתה של "ממשלת המרד" בירושלים, נראה כי דרך פעולה זו של ביצור יישובים רבים בכל מחוז ומחוז הייתה פרי הנחיית הממשלה כחלק מהכרזת המרד ומההכנות לתגובת הרומאים.

יוסף ב"מ מספר שאגריפס הא' החל את בניית החומה החדשה בירושלים (המוכרת בשם "החומה השלישית"), אבל מפני ש"הוא חשש שמא יחשוד בו הקיסר קלאודיוס שהוא זומם מרד והפיכה מחמת גודל הבניין, הוא הפסיק את העבודה אחרי שהניח רק את היסודות" (מלח' ה, 152), וכן: "והוא חיזק את חומות ירושלים הפונות לצד העיר החדשה בכספי הציבור והגדילן מצד אחד ברוחבן ומצד שני הגביהן כלפי מעלה. והיה גומר אותן עד סופן חזקות מכל כוח אנוש, אילולא הודיע מרסוס, הגמון סוריה, במכתבים לקלאודיוס את הנעשה. וקלאודיוס חשד (שיש בזה) איזה מעשה מרידה ומיהר וכתב לאגריפס להפסיק מבנין החומות. ואגריפס לא חשב שאין להישמע לו" (קדמ' יט, 326–327). אמנם במקום אחר הוא מזכיר כי מותו של המלך קטע את בניית החומה, אך הדברים שקראנו רומזים כי מלכים קליינטיים (מלכי חסות) של רומא נדרשו שלא להקים חומות חדשות. בבדיקת ביצורי הערים במרחב הפרובינקיות סוריה ויהודה לא נמצא חומה המתוארכת למאה הא' לסה"נ ואפילו בערים שהוקמו מחדש כקולוניות.⁷ מכאן אפשר אולי להניח שהיה איסור על בניית חומות חדשות ליישובים. כך גם עולה מתיאורו של קסיוס דיו על ההכנות למרד בר כוכבא. אם כך, והדבר היה ידוע ומוכר, הרי עצם בניית החומות ביישובי הגליל, וכנראה גם באתרים אחרים בשאר חלקי הארץ, היה משום הכרזת מרד, כמו הפסקת הקורבן לשלום הקיסר. דבר זה היה ודאי ידוע לתושבי הגליל ועצם העובדה ש-16 יישובים לפחות הסכימו להקיף את עצמם בחומה (בתוספת הר תבור שלא היה יישוב, וכן גוש חלב וציפורי, ששניהם לא היו בשליטה ישירה של יוסף ב"מ), יש בה לדעתי כדי להעיד על הסכמה רחבה בקרב תושבי הגליל לתמוך ביוסף ב"מ. העדות הארכאולוגית החדה והברורה העולה מחפירות יודפת וגמלא מצביעה על כך שאנשים ויתרו (או אולי נאלצו לוותר, מה שנראה לי סביר פחות) על בתי מגורים ומבני מלאכה כדי לאפשר את בניית החומה. נתונים ארכאולוגיים אלו לא הובאו עד כה בחשבון בדיניהם של החוקרים על אודות המארג החברתי בגליל ערב המרד. יש בכך ביטוי לשיתוף פעולה בהכנות למרד והסכמה לדרכו של יוסף ב"מ, כפי שהוא מציג זאת בכתביו (ראו לעומת זאת דברי א' רפפורט, בקטלוג זה). כפי שהצעתי בעבר (Aviam 2004b: 103–105) נבחרו היישובים לביצור לפי מידת התאמתם הטקטית, ביצוריהם הטבעיים, שרידי הביצורים מתקופות קודמות שהיו בהם והאפשרות לאגור מים ומזון. כיום אני סבור ששני הגורמים – מידת שיתוף הפעולה של התושבים ופיזורם של הביצורים ברחבי

הגליל במרכזם של מקבצי יישובים – חשובים יותר מכפי שנטיתי לחשוב לפני כן.

חיזוק לתפיסה זו מתקבל מתוצאות חפירותיהם של קורבו ולופרדה במכוור. לדברי יוסף ב"מ, בפרוץ המרד חולקה הארץ למחוזות ועל חבל אדום הופקדו שני כוהנים – יהושע בן צפא ואלעזר בן חנניה. בדומה לאירועים בגליל כפי שמספרם יוסף ב"מ, גם באדום היה תושב מקומי בשם ניגר שאהדת תושבי האזור הייתה נתונה לו, אך כשנשלחו שני, "המינויים הפוליטיים" הללו, הוא צווה להישמע להם. סיפור זה מזכיר מאוד את מצבו של יוחנן מגוש חלב "איש הגליל", שבדומה ל"איש עבר הירדן" נאלץ לקבל את מרותו של הנציג מירושלים. על עבר הירדן (הפראיה) הופקד אדם ושמו מנשה, אך לעומת שפע המידע שמוסר יוסף על הגליל ועל פעולותיו בו, אין הוא מספר מה עשו המפקדים האחרים באזורים שעליהם הופקדו, והיה בכך משום חיזוק לטענות החוקרים שיוסף מתאר אירועים שלא התרחשו במציאות. תוצאות החפירות במכוור מציגות לדעתי בפראיה מצב דומה לזה שהיה בגליל. במבצר של מכוור הובחנו ארבעה שלבים, והקדום שבהם מהתקופה החשמונאית. לאחר שהמבצר נפגע ב"פעולה אלימה", לדברי החופרים, בשנת 57 לפסה"נ בימי גביניוס, נערכו בשלב הבא תיקונים שהחזירו למקום את כושרו ההגנתי, ולא עלה בידי החופרים לתארך בוודאות ולהציע אירוע היסטורי לשלב התיקונים הזה. השלב הבא הוא מתקופת הורדוס, שבה היה במקום ארמון קטן (שלדברי יוסף ב"מ נועד להיות מבצר גבול אל מול ארץ הנבטים). בתכנית שמציגים החופרים אפשר לראות בבירור שהארמון ההורדוסי מתוכנן בזוויות שונות מאלו של השלב החשמונאי. השלב האחרון הוא כנראה שלב ההתבצרות של המרד הגדול, שזוויותיו תואמות יותר את השלב החשמונאי אך החומה המערבית עוברת בו מעל המגדל החשמונאי ויסודותיה אינם יורדים לעומק ואינם מגיעים עד קירותיו. ועם זאת בנוי המגדל המערבי השתמשו בקיר החיצוני של המגדל החשמונאי כעביו. אל הביצור הזה מצטרפים גם שרידי היישוב התחתון וביצוריו שנחפרו חלקית. החופרים מציינים כי המבנים ב"עיר התחתית" הם בלי ספק בתים פרטיים עם קירות דקים של כחצי מטר וחלוקה לחדרים. מקווה טהרה, כלי אבן ומטבעות יהודיים מצביעים כי המדובר ביישוב יהודי. לדברי החופרים, היישוב נהרס באופן אלים במאה הא' לסה"נ ולא נושב עוד. נראה כי התמונה במכוור דומה לזו שביודפת וכי היישוב בוצר בידי מפקד עבר הירדן כהכנה למרד, על בסיס חומות מהתקופה החשמונאית (בעיקר במצודה כנראה). לא מן הנמנע כי חפירה מדוקדקת וזהירה יותר תוכל להראות שחומת היישוב התחתון, שעובייה כשני מטרים, בדומה ליודפת, נבנתה אף היא ערב המרד, וממצא החרסים החשמונאיים במגדל יכול להיות מוסבר בשימוש באבני בנייה ומילויים שנלקחו מן המצודה. אם כך, ואפילו אם ביצורי המצודה והיישוב הם ביצורים חשמונאיים והורדוסיים שחזקו לקראת המרד הגדול, מצטרף חבל הפראיה לגליל מבחינת התפיסה הטקטית של מפקדה ותושביה, שעיקרה שימוש במבצרים ובחומות קודמים כדי להחזיק מעמד נגד הפלישה הרומית. כך מחזק ממצא זה גם את תיאוריו של יוסף ב"מ על מפעלו בגליל.

על עבר הירדן היהודי פיקד מנשה (מלח' ב, 567), ובמהלך ההתקפה הרומית על מחוזו (מלח' ד, 414–439), נזכרים לפחות שני יישובים יהודיים שהיו מבוצרים. עיר המחוז גדור, הנזכרת בבריתא של "הערים המוקפות חומה מימות יהושע בן-נון", יחד עם ציפורי, גוש חלב, יודפת וגמלא, שכולן בוצרו או התבצרו לקראת המרד הגדול,⁸ והכפר בית נימרה המזוהה עם תל נימרי. גם אם נאמר כי גדור הייתה מבוצרת לפני כן (אפשרות שסבירותה נמוכה לנוכח ההשוואות עם הערים הנזכרות בבריתא דלעיל) סביר להניח שחומת בית נימרה נבנתה לקראת המרד במסגרת התפיסה הכוללת של התבצרות לשם הגנה ועיכוב הצבא הרומי במספר גדול של מערכות מצור, כפי שבאה לידי ביטוי בפעילותו של יוסף ב"מ בגליל. נחום שגיב מצביע על כמה אתרים מבוצרים בפראיה מהתקופה ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה, שעשויים להיות ביצורים חשמונאיים/הורדוסיים שבוצרו אולי לקראת המרד הגדול, אלא שהם לא נחפרו (שגיב 2004, 147–158).

בתחום יהודה לא נזכרים כמעט במקורות יישובים מבוצרים, אך מסקירתו ומדינו של בועז זיסו עולה כי יש כמה יישובים שנראים בהם על פני השטח שרידי ביצורים. את ראשיתם אפשר לתארך לתקופה החשמונאית ויש בהם ממצאים עד תקופת מרד בר כוכבא ופעמים גם מאוחר יותר. אחת הדוגמאות הטובות היא חורבת טורה שאותה מנסה זיסו לזהות עם המקום טור שמעון הנזכר במקורות התלמודיים. אף שלא נערכה במקום חפירה, דומה אתר זה בנתונו הגיאוגרפיים, ההיסטוריים והארכאולוגיים לאתרי הגליל בימי המרד הגדול וגם למכוור (זיסו 2001: 347–349), ושם גם הפניות להצעות נוספות של חוקרים לזהות יישובים מבוצרים ומצודות).

כאמור, מצביעות העדויות דלעיל, לדעתי, לא רק על אמינות תיאורו של יוסף ב"מ את פועלו בביצור הגליל, אלא גם על שיתוף פעולה רחב היקף של תושביו. על-פי מלחמת היהודים חיי יוסף נחלקה אוכלוסיית הגליל לכמה קבוצות או "מפלגות". הגדולה ביותר, לדעתי, הייתה הקבוצה ששיתפה פעולה עם יוסף ב"מ. בקבוצה זו אפשר לכלול את מרבית אוכלוסיית טבריה לאחר השתלטותו של יוסף ב"מ על העיר, את תושבי היישובים שהוא ביצר וגם את הכפרים שסביבם נראה – רוב שטחו של הגליל. יוסף ב"מ עצמו מציין את קבוצת האופוזיציה שקמו לו בתוך טבריה, ומרבית ספרו חיי יוסף עוסק ביחסיו המורכבים עם יוסטוס ובצורך שהיה לו לבסוף להילחם ולכבוש את העיר. על אף קשייו בטבריה, שימשה העיר למעשה כמפקדתו עם פרוץ הקרבות. אחת ההוכחות לכך היא נסיגתו של יוסף ב"מ מגאריס לטבריה בזמן שעמדה לרשותו גם האפשרות לסגת לידפת. בסופו של דבר הוא בחר לעשות זאת רק כשאספסיאנוס התקדם לעבר יודפת. נראה שרוב אוכלוסיית העיר שיתפה אתו פעולה. כניעתה של טבריה לרומאים ללא קרב הייתה לדעתי תוצאה של נפילת יודפת ונפילתו בשבי של מפקד הגליל, יותר מהסגרתה בידי "שוחרי השלום", כפי שמציג זאת יוסף ב"מ. הקבוצה האחרת בטבריה מכונה בפי יוסף ב"מ "המורדים" בהנהגתו של יהושע בן צפאי. לפני כניעת העיר עברה קבוצה זו למגדל, שם היא ניהלה את מלחמת ההישרדות הקצרה שלה והפסידה במערכה שהסתיימה בטבח על מי הכנרת. לקבוצה זו חברו גם העניים והספנים, שהיו בתחילה קבוצות עצמאיות. הקבוצה השלישית הונהגה בידי יוחנן מגוש חלב. יש חוקרים הרואים ביוחנן "שליט הגליל העליון", אך יש לזכור כי במזרח הגליל העליון היו שלושה יישובים שביצר יוסף ב"מ (צפת, יבנית ומרות), כך שבתחום שליטתו של יוחנן לא נשארו יותר משישה עד עשרה כפרים קטנים סביב גוש חלב. קבוצה נוספת הייתה זו שהיססה להצטרף למרד ופסחה על שתי הסעיפים והייתה אולי השנייה בגודלה. לדעתי, יוסטוס מייצג היטב את הקבוצה הזאת, ולמרות עדותו המשמיצה של יוסף ב"מ, הרי היא מציגה אדם שאינו בטוח באיזו דרך לבחור. אמנם אין לנו על קבוצה זו ידיעות ברורות אצל יוסף ב"מ, אך התהייה באיזו דרך לבחור היא תכונה אנושית ברורה ומוכרת. מצד אחד יש לחץ חברתי כבד מהקבוצה הגדולה המתארגנת למרד, הסוחר אליו את רוב הציבור ביהודה, בעבר הירדן ובגליל; מן הצד האחר יש כמובן חשש רב מעצם המלחמה, מעוצמתו של הצבא הרומי ובקרב האוכלוסייה האמידה גם חשש לאובדן הנכסים, הממון והמעמד.

כאמור היה רוב הגליל בשליטתו הישירה של יוסף ב"מ. לאורך כל שהותו בו הוא נע מכבול שבמערב דרך יודפת וסוגני לגברה ולטבריה, לכל רוחבו של הגליל המרכזי. הוא ניהל קרב קצר בגבולו הדרומי של הגליל על יד בית שערים והגיע עד בית ציידא. לדעתי אפשר לקבל באופן חלקי את דעתו של ריצ'רד הורסלי, שעיקר פעולתו הצבאית של יוסף ב"מ, עם יחידת שומרי הראש שלו וכמה אלפי הרגלים שהיו אתו, הייתה מאבק במתנגדיו בגליל (Horsley 2002: 100), אך איני מטיל ספק שהוא אף ארגן כוחות אחרים בתוך היישובים המבוצרים. לא היה אפשר להקים את חומת יודפת לאורך של למעלה מקילומטר עם פינוי בתים, את חומת הר תבור לאורך של קילומטרים אחדים ואת חומת גמלא תוך כדי ביטול מבנים בלא עזרתם

איור 45: יודפת, ראשי חצים.

ותמיכתם של התושבים. ביצורי יודפת, גמלא, הר תבור, באר שבע הגלילית, הר ניתאי, ארבל ואחרים אינם נראים כפעולתם של איכרים שמרדו באדוניהם המקומיים והרחיבו את פעולתם נגד הצבא הרומי, כהצעתו של הורסלי. העדות הארכאולוגית מצביעה אפוא על פעולה רחבת היקף ברחבי הגליל ובקרב רוב שכבות האוכלוסייה.

חפירות יודפת וגמלא העלו גם ממצאים חד-משמעיים בנושא ההתקפה של הרומאים, התגוננות היהודים ותיאוריו של יוסף ב"מ בנושאים האלו. בשני האתרים התגלה מספר גדול של ראשי חצים של קשתות, רובם המכריע מהטיפוס בעל שלוש הכנפיים שהיה נפוץ במאות הא' והב' לסה"נ (איור 45). ביודפת ובגמלא נמצאו החצים בכל שטח היישוב, אך ריכוז גדול במיוחד היה לאורך שטחי הלחימה, בחומה הצפונית ולמרגלותיה ביודפת ולאורך החומה בגמלא. ממצא זה עולה בקנה אחד עם תיאור הלחימה בשני היישובים אצל יוסף ב"מ. ביודפת נעשה כיבוש המקום מראש הגבעה אל מורדותיה המזרחיים והדרומיים, ובגמלא התקיימו שני הקרבות המתוארים במעלה הגבעה. ראשי חצים של קטפולטות נמצאו בכל שטחה של יודפת, ובגמלא נמצאו רובם סביב החומה. טווח מכונות הירי הוא כ-300 מ' ועל כן היה אפשר לירות על יודפת מכל הגבעות שסביבה. יוסף ב"מ מתאר 160 מכונות ירי שהוצבו סביב העיר והירי מהן לא היה רק אל המגנים שעל החומה אלא כיסה את כל שטח היישוב. בגמלא היה אפשר להציב מכונות ירי רק בקצה האוכף המתחבר ליישוב, בקצה טווח חצי המגנים, או במדרגת הסלע הגבוהה יותר המרוחקת כ-200 מ' מהחומה. לפיכך התאפשר לירות רק אל החומה ומעט מעבר לה. ראשי הקטפולטות שנמצאו בשטחים המרוחקים יותר נלקחו כנראה בידי המגנים כדי להשתמש בהם כנשק הגנה. תמונה דומה עולה גם מתפרושת אבני הבליסטרה. ביודפת נמצאו אבני בליסטרה בכל חלקי האתר. מרבית האבנים היו בקוטר קטן ובמשקל של כשני ק"ג בממוצע. בגמלא, לעומת זאת, רוב האבנים נמצאו בקרבת החומה, מרביתן במשקל שבין שניים לארבעה ק"ג, אך היו גם אבנים בודדות במשקל כבד יותר, עד 20 ק"ג.

על המדרון הצפוני של גבעת יודפת נחשפו עדויות לקיומה של סוללת מצור. שכבות של עפר ואבנים שהיו מעורבים בהם גם חרסים מהתקופה הרומית הקדומה, ושכבה של חומר מליטה סינדי שהיו מעורבים בו חרסים כתושים, שהיוותה ציפוי ממעל (איור 46). עדות לכך שזוהי

סוללת המצור הרומית התקבלה ממציאתם של ראשי חצים של קשתות וקטפולטה שנתגלו שקועים בתוך שכבת המלט ובשכבות העפר, כמו גם שני מסמרים של מנעל רומי. כן נמצאו בשטח זה גם קירות תמך קטנים שלא נמצאו בחלקים אחרים של מדרונות הגבעה (איור 41) זהו בדיוק האזור שבו מתאר יוסף ב"מ את שפיכת הסוללה בידי חיילי הצבא הרומי. גם בתיאור הקרב על גמלא מסופר על שפיכת סוללות, אלא שלא נבדקו כל שרידים בשטח. עדות לפעילותו של איל ברזל אל מול חומת גמלא מזהים החופרים בפרצה שהם איתרו בחומה. עם כל הספקות והזהירות שיש לנקוט בזיהוי הזה, אפשר גם שהוא נכון, ולא רק על סמך ההשתמרות הנמוכה של החומה בקטע הזה, אלא בעיקר על סמך ריבוי ראשי החצים ואבני הבליסטרה שנתגלו בנקודה הזאת. ביודפת, שבה מצב ההשתמרות של החומות טוב פחות ורובן השתמרו מתחת למפלס הרצפות, נחשפה עדות אחת שיש בה אולי כדי לרמז על פעילותו של איל הברזל אל מול החומה. בסוגר אחד בחומה הצפונית נמצא מילוי של אבנים בפינת החדר; מילוי זה הונח בעת המלחמה מכיוון שבין אבניו נמצאה גם אבן בליסטרה. רצפת החדר הייתה עפר כבוש ולא היה עליה כל ממצא, מה שמחזק את ההנחה שהחומה נבנתה זמן קצר לפני תחילת המצור. מילוי האבנים הונח כך שאפשר את פתיחת הדלת של הסוגר. אל מול החומה הונחו אבנים גדולות יותר בשיטת הראשים, ולא מן הנמנע שהדבר נועד לחזק את החומה כנגד איל הניגוח (איור 47).

איור 46: יודפת, סוללת המצור.

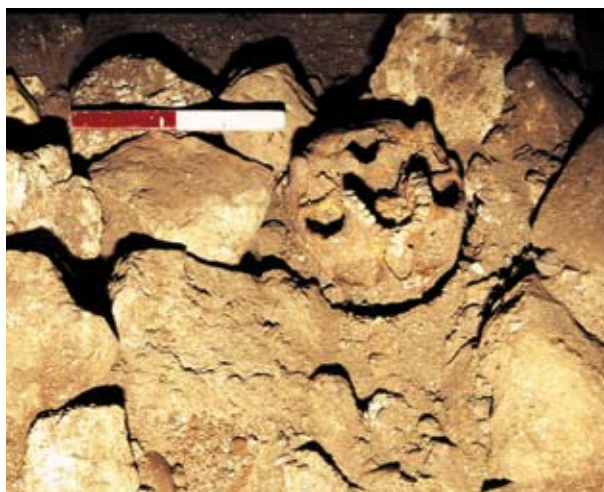
איור 47: יודפת, מילוי הסוגר.

סיכום

החפירות המקיפות בגמלא וביודפת מאפשרות להתחקות אחר השלבים הראשונים של המרד הגדול, בעיקר בגליל, לא רק באמצעות תיאוריו של יוסף ב"מ. שני האתרים האלה, שבהם התנהלו שניים מהקרבות הגדולים של המרד, נהרסו, ניטשו ולא נושבו עוד. עקב כך השרידים הקשורים למרד ברורים ומוגדרים הרבה יותר משהם במקומות אחרים ועל כן הם מסייעים להבין את האסטרטגיה הכוללת של הנהגת המרד ואת הטקטיקה של האירועים המקומיים בהקבלה לתיאוריו של יוסף ב"מ.

בשעה שהאירועים ה"מתגלגלים" של סוף שנות השישים של המאה הא' לסה"נ בשלו לכדי מרד הוקמה בירושלים ממשלה שייצגה חלק ניכר של הציבור ובראשה עמדו יוסף בן גוריון, מ"מפלגת העם", שהיה ממתנגדי הקנאים, חנן הכהן הגדול מהמעמד העליון בחברה בירושלים, גם הוא ממתנגדי הקנאים, ומאוחר יותר אף אלעזר בן שמעון, אחד מראשי הקנאים. הפעולה הראשונה של הממשלה הייתה חיזוק חומות ירושלים. כאמור, פעולת ביצור הייתה משום הכרזת מרד. כך היה גם בשאר אזורי הארץ, שבהם בוצרו יישובים כפעולה מרדנית ונעשו הכנות לפלישה הרומית הצפויה. מכיוון שיוסף ב"מ היה מפקד הגליל ונשאר בחיים, עדותו מאפשרת לבחון את האירועים ההיסטוריים במשקפי הממצא הארכאולוגי. בגליל נעשתה פעולה רחבה של התבצרות ועל כך מעידים כנראה השרידים הבלתי חפורים בארבל, בהר ניתאי, בהר תבור ובבאר שבע הגלילית, ובייחוד השרידים החפורים, המתוארכים והברורים של גמלא ושל יודפת. חומות אלו נבנו בחיפזון, בלי יסודות עמוקים, תוך ויתור על בתי מגורים ומתקני מלאכה שעמדו מחוץ לקו ופורקו, ומילוי חדרים שהיו צמודים לחומה, ובלא קו מנחה אחיד

של תכנון. מטרתם האסטרטגית והטקטית של הביצורים הללו, נוסף על המטרה של הצהרת מרידה, הייתה לאפשר מחסה בטוח לאוכלוסייה ביישובים שסביב ובעיקר לאפשר עמידה איתנה וממושכת נגד הצבא הרומי. מאחורי תפיסה זו עמדו המחשבה והאמונה כי במערכת ארוכה של קרבות מצור שינהלו הרומאים ברחבי ארץ-ישראל היהודית, תהיה לבסוף ידם של המורדים על העליונה. רעיון זה נסמך בראש ובראשונה על האמונה שהאל במרומים יסייע למורדים כפי שסייע להם בימי מתתיהו החשמונאי, כפי שסייע להם לנצח את הלגיון של קסטיוס גאלוס במעלה בית חורון, בדיוק במקום שבו סייע להם לנצח בימי יהודה המקבי ובימי קדם בימי יהושע בן-נון. לדברי יוסף ב"מ, המצור על יודפת נמשך 47 ימים והמצור על גמלא כ-30 ימים. אילו הייתה האסטרטגיה הירושלמית מצליחה, והרומאים היו צרים על

איור 48: יודפת, עצמות אדם בבור המים.

כל אחד מהיישובים המבוצרים כשלושה שבועות בממוצע, הרי המלחמה בגליל לבדו הייתה יכולה להימשך למעלה משנה, וכך גם בשאר המחוזות, ודיכוי הסופי של המרד היה אורך שנים מספר. בזמן הזה היה אפשר לצפות להתערבותו של האל, אם בעזרתם של הפרתים ואם במותו של הקיסר. ואכן דיכוי המרד התעכב בשל מותו של נירון והמלחמה בין המצביאים לתפיסת השלטון באימפריה – שנת ארבעת הקיסרים. מלחמה זו הייתה יכולה להסתיים גם במותם של אספסיאנוס וטיטוס ובמחווה אפשרית של הקיסר החדש ליהודים, אך הסוף היה בדיוק הפוך.

חשיפתן של חומות גמלא ויודפת מאפשרת גם להבין טוב יותר מבעבר מדוע לא התגלו עד היום ביצוריהם של שאר היישובים. הערים טבריה וציפורי והכפרים האחרים המופיעים ברשימותיו של יוסף ב"מ המשיכו להתקיים לאחר דיכוי המרד, והחומות שנבנו בלי יסודות עמוקים ובבנייה חפזה, לא הוסיפו להתקיים. בגוש חלב, כך מתאר יוסף ב"מ, הרס טיטוס את החומות לאות ניצחון וסמל לכניעת העיר. לפיכך סביר להניח שבפקודת הרומאים נהרסו החומות ביישובים האחרים שבהם לא התנהלה מלחמה. בנוסף, התרחבותם של היישובים במהלך הדורות גרמו ודאי להיעלמותן של החומות שאבניהן שימשו לבניית בתים חדשים. ועם זאת, לא תהיה הפתעה גדולה אם באחת החפירות בעתיד, באחד היישובים המבוצרים שמזכיר יוסף ב"מ, אכן יתגלו שרידי חומות.

ממצאי החפירות בשני היישובים שלחמו במהלך המרד, חרבו וניטשו, תומך תמיכה של ממש במרבית הנתונים שמוסר יוסף ב"מ. הם תומכים בכך שהיה בגליל מבצע מורכב של ביצור יישובים בחומות, ותפרושת היישובים הללו תומכת בתמונה העולה מן הספר, ולפיה היה רובו של הגליל בשליטתו של יוסף ב"מ. הממצא הקטן מעיד על קרבות מצור ארוכים בשני היישובים האלו, וממצא עצמות האדם והקבורה ההמונית ביודפת מחזקים את התיאור הדרמטי של נפילת המקום לידי הרומאים והטבח שהתרחש בה (איור 48).

הערות

- 1 יש לסייג בזהירות את סיווגם של ראשי החצים שהתגלו במקום כ"יהודיים" כפי שמציעים הכותבים. אף שראשי חצים בעלי חתך מרובע קיימים בממצא הארכאולוגי בגמלא ובירדפת, הרי השימוש הנרחב בהם היה דווקא בתקופות מאוחרות יותר. דני שיאון בדיונו על ראש החץ מהספינה בגינוסר, מציע כי ראשי החצים הפירמידליים שנמצאו בגמלא היו שייכים ליחידות חיל העזר (אוקסיליה-auxilia) של הצבא הרומי (Syon 1990). בדיונם על החצים ממערות נחל עמוד מציעים הכותבים שאלו חצים "יהודיים".
- 2 נראה כי הצעותיו של אילן בדבר הימצאות מערכת מצור ומלחמה על היישוב במהלך המרד אינן עומדות במבחן המציאות הארכאולוגית בשלב הזה. זיהוי ראשי החצים כחצים של קטפולטות אינו מדויק אף הוא.
- 3 בהרצאתו בכנס מרחב צפון של רשות העתיקות, חיפה 2006.
- 4 תודתי לדני שיאון שמסר לי פרטים על כך.
- 5 אני משתמש כאן במונח שהציעו קלונר וטפר (1987: 40), ראו גם: קלונר, זיסו ושחר בקטלוג הזה.
- 6 כך לפי שיאון בשיחה שערכתי עמו לבירור נושא "השערים". תודתי לו.
- 7 ראו את דעתו של גבי מזור בנושא הקמת ה"שערים החופשיים" בערי ארץ-ישראל בתחילת התקופה הרומית (מזור 2004: 18).
- 8 לדברי יוסף ב"מ (מלח' ד, 486) הציב אספסיאנוס משמרות במצודות שהקים בחדיד וביריחו, ויש בכך רמז שגם חדיד, המופיעה ברשימה דלעיל, הייתה כפר מבוצר לקראת המלחמה.

העדות הארכאולוגית למרד הגדול בגמלא'

דני שיאון

רשות העתיקות

המצור והקרב על גמלא תוארו בפרוטרוט בידי יוסף בן מתתיהו (להלן יוסף ב"מ) במלחמת היהודים ([להלן מלח'] ד, 1-83).² בחיבורו האוטוביוגרפי (חיי יוסף 11, 24, 35, 37, 58-61, 71-72) תיאר יוסף ב"מ את מה שקדם למצור ולקרב: כיצד הייתה גמלא נאמנה תחילה לרומאים בהיותה בשלטונו של אגריפס הב'; כיצד מרדה בסופו של דבר בהשפעת הפליטים שזרמו אליה מהקרבות בגליל; כיצד עזר יוסף ב"מ ליושבי העיר לבצרה וכיצד עמדה במצור של צבא אגריפס הב'. הוא תיאר גם את ההתנגשות שלו עם סילאס, מצביאו של אגריפס, שניסה לחסום את הדרכים מהגליל לגולן ובייחוד לגמלא.

למצביא הרומי אספסיאנוס היו שתי סיבות עיקריות לנסות ולכבוש את גמלא. ראשית, האסטרטגיה הרומית דרשה שיחוסל כל קן התנגדות, ויהא נידח או זניח ככל שיהיה. שנית, היהודים ציפו לעזרה מיהודי בבל וכן לעזרה צבאית מן הפרתים, גם אם רבים הבינו שזו צפייה משיחית יותר ממעשית (Rappaport 1989: 375, 377, 378). חבל הארץ היהודי היחיד שממנו הייתה גישה ישירה אל ממלכת פרתייה היה הגולן ובירתו גמלא. פרתייה הייתה בזמן ההוא האויב העיקרי של הרומאים במזרח ומכאן החשיבות בכיבושה של גמלא.

במאמר זה אנסה לבחון את אירועי המלחמה בגמלא כפי שמסרם יוסף ב"מ ולהשוותם לעדות הארכאולוגית.³

איור 49: גמלא, מבט ממזרח.

איור 50: גמלא, קטע מהחומה.

זיהוי של גמלא

כדי לדון באירועי המרד בגמלא כפי שאלה משתקפים בממצא הארכאולוגי יש צורך בדיון קצר על זיהוי האתר (וראו בהרחבה: שיאון 1995). המפתח לזיהוי גמלא הוא במשפט הפותח של יוסף ב"מ בפרק על גמלא בספרו *מלחמת היהודים*. ברבע האחרון של המאה הי"ט הוצעו אתרים אחדים לזיהוי גמלא. הזיהוי שרווח היה באתר תל אד-דרע, המצוי בערוץ נחל רקד הנשפך לירמוך, כיום בשטח המפורז שבין ישראל לסוריה. זיהוי זה הציע לראשונה קונרד פורר (Furrer 1879; 1889: 148–151) ואחר כך "איש" אותו גוסטב דלמן לאחר שביקר במקום (Dalman 1911). זיהוי זה החזיק עד שנת 1976 (Bar Kochva 1976). הזיהוי הזה הסתמך על השערה בדבר השתמרות השם בשמו של הכפר הקרוב ג'מלה ועל שתי הנחות מוטעות: האחת שטריכאי, שלדברי יוסף ב"מ נמצאת "מול גמלא מעבר לים כנרת", היא בקצה הדרומי של הכנרת, באתר המזוהה כיום עם בית ירח; והאחרת היא, שהמילה "מול" שמשמש בה יוסף ב"מ כוונתה לאותו קו רוחב גאוגרפי. טריכאי מזוהה היום בוודאות באתר מגדלא בצפון-מערב הכנרת וקשה להניח שיוסף ב"מ הכיר את המושג של קווי אורך ורוחב גאוגרפיים.

את האתר שבו מזוהה גמלא כעת הציע לראשונה בשנת 1968 יצחקי גל מאפיקים. זהו רכס הסגור בין שני נחלים ובמפות ישנות הוא קרוי אס-סלאם או א-צנם (הדבשת). הוא מתאים היטב לתיאורו של יוסף ב"מ: טריכאי, היא מגדל, נראית היטב; מזויות מסוימות הרכס דומה לגמל כורע; הגישה לרכס היא מצד מזרח דרך אוכף צר המקשר אותו לרמה; החורבות מצויות רק בצדו הדרומי של הרכס וחומה מפרידה בין החורבות לאוכף – אין חומה אחרת בכל האתר. ממצאים מן התקופה החשמונאית (המאה הא' לפסה"נ) מתאימות לדברי יוסף ב"מ על פעילות של המלך אלכסנדר ינאי בגמלא (מלח' א, 103–106; קדמ' יג, 394). צביונה היהודי המובהק של העיר מתברר מן הממצאים: בית כנסת, ארבעה מקוואות טהרה, מאות שברי נרות מקורצפים

שרובם נעשו בירושלים, מאות שברי כלי אבן גיר ואלפי מטבעות יהודיים, בעיקר של אלכסנדר ינאי (104–76 לפסה"נ). האתר בתל אד-דרע לא נחקר וזהותו נשארת לפי שעה עלומה. מכל מקום, שבר של פסל בזלת שנמצא באתר (Dalman 1913: 50) והמתאר אלוהות מכונפת – אולי ויקטוריה – אינו מתיישב עם העיר היהודית שתיאר יוסף ב"מ והוא מאוחר מהמאה הא' לסה"נ.

גמלא מוזכרת אמנם בספרות התלמודית, אך בהקשרים של ימי הבית השני. החפירות הוכחו מעל לכל ספק שהיישוב ניטש במחצית השנייה של המאה הא'; המטבע המאוחר ביותר הוא משנת 64 לסה"נ. האתר העלה ממצאים רבים המוכיחים שהיישוב במקום היה יהודי והחפירות אימתו חלק נכבד מתיאורי יוסף ב"מ. כל זאת, והממצאים הרבים הקשורים למלחמה אינם מותירים מקום לספק שהאתר היה יישוב יהודי גדול למדי שהשתתף במרד הגדול ונערכה בו מלחמה. המועמדת היחידה בגולן המתאימה לנתונים אלה היא אכן גמלא.

יוסף בן מתתיהו כמקור היסטורי

החוקרים בעת החדשה מרבים להטיל ספק באמינותו של יוסף ב"מ. לדעתי, הגישה לעדותו צריכה להיות עניינית ולא גורפת, וכל מקרה צריך להידון לגופו, ללא דעות קדומות והנחות יסוד, כפי שהציע אוריאל רפפורט (Rappaport 1992: 99–100). אשר לגמלא, חלק מתיאור האירועים מעורר מידה של חשדנות, אך תיאור העיר מדויק מאוד. הממצאים הארכאולוגיים גם מאפשרים להבין טוב יותר חלק מתיאור האירועים בזמן המצור והקרב.

תיאורו של יוסף ב"מ את העיר גמלא כה מדויק עד שאין ספק שהכיר את העיר היכרות אישית. היכרות זו נוצרה כנראה בזמן שענה לקריאת תושביה לבוא ולבצר את עירם (חיי יוסף 37). כאן אני מבקש לחלוק על רפפורט (Rappaport 1992: 100–101) שקבע כי גמלא הייתה מרוחקת מדי מכדי להיות תחת פיקודו של יוסף ב"מ וכי לא ביצר אותה כלל. בזמן מצור אספסיאנוס כבר היה יוסף ב"מ שבוי במחנהו לאחר שמסר את עצמו לידי הרומאים זמן מה לפני כן במלחמה על יודפת. יוסף ב"מ הצליח לשכנע את אספסיאנוס שלא לשלוח אותו לקיסר נירון ברומא אלא להשאירו כשבוי אישי (מלח' ג, 345–408). התיאור המפורט מאוד של מהלכי אספסיאנוס לאחר נפילת יודפת רומז על כך שיוסף ב"מ נשאר במחנה של המצביא הרומי וכי היה עד ראייה לקרב על גמלא. יש בידנו האפשרות להשוות את ממצאי גמלא לתיאורו של יוסף ב"מ, ולהוסיף מאבחנוניו.

העדות הארכאולוגית

גמלא, בצד יודפת, היא אחת הדוגמאות הבודדות של אתר קרבות מן התקופה הרומית הקדומה שנותר כפי שהוא. מאחר שהאתר לא נושב עוד, הוא גם מאפשר הצצה נדירה לחיים יהודיים בעשורים האחרונים שלפני חורבן הבית.

שמריה גוטמן הוביל את החפירות בגמלא במשך 14 עונות (1976–1989). לאחר שהשתתף בחפירותיו של יגאל ידין במצדה, הוא ראה בגמלא את ה"חוליה החסרה" בחקר המרד הגדול. את עיקר מאמציו ריכז גוטמן בחקר העדויות על המצור והקרב. התיאורים להלן מתבססים על מחקריו ועל מסקנותיו של גוטמן, עם שנויים המתחייבים מממצאים חדשים ומפרשנות חדשה.

המחנות הרומיים

מאחר ש[אספסיאנוס] לא היה יכול להקיף את העיר כולה בשומרים בגלל מצבה, הוא העמיד משמרות בכל מקום שהיה יכול, וכבש את ההר שמולה. הלגיונות הקימו את חומות מחנותיהם על ההר הזה כמנהגם ואספסיאנוס החל להקים את הסוללות מול כתף ההר... (מלח' ד, 12–13).

החפיר והסוללה

...אבל יושביה התקינו בו חפירות ועל ידי כך נעשה גם הוא קשה-גישה (מלח' ד, 6).

במקביל לתוואי החומה, מחוצה לה, יש שקע היורד בקו ישר פחות או יותר אל נחל דליות. זהו מיקום לא סביר להיווצרות ערוץ טבעי מאחר שאין הוא ממוקם במקום הנמוך ביותר של האוכף. נראה שזהו החפיר שלדברי יוסף ב"מ חפרו תושבי גמלא. השקע לא נחפר באופן מלא אך הוא עדיין ניכר היטב בנוף. קצהו העליון של השקע הזה, במקום שחצה כנראה את האוכף ויצר מכשול לצבא הרומי, נמצא מוגבה על ידי מלוי מכוון בעומק לא ידוע והוא כנראה הסוללה:

ומאחר שהיו עוסקים בדבר ידיים מרובות כל כך, ושהיו רגילות במלאכה זו נגמרה עד מהרה הקמת הסוללות, והובאו המכונות (מלח' ד, 17).

סוללה זו מזהה בשטח המישורי יחסית שסביב המגדל העגול ועד המצוק הנמצא כ-30 מ' ממזרח לו. שטח זה לא נחפר שיטתית, אך במהלך השנים ששימש המשטח הזה מחנה משלחת החפירות, נמצאו בו באקראי מטבעות, אבני בליסטרא וממצאים אחרים. מכל מקום, זה היה המקום הסביר היחיד להקים בו סוללה.

המגדל העגול

מעט מאוד שרד מן המגדל (איור 52). כמחצית מן הנדבך התחתון, מן הנקודה שבה ניגשת החומה אל המגדל וסביב סלע טבעי גדול, וחלקים משניים-שלשה נדבכים נוספים במצב השתמרות לא טוב (המגדל הנראה היום משוחזר ברובו). בכל זאת, שלשה נתונים ברורים גם מן המעט ששרד:

א. רוב אבני הבנייה (אך לא כולן) הונחו בשיטת ה"ראשים"⁴.
ב. המגדל היה מבנה עצמאי – החומה ניגשה אליה ולא נבנתה יחד איתה.

ג. הנדבך התחתון הונח ישירות על סלע הגיר הרך, בלי יסוד או תעלת יסוד.

איור 52: גמלא, המגדל העגול.

שני הנתונים הראשונים רומזים על תאריך מוקדם לבנייתו של המגדל, בתקופה ההלניסטית כנראה. בניית "ראשים" אופיינית לתקופה ההיא בייחוד בבנייה צבאית, כפי שאפשר לראות לדוגמה במגדל המרשים בעיר שומרון (Crowfoot et al. 1942: Pl. XXXVI). הבנאים שהעסיק יוסף ב"מ ניצלו את המגדל ושילבו אותו כנקודה הגבוהה ביותר בחומה.⁵

הנתון השלישי מביא אותנו לקטע בדבריו של יוסף ב"מ שבדרך כלל רואים בו פרי דמיונו של יוסף. זה מה שאירע, לדברי יוסף ב"מ, לפני הפריצה השנייה של הרומאים אל תוך העיר:

...החיילים שנמנעו מכל רעש, הזיזו ועקרו חמש אבנים שהיו החזקות ביותר, ונרתעו לאחוריהם; ולאחר מכן התמוטט המגדל לפתע ברעש גדול ועמו נפלו הזקיפים שהיו עליו (מלח' ד, 62–69).

איור 53: גמלא, הפרצה העיקרית (4 בתכנית).

אין אנו יכולים להוכיח את אמיתות הסיפור, אך היות שהמגדל נבנה בלי יסודות כלל וכל צדו הצפוני היה חסר, הרי טכנית לפחות התיאור אפשרי, שכן היה קל לחתור תחת אבני המגדל באבן הגיר הרכה.

הפרצות

יוסף ב"מ מספר שהרומאים הציבו איילי נגיחה בשלשה מקומות לאורך החומה (מלח' ד, 20). בכמה מקומות אכן הצליחו הרומאים לפרוץ את החומה? בכתבי היד כתוב τῶν ἐρειφθέντων, מילולית – "[החלקים] אשר נפרצו". שמואל חגי תרגם "עשו פירצות בחומה", וי"נ שמחוני תרגם "נשפכו דרך פרצי החומה", ועוד גרסאות נמצא בתרגומים האנגליים. בהמשך מציין יוסף ב"מ שלאחר ההתקפה הראשונה "האמיצים ביותר ביניהם שמרו על פירצות החומה" (מלח' ד, 51). אם כן, ברור שהייתה יותר מפרצה אחת, אך מספרן לא צוין.

גוטמן ציין תמיד שלש פרצות וכך גם מרדכי גיחון (1987: 79), אבל בחפירות נמצאה בבירור רק פרצה אחת – בבניין שמספרו 1700 והוא מתחת לבית הכנסת (איור 53). כאן נמצאה החומה הרוסה כמעט עד יסודותיה וכ-300 ראשי חצים וכ-180 אבני בליסטרא נמצאו בתוכו ומחוצה לו. הקיר שנפרץ היה במקורו קיר של בית מגורים ועוביו המקורי היה 70 ס"מ. בהכנות למלחמה עובה הקיר בקיר נוסף מאחוריו, בנוי רובו אבני גוויל, כך שעוביו הכולל היה עתה 2.05 מ'. גם בעובי זה הייתה זו אחת הנקודות החלשות בחומה – מעט דרומה יותר עובי החומה ארבעה מטרים. האם היה לרומאים מידע על הנקודה שבה כדאי להם לפרוץ? לצורך עיבוי הקיר בבניין 1700 הוסר גגו (כעדות אבני הזיז שכוסו בעיבוי) ולכן היה אפשר אולי לצפות מראש המצוק שממזרח לעיר ולראות את עוביו של הקיר מרחוק. ייתכן גם שמידע כזה הושג משבוי או שיוסף ב"מ עצמו מסר אותו.

מקום אחר שייתכן שהייתה בו פרצה נמצא במורד החומה, באמצע המורד בערך (מס' 7 בתכנית), שם נמצא ריכוז קטן של ראשי חצים מול קטע ברוחב כ-3.5 מ', שם החומה הייתה חסרה.

עוד מקום אפשרי לפרצה בחומה נמצא מיד מעל בית הכנסת, שם נמצא מעבר סתום בצורה

גרועה במיוחד (מס' 2 בתכנית). ייתכן שזו הייתה פרצה שסתמו המגנים לאחר הניסיון הראשון לכיבוש העיר. לא נמצאו כאן ראשי חצים רבים, אך נמצאו כ-100 אבני בליסטרא המעידות על הרעשה כבדה.

לא נמצאה אפוא התאמה ברורה בין חלקי חומה חסרים לבין ריכוזי תחמושת, כך שאי-אפשר לקבוע כמה פרצות פרצו הרומאים בחומת העיר.

כלי הנשק⁶

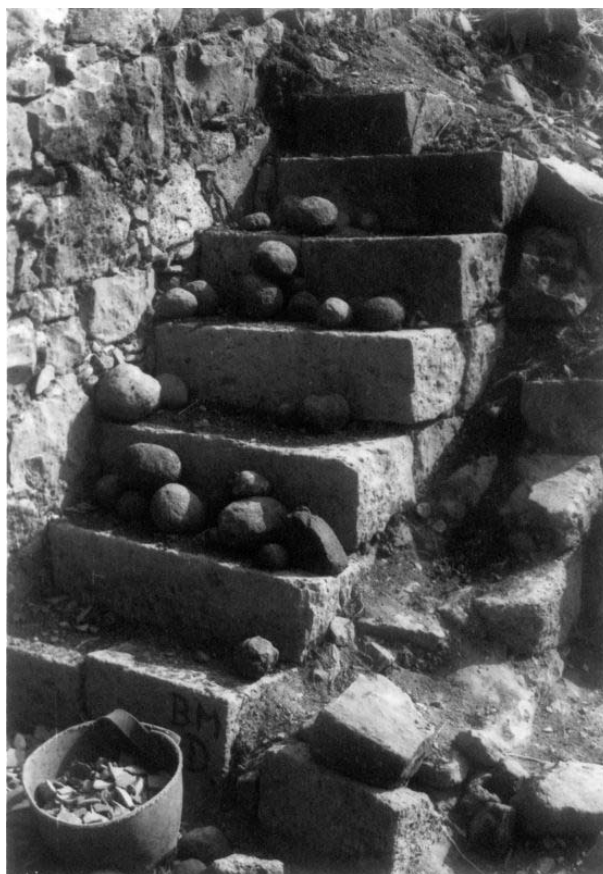
יחידות משלשה לגיונות השתתפו במצור על גמלא ובכיבושה: הלגיון החמישי מאקדוניה (Macedonica), העשירי פרטנסיס (Fretensis) והחמישה-עשר אפולינאריס (Apollinaris). מן המקורות (בעיקר כתובות) ידוע שהלגיון העשירי וחלקו הגדול של הלגיון החמישה-עשר קרוב לוודאי אוישו בחיילים שגויסו בסוריה (ראו למשל: Mann 1983: 41f). אין אפשרות לשייך את הממצאים ליחידות מסוימות, אך כלי הנשק והציוד האחר שהתגלה תואמים את הידוע על ציוד הקבע של הלגיון במאה הא' לסה"נ. למיטב ידיעתי, מספרם של ראשי חצים ושל אבני הבליסטרא שנמצאו בגמלא אין לו תקדים בממצא בכל רחבי האימפריה הרומית. מבט בתכנית מעלה שחוץ מהפרצה הראשית, אין חפיפה בין ריכוזי ראשי החצים לריכוזי אבני הבליסטרא לאורך החומה.

אבני בליסטרא

כאלפיים אבני בליסטרא נמצאו עד כה בגמלא, מהן תועדו 1310. שלא כמו ראשי חצים שנעשה מאמץ לאספם (ראו להלן), מספר זה משקף כנראה את רוב אבני הבליסטרא שנורו במהלך הלחימה. ריכוזן היה גבוה ביותר סביב הפרצה העיקרית, שם הייתה הרעשה קשה (כפי שצוין לעיל), אך ברוב החדרים לאורך החומה נמצאו אבני בליסטרא ובכלל זה באולם בית הכנסת (157 אבנים) (איור 54). על יד המגדל העגול נאספו 130 אבנים ועל יד המעבר מעל בית הכנסת (מס' 2 בתכנית) כ-100 אבנים.

למרגלות צמד המגדלים בשטח M (מס' 10 בתכנית), מפנים לחומה, התגלה מצבור של כמה עשרות אבני בליסטרא (איור 55). נראה שאלה נאספו בלילות בידי המגנים ורוכזו על יד החומה כדי להשליכם למחרת על הרומאים שמתחת (למגני גמלא לא היו מכונות מלחמה).

לבליסטראות היה טווח יעיל של כ-350–450 מ' לכל היותר (Holley 1994: 361), וחמש האבנים הרחוקות ביותר נמצאו ברובע המערבי, כ-300 מ' ממערב לחומה. אבנים אלה הן בין הקטנות והקלות ביותר שנמצאו ונראה שנורו בטעות למרחק רב. לפיכך נראה שהבליסטראות הוצבו כ-300 מ' מן החומה ועם התקדמות הרומאים בתוך העיר קורבו מקצתן אל החומה. אי-אפשר לשחזר את מקום הבליסטראות מול החומה, אך המקום שהציע גיחון על ראש המצוק שממזרח הוא מחוץ לטווח כנראה (גיחון 1987: 79). בזמן הכשרת דרך השירות לחפירות בשנת 1980 התגלה בחתך הדרך מצבור גדול של אבני בליסטרא, במרחק כ-300 מ' מהחומה. ייתכן

איור 54: גמלא, המדרגות המובילות אל בית הכנסת בזמן החפירות (5 בתכנית).

שבמקום הזה הייתה עמדת ירי, אך ייתכן גם שבמקום הזה סותתו האבנים, מאבני בזלת מקומיות.

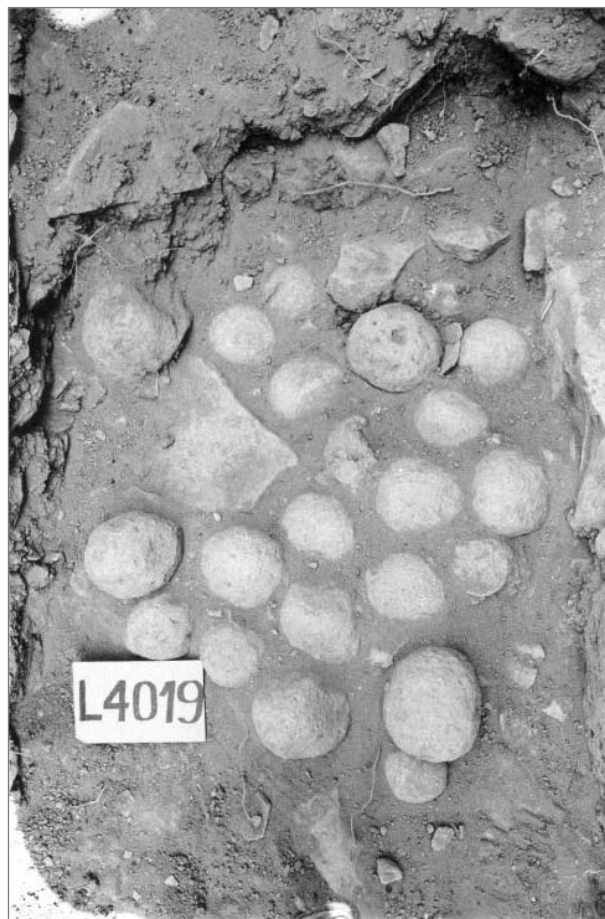
ראשי חצים

עד כה נמצאו בגמלא כ-1600 ראשי חצים (איור 56). מאחר שראשי חצים נאספו במידת האפשר בידי הרומאים לשימוש חוזר, הרי מספר זה מייצג את מיעוטם של החצים שנורו במהלך המצור והקרבות. נמצאו רק אלה שחדרו לקרקע או לצמחייה, כוסו במפולות וגם לא עברו קורוזיה מלאה. מבט בתכנית מגלה שרוב ראשי החצים נחשפו מחוץ לחומה, רמז לכך שבתוך העיר היה כנראה קל יותר לאספם.

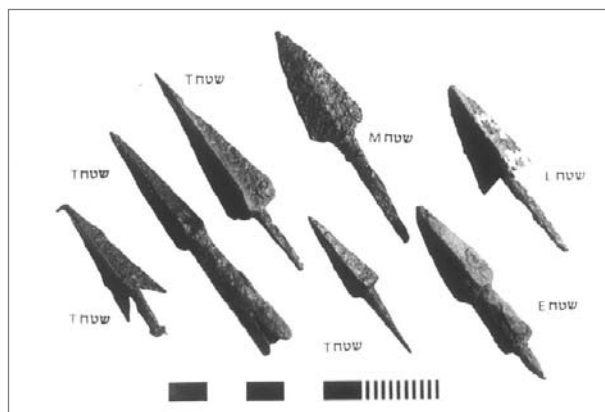
מלבד אזור הפרצה נמצאו שני ריכוזים לאורך החומה, מחוצה לה. האחד מחוץ לקיר בית הכנסת וסביב המעבר שמתחת לבית הכנסת (מס' 5 בתכנית), שם נמצאו 120 ראשי חצים, והאחר כ-50 מ' מצפון לצמד המגדלים, שם נמצאו כ-300 (מס' 8 בתכנית).

מלבד הדגם הסטנדרטי עם חתך של כוכב משולש, שהוא הנפוץ ביותר בתקופה זו (91%) נמצא גם ראש חץ שטוח (7%) וראש חץ מטיפוס פירמידלי (2%). הטיפוסים האחרונים נתגלו בשלשה ריכוזים. הטיפוס השטוח נמצא בריכוז על יד המעבר שמעל בית הכנסת (מס' 2 בתכנית, 35 ראשי חצים) ובשטח T שבקצה התחתון של החומה (28 ראשי חצים). הטיפוס הפירמידלי נמצא בריכוז אחד על יד הפרצה הגדולה, מחוץ לחומה (14 ראשי חצים). קשה לומר בביטחון, אבל ייתכן שזו עדות על יחידות הקשתים האתניות מחילות העזר של הצבא הרומי (*sagittarii*), שמקצתן השתמשו אולי בראשי חצים "מסורתיים" בצד ה"רגילים". יוסף ב"מ מציין במפורש את השתתפותם של קשתים ערבים (נבטים) במצור יודפת (מלח' ג, 211).⁷ ברבעים המערביים של העיר נמצאו כ-50 ראשי חצים, אולי עדות להתקדמות מקצת החיילים הרומיים לאזור זה ואולי ציוד של תושבי העיר.

לאורך החומה נמצאו כ-100 ראשי חצים גדולים של קטפולטות, ובכלל זה שני ריכוזים המעידים על "הפגזה". ריכוז אחד נמצא בתוך חדר הפרצה העיקרית (63 ראשי חצים) וריכוז קטן יותר על יד צמד המגדלים שבשטח M (12 ראשי חצים). כמה מראשי החצים הענקיים האלה הגיעו לרובע המערבי, מרחק של כ-300 מ', עדות על עוצמתן האדירה של המכונות האלה. מעניין שבמצדה לא נמצאו כלל ראשי חצים של קטפולטה, ורק אחדים נתגלו ביודפת.

איור 55: גמלא, ריכוז אבני בליסטרא שאספו המגנים בתוך החומה (10 בתכנית).

איור 56: גמלא, טיפוסי ראשי החצים והקטפולטה שנמצאו בגמלא.

כלי נשק אחרים

ריכוז לא רגיל של ציוד צבאי רומי נמצא בלוקוס 4019, שהוא סמטה צרה מאוד בין הצד הפנימי של צמד המגדלים בשטח M לקיר של בניין (מס' 10 בתכנית). במקום זה נמצאו חלקים מצידו של קצין ובהם חלקי קסדה, קצה של נדן חרב וחלקי שריון רצועות (*lorica segmentata*), ממצא ייחודי במזרח האימפריה. ייתכן מאוד שקצין רומי שנלכד בסמטה זו בזמן ההתקפה הראשונה שנכשלה ניסה להקל את מנוסתו והשליך מעליו את ציודו הכבד.

המחשה דרמטית של הפריצה אל תוך העיר נמצאה בדמות קרס מצור, כלי נשק המורכב מלהב ישר להתקפה ומקרס מעוקל המאפשר להיאחז בחומה ולטפס עליה. כלי נשק זה (הדומה במידה רבה לכלים שבשימוש כבאים בימינו) נמצא ממש בתוך הפרצה העיקרית (איור 57).

במקומות אחדים נאספו מעט קשקשי שריון, לעומת מאות שנמצאו במצדה. נמצאו עוד שברים אחדים של נדנים, תגיות זיהוי של חיילים רומיים, אומבו (*umbo*) שהוא חלק עגול מברונזה במרכז המגן (איור 58), כפתורים צבאיים, קישוטים למיניהם ותליונים שנהגו החיילים לתלות על ציודם. מאחר שהיהודים השתמשו באותם כלי הנשק ובאותו ציוד בדיוק, אין אפשרות לשייך את הממצאים לצד זה או אחר.⁸

"כלי נשק" אחרים הם חפצים כבדים שהשליכו המגנים מראש החומה. נוסף על אבני בליסטרא "משומשות" (ראו לעיל), שימשו לתכלית זו אבנים וחלקי מבנים מכל הבא ליד, ואין אפשרות לזהותם בדרך כלל בין אבני המפולת. ובכל זאת מספר קטן מאלה ניתן לזיהוי – חלקי "רחיים של חמור" וכעשר אבני גלילה של גגות שנמצאו לאורך החומה. חפצים אלה יכלו להתגלגל וכך לגרום ליותר נפגעים משיכלו לגרום אבני בניה מזוות שנעצרו עם פגיעתן בקרקע.

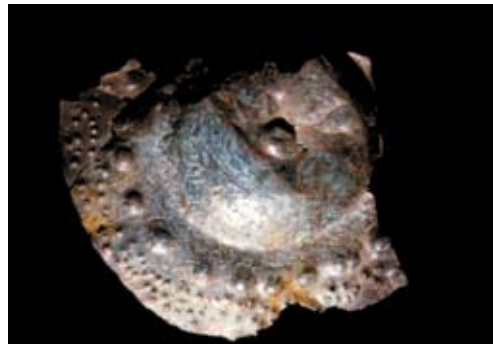
עיר מקלט

ובאמת הייתה העיר מלאה וגדושה אנשים שנמלטו אליה על שום חוסנה, ומשום כך עמדה שבעה חדשים בפני הכוח ששלח קודם לכן אגריפס כדי לצור עליה (מלח' ד, 10).

אין בידנו מידע אמין מהיכן באו הפליטים, אך אפשר להניח שנחלקו לשני סוגים. מורדים מן הגליל שנמלטו מן הצבא הרומי, וכפריים מן היישובים סביב גמלא שחיפשו מקלט מאחורי חומותיה, כמקובל בעת העתיקה בעת מצור. בשלשה אזורים בגמלא נמצאה עדות שהפליטים שוכנו במקומות ציבוריים. בשטח R שברובע המערבי, בקרבת רחבה ציבורית מרוצפת, נמצאו טבונים, סירי בישול וקנקנים, ונראה שבית הכנסת עצמו הוסב למגורי פליטים. נמצאו באולם כמה מוקדי אש, ומספר גדול של סירי בישול וקנקנים נמצאו סמוך לקיר הצפוני כשהם מרוסקים מפגיעת אבני הבליסטרא, שנמצאו גם הן במקום. בשנים 1997–2000 נחשף מבנה ציבור מסוג חדש ברובע המערבי (שטח S; שיאון ויבור 2001: 17–19; 52–59; Syon and Yavor 2005). תפקיד המבנה ותכניתו עדיין לא הובררו, אך גם במבנה הזה התגלה מוקד דל וקנקן מרוסק נשען על אומנה מאבן גזית – עדות על הימצאות פליטים במקום.⁹

איור 57: גמלא, קרס מצור, קצה מקושט של נדן חרב ומגן לחי של קסדה.

איור 58: גמלא, אומבו – זיו המותקן במרכז לוח המגן.

המטבעות שנטבעו בגמלא

הממצא הבודד המסקרן ביותר שנמצא בגמלא הוא מטבע (איור 59). ידועים רק תשעה פרטים ממנו, שבעה מהם נמצאו ברובע המערבי בגמלא וכולם נטבעו ברושמה משותפת אחת לפני המטבע ושתי רושמות לגב המטבע.¹⁰ זהו מטבע ברונזה עשוי ברישול וברור שהוטבע בתנאי שדה ובידי מי שאינו מיומן בטביעת מטבעות. על פני המטבע מתואר גביע, חיקוי לגביע המופיע על שקלי הכסף שנטבעו בירושלים במהלך המרד. אין ספק שאחד ממטבעות ירושלים שימש השראה למטבעות שהוטבעו בגמלא, אף-על-פי שעד כה לא נמצא ולו מטבע ירושלמי אחד באתר. המטבע נושא כתובת על שני צדדיו שנקראה עד כה "לגאלת ירושלים הקדושה" (Syon 1992–93: 40–41), אך באחרונה הוצעה קריאה אחרת (Farhi 2006: 72–75), ובה על פני המטבע כתוב "בגמלא" ואילו כתובת הגב לא מפוענחת.

אין ספק שמטבעות אלה נטבעו בגמלא, במהלך המצור או זמן קצר לפניו ושמשו לתעמולה יותר משהיו אמצעי תשלום. התעמולה מן הסתם כוונה ליהודים, אך אולי גם לרומאים. מטבע זה קורא תיגר על ההשקפה הרווחת על חזית יהודית רופפת שהתעסקה בעיקר במאבקים פנימיים ובמלחמת סיעות ובהגנה על מוקדי התנגדות נידחים, וכך שיחקו המורדים לידיו של אספסיאנוס שהתמחה בכיבוש ערים (ראו: Rappaport 1992: 101–102). הם מראים שגם בתנאים הקשים של המלחמה על עירם זכרו אנשי גמלא את מטרותיו המקוריות של המרד, דהיינו "גאולת ירושלים הקדושה". אולי אירוניה היא שעל יד אחד המטבעות האלה נמצא מטבע שנטבע בעכו בשנת 66 לסה"נ, השנה שפרץ המרד, לכבוד אספסיאנוס שנחת בעכו בראש לגיונותיו בדרכו לדיכוי המרד.

איור 59: מטבע המרד הגדול שנטבע בגמלא ועליו הכתובת: "לגאלת ירושלים הקדושה".

גמלא ומצדה

רצוני לדון כאן בשני היבטים, שאמנם אינם בגדר 'עדות ארכאולוגית' הקשורה למלחמה, אך נראה לי שהם בגדר עדות על אמינותו של יוסף ב"מ ועשויים להידון רק בידי מי שעשה זמן רב בגמלא ולמד להכירה על כל צדדיה. המדובר ברגעיהם האחרונים של מגני גמלא על ראש הרכס. יוסף ב"מ נטל לעצמו חופש ספרותי בתיאור המעמד, ועם זה רצוני לאשר חלק מדבריו ולסתור חלק אחר, דברים שכבר התקבעו בדעת הציבור כמעין "מיתוס גמלא".

רוח הסערה

וכדי לאבדם עמד נחשול משמים וטפח על פניהם שהביא עליהם את חצי הרומאים, ועצר ועיקם את חצי היהודים. ומחמת כוח הסערה לא הייתה לרגליהם עמידה בקצה התהומות ולא היו יכולים לראות כלל את האויבים הבאים (מלח' ד, 76–77).

גמלא נפלה בידי הרומאים בחודש תשרי, עונה המאופיינת ברוחות מזרחיות עזות. ברוב עונות החפירה היה צוות החפירה בשטח בעונה הזאת וחווה על בשרו את עוצמתן של הרוחות האלה, שבגלל התנאים הטופוגרפיים צברו תאוצה במעבר בוואדי הצר. במשבים עזים במיוחד הייתה הנשימה נעתקת, ענני אבק שעלו הקשו גם הם על הנשימה וחפצים שלא חוברו לקרקע התעופפו לכל עבר. לפיכך תיאורו של יוסף ב"מ מבוסס על עובדות, גם אם נצבעו בעט הסופר. מקרה דומה מתואר גם במצדה, שם הועלתה חומת ההר באש; לאחר שתחילה נשבה האש לכיוון הרומאים, שבה "כאילו עשתה זאת יד אלוהים" ונשבה לכיוון ההר וכלתה את החומה (מלח' ז, 315–318).

רגעיהם האחרונים של מַגְנִי גַמְלָא

המעמד הדרמטי ביותר בתיאורו של יוסף ב"מ הוא רגעיהם האחרונים של מגני העיר. בהקשר זה נהוג לכנות את גמלא "מצדה של הגולן" או "מצדה של הצפון", כינויים שאינם על דעתם של חופרי גמלא וחוקריה. בציבור הרחב – ואפילו מנחם שטרן המנוח נסחף לכך (שטרן 1982: 384) – נוצר הרושם שכמו במצדה, גם בגמלא התרחשה התאבדות המונית.

אכן, בשני האתרים התרחשו מאורעות דרמטיים בימי המרד הגדול, שניהם משמשים סמלי גבורה למדינת ישראל ושניהם אתרים בעלי חשיבות היסטורית וארכאולוגית גדולה. אך בכך תם הדמיון. מצדה הוקמה כמבצר במדבר; במהלך המרד הגדול החזיקו את המקום כמה מאות סיקריים ובני משפחותיהם.¹¹ לעומת זאת התפתחה גמלא כעיר ונשענה על ביצורים טבעיים בלבד עד סמוך למרד. האזכורים החוזרים אצל יוסף ב"מ של "מצודה" בגמלא (חיי יוסף 11, 24, 36) מטעים. אמנם נראה שגמלא הייתה כנראה מאחז צבאי מבוצר עד ימי אלכסנדר ינאי, אבל מהמאה הא' לפסה"נ ועד המצור זו הייתה עיר פרוצות וודאי שלא מצודה. אמנם פסגת הרכס בגמלא לא נחפרה שיטתית, אבל בסקרים לא נמצא זכר לביצור בנוי כלשהו. נמצאו כמה אבני בנייה, בור מים וחוליה בודדת של עמוד ממש מתחת לרכס, אבל אין באלה די כדי לשחזר במקום הזה "חקרא" במובן של מבנה מבוצר, כפי שנוהגים לתרגם את המילה היוונית "אקרה" (ἀκρη) המופיעה בתיאורו הטופוגרפי של יוסף ב"מ. לו היה כאן בניין כזה, קשה להבין כיצד יוסף ב"מ איננו מזכיר אותו בהקשר של מנוסת המגנים אליו. נראה יותר שמילה זו משמשת כאן במשמעה הבסיסי, כלומר המקום הגבוה, "גובהה של עיר".

בלא קשר לגישתנו אל סיפור ההתאבדות ההמונית של אלעזר בן יאיר ואנשיו במצדה (מלח' ז 276–406), הרי במצדה לא התחולל קרב. בגמלא לעומת זאת התרחש קרב עז ובסיומו, לאחר שאבדה כל תקווה:

...הפילו המונים עצמם יחד עם נשיהם וילדיהם אל העמק שהיה עמוק מאוד מאוד והיה נמצא למטה מן הפסגה. ואירע הדבר שזעמם של הרומאים נתגלה כמתון יותר מטירוף עצמם, כי הללו הרגו רק ארבעת אלפים איש, ואילו המפילים עצמם למטה היו יותר מחמשת אלפים (מלח' ד, 79–80).

דיון בהתאבדויות המוניות – אמיתיות או ספרותיות – אין מקומו במאמר זה אך אלה נידונו בהרחבה במחקר.¹² רצוני להציג גישה ראליסטית לנושא כדי להפריך את סיפור ההתאבדות בגמלא. ראשית, המקום היחיד לאורך פסגת רכס גמלא שיש בו מצוק זקוף גבוה דיו כדי לגרום את מותו של מי שקופץ ממנו הוא קשה יחסית לגישה. כדי להגיע אליו יש לטפס על סלעים עצומים או לעקפם. כיום יכול סלע זה יכול להכיל עשרות בודדות של אנשים לכל היותר. גם אם היה הסלע גדול יותר בעת העתיקה (הרי ייתכן שרעידות אדמה הפילו חלקים ממנו), ודאי לא היה גדול בהרבה. גם אם נדחה את המספרים שיוסף ב"מ נוקב בהם ונניח שרק 500 איש עמדו על הרכס ולא חמשת אלפים, אזי פיזית רק מעטים היו מצליחים להגיע אל אותו סלע ולקפוץ ממנו אל מותם. השאר לא היו מגיעים והיו נשחטים בידי הרומאים. יתר פסגת הרכס היא בעצם מדרון, אמנם תלול, היורד לנחל גמלא.

שנית, לעומת אלעזר בן יאיר במצדה, שלפי תיאורו של יוסף ב"מ היה זמן בידו לשכנע את עמיתיו להתאבד, קשה לראות דמות מנהיגה שבעיצומה של הלחימה והמנוסה בגמלא תשכנע או אפילו תציע אפשרות כזאת להמונים המבועתים. האמת שאותה רצה יוסף ב"מ להסתיר או להעצים בדרך ספרותית הייתה, ששארית המגנים ניסו להימלט במורד התלול; מאחר שזו הייתה מנוסת בהלה ייתכן שרבים נרמסו בידי אחיהם ונהרגו. ייתכן גם שהיו מי שהצליחו להימלט במורד הנחל לכיוון הכנרת ומצאו מקלט. לצופה (אולי יוסף ב"מ עצמו?) שעמד בראש הרכס ליד דיר קרוח וצפה במתרחש מרחוק, ייתכן שהמחזה נראה כמו ניסיון של התאבדות המונית.

המיתים

אחת השאלות ששאלו לעתים קרובות הן החופרים והן מבקרים באתר הייתה: מדוע לא נמצאו בחפירות שרידי אדם? בין אלפי עצמות בעלי החיים בכל שטחי החפירה נמצאו רק שבר לסת תחתונה וכמה שיניים שזוהו כעצמות אדם. אלה נתגלו יחד עם ראש חץ ברובע המערבי (שטח S), רחוק מאירועי הלחימה. נראה לנו שהתשובה, ולו דחוקה, קשורה למצוות קבורת המת שחשיבותה ביהדות גדולה. הרומאים השאירו אולי חיל מצב זמני בעיר וזמן-מה לאחר שהסתיימה הלחימה הרשו ליהודים לחזור ולקבור את המתים. דבר זה היה משרת גם את הרומאים בשמירה על ההיגיינה. הרומאים ודאי שאספו את מתייהם ושרפו אותם, כנהוג. ההנחה היא שהמתים נקברו בקברי אחים שמקומם עדיין לא ידוע.

הימצאותו או אי-הימצאותו של חיל מצב רומי בגמלא היא עדיין בגדר השערה, אך הממצא של קבר אחים בבור מים בודפת (אביעם 1999: 98–99) אישר באופן בלתי צפוי את השערתנו וחזק את הקשר בין שני אתרים טרגיים אלה.

הערות

- 1 מאמר זה הוא תרגום ועדכון של מאמרי מדברי הכנס על המרד הגדול (Syon 2002).
- 2 כל ההפניות המקוצרות הן לפרק זה. הציטוטים מתרגומו של שמואל חגי (ירושלים, 1993).
- 3 עד כה הפרסומים בעברית על גמלא הם דוחות ראשוניים של שמריה גוטמן (1985), ספר פופולרי (גוטמן 1994) ומאמר מקיף (שיאון ויבור 2001). הכרך הראשון של הפרסום המדעי יצא לאור לאחרונה: Berlin 2006.
- 4 בשיטה זו האבן מונחת כך שצדה הצר פונה החוצה ורוב נפחה בעומק הקיר.
- 5 מגדל זה הוא כנראה חלק מביצור קדום יותר, אולי סלוקי. ראו בהרחבה שיאון ויבור 2001: 15.
- 6 כלי הנשק שנמצאו בגמלא נחקרים לקראת פרסומם בידי ג'ודי מגנס (ראשי החצים והקטפולטות), אנדרו הולי (אבני הבליסטרא) וגיא שטיבל (שאר כלי נשק, תחמושת ופריטים צבאיים). אני מבקש להודות להם על האפשרות להשתמש בעבודתם להכנת המאמר הזה. אשר למצדה ראו: Magness 1992.
- 7 ראו גם Magness, forthcoming ו-Syon 1990. מלבד מקרים נדירים לא היו יחידות קשתים כחלק מן הלגיון הרומי. הרומאים לא הצטיינו כקשתים והעדיפו יחידות עזר מעממי המזרח שנודעו כקשתים מעולים (Davies 1981: 260–262; Kennedy 1989: 241).
- 8 במצדה נמצא בית מלאכה לחישול ראשי חצים ואלה זהים לראשי החצים של הצבא הרומי. ראו Magness 1992: 60–63.
- 9 הגילוי שגמלא לא הייתה מבוצרת עד המרד הגדול מאירה גם עניין מן הספרות התלמודית. בתלמוד הירושלמי (מכות פרק ב, דף לא טו ד ה"ו נאמר שגמלא קודשה כעיר מקלט במקום קדש בגליל. במקום אחר (ספרי דברים, קפ) נאמר שעירי מקלט היו פרוזות, כפי שאכן היה מצבה של גמלא עד המרד.
- 10 מטבע נוסף נמצא במסחר הבינלאומי, הוא הגיע בדרך כלשהי לידי סוחרי מטבעות ואספנים ומדי פעם הוא מופיע בקטלוגים לממכר מטבעות. מטבע אחד נמצא לאחרונה בסרטבה.
- 11 הספרות על מצדה רבה ואסתפק בהפניה לאנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות (1992) 3: 978–991.
- 12 שטרן (Stern 1982) מביא רשימה מלאה של התאבדויות המוניות, אמיתיות וספרותיות, בעולם ההלניסטי והרומי. ראו גם: Hooff 1990; Hankoff 1977.

יוסטוס איש טבריה והמרד הגדול

פנינה שטרן

יוסטוס, בנו של פיסטוס מנכבדי טבריה, חי במאה הא' לסה"נ בטבריה, אחת הערים המרכזיות בגליל בתקופת המרד הגדול. הוא היה בן דורו של יוסף בן מתתיהו (להלן יוסף ב"מ), הידוע גם בשם פלאביוס יוספוס.

יוסף ב"מ כתב על המרד הגדול את חיבורו *מלחמת היהודים ברומאים*. מחבר יהודי אחר שכתב ספר על המרד הוא יוסטוס איש טבריה,¹ אבל ספרו אבד. למרבה האירוניה יוסטוס וחיבורו הונצחו בזיכרון ההיסטורי בעיקר בזכות המידע שמביא יוסף ב"מ – בר פלוגתא שלו כאיש ציבור ואחר-כך יריבו כהיסטוריון – בחיבורו האוטוביוגרפי *חיי יוסף*. המידע היחיד הנוסף על יוסטוס הם דבריו של הפטריארך הביזנטי פוטיוס (820–891 לסה"נ), שאינם תלויים ביוסף ב"מ, על חיבור שיוסטוס כתב אודות סדר הזמנים של המלכים היהודים (פוטיוס, *ביבליותקה*, 33).

בשנת 66 לסה"נ נשלח יוסף ב"מ עם עוד שני כוהנים מטעם הממשלה שבירושלים לפקח על הגליל.² כששבו שני הכוהנים לירושלים נשאר יוסף ב"מ בגליל כמפקד יחיד ושימש בתפקיד מדצמבר 66 לסה"נ עד מאי-יולי 67 לסה"נ. בטבריה, אחד הבסיסים העיקריים לפעילותו, נפגשו יוסף ב"מ ויוסטוס.

את סיפורו של יוסף ב"מ על יוסטוס, שאינו חף ממגמתיות, אפשר לחלק לשני נושאים. בחי' יוסף פרק 65, פסקאות 336–367 הוא מתמקד ביוסטוס ההיסטוריון של המרד ובספרו, ובשאר חלקי החיבור – ביוסטוס איש הציבור. הדיון להלן יעסוק בשני נושאים אלה בנפרד ולא יכלול היבטים בטקסט שאינם נוגעים לענייננו.

יוסטוס כאיש ציבור

יוסף ב"מ מספר בפעם הראשונה על טבריה ועל יוסטוס בחי' יוסף כחלק מסקירת מצב הערים העיקריות בגליל עם בואו לשם. לדבריו, יוסטוס הנהיג סיעה שפסחה על שתי הסעיפים בנוגע למרד ברומאים.³ הוא העמיד פנים כאילו היסס בנוגע למרד, אך השתוקק לו בחשבו שתוך כדי כך יעלה בידו לבסס את מעמדו. בנאומו לתושבי טבריה הזכיר להם יוסטוס כי מצב עירם הורע לאחר שהיא איבדה את מעמדה כבירת הגליל לטובת ציפורי.⁴ הוא ייחס את העלייה במעמדה של ציפורי לכך שהיא קיבלה על עצמה את עול הרומאים, וגם הסית נגד המלך אגריפס (לעיל הערה 4). לכן הציע יוסטוס לטבריינים לחבור לאנשי הגליל שהיו עשויים להסכים לבכורת טבריה בגלל שנאתם לציפורי הנאמנה לרומאים. הוא הצליח לפתות את ההמון. יוסטוס כתב חיבור על אודות המעשים האלה ובו עיוות את האמת בעזרת כישורי כתיבתו ובזכות בקיאותו בחכמת היוונים. על פחזותו של יוסטוס, על חוסר הזהירות שלו וכיצד הוא ואחיו כמעט גרמו לאסון, יוסף ב"מ אומר שיספר בהמשך. יוסטוס הצליח להסית את אנשי טבריה, ובראשם, ותוך אילוץ רבים מהם, הצית כפרים בסביבת גדר וסוסיא (חי' יוסף 36–42).

כפי שיתברר, הדברים לעיל הם האזכור המשמעותי ביותר בחי' יוסף בדבר מידותיו של יוסטוס, מעשיו, וחיבור (או נאום) שכתב כאיש ציבור. יוסף ב"מ מציג את יוסטוס כאופורטוניסט פוליטי, שלא המרד עניין אותו אלא חיזוק מעמדו. בהיותו בעל כושר שכנוע והשפעה על ההמון, הוא רצה לנצל את העוינות של אנשי טבריה כדי לגרום להם להילחם באנשי ציפורי. אשר לנאום, ייתכן שיוסטוס אכן אמר דברים בעלי מאפיינים דומים לאלה שיוסף ב"מ מביא

בשמו.⁵ אבל עצם תכלית הנאום כאן היא להעביר לקורא מידע על היריבות בין טבריה לציפורי ועל הלכי הרוח בגליל, היות שהאפיזודה משולבת כאמור בסקירה על הערים העיקריות בגליל. לפיכך נראה שיוסף ב"מ מנצל את דמותו של יוסטוס, כאמצעי ספרותי להעברת המידע אודות שתי הערים, משום שהוא התאים בדעותיו ובהתנהלותו להיות מי שנושא את הנאום הזה. תוך כדי כך יוסף ב"מ מאפיין אותו לשלילה כאיש ציבור, אפיון שנועד כנראה להשתלב בסיפור על יוסטוס ואחיו ופחזותם שכמעט המיטה אסון, שיוסף ב"מ אומר כי יספר בהמשך (חיי יוסף 41).

תוך כדי השחרת פניו של יוסטוס יוסף ב"מ מגלה לקורא שיוסטוס הוא אדם משכיל ומיומן בכתיבה, וגם כתב חיבור ביוונית. יוסף ב"מ אומר כי החיבור דן ב"מעשים האלה" (חיי יוסף 40), ואפשר אפוא להבין שהחיבור עסק באירועים המקומיים שיוסף ב"מ הזכיר זה עתה.⁶ הצתת הכפרים באזור גדרה וסוסיטא בהנהגת יוסטוס התרחשה לפני פרוץ המרד,⁷ ולמעשה זוהי הפעולה המלחמתית היחידה המיוחסת ליוסטוס. מההקשר נראה כי יוסף ב"מ מספר על האירוע כעדות לפחזותו של יוסטוס (חיי יוסף 41). ניכרת כאן הכוחניות של יוסטוס, שאילץ רבים להצטרף אליו.

בהמשך יש שני אזכורים נקודתיים על יוסטוס: בראשון יוסף ב"מ מספר כי יוסטוס היה בין חברי מועצת העיר טבריה וראשי העיר שיוסף ב"מ זימן כדי שיהרסו את הארמון שהורדוס בנה (חיי יוסף 65).⁸ יוסטוס הוא היחיד הנזכר בשמו, אבל אין לו תפקיד באירוע. סביר אפוא להניח שיוסף ב"מ רצה להטרים כאן מידע שהתכוון לפרט בהמשך לכשיכתוב על מעללי יוסטוס (חיי יוסף 41). בלי הנחה זו אין כל סיבה הגיונית לאזכורו של יוסטוס.

באזכור הבא יוסף ב"מ מספר שכאשר יוחנן מגוש חלב בא לטבריה כדי להטות אנשים לצדו, יוסטוס ואביו פיסטוס היו הראשונים שמיהרו לזנוח את יוסף ב"מ ולעבור לצד יוחנן (חיי יוסף 88). הגיבור השלילי בפרשה (חיי יוסף 87–101) אינו יוסטוס, אלא יוחנן מגוש חלב, שאף ניסה להרוג את יוסף ב"מ. משום כך גם כאן נראית ההנחה שיוסף ב"מ מְטָרִים מידע על יוסטוס והוא מתכוון להשתמש בו בהמשך (לעיל). אף באיזכור זה יוסטוס מאופיין כאופורטוניסט.

באפיזודה הבאה מסופר כי לאחר שיוסף ב"מ הפר בלי שפיכות דמים את תחבולת הטבריינים נגדו (חיי יוסף 155 ואילך) והעביר את נכבדי העיר למגדל ואסר אותם, הוא זימן אותם לסעודה. בין המוזמנים היו יוסטוס ואביו. יוסף ב"מ הביע את דעתו על המצב הפוליטי ויעץ להם לקבל את מרותו. הוא הזכיר ליוסטוס כי עוד טרם בואו לגליל ולפני שהיה סימן למרד כרתו הגליליים את ידי אחיו של יוסטוס באשמת זיוף מכתבים, המיתו אדם בשם תְּרֶשׁ (Chares) והענישו את יהושע אחי חרש, שהיה גיסו של יוסטוס. למחרת שילח יוסף ב"מ את כל אסיריו לחופשי (חיי יוסף 174–178).

מגמת האפיזודה לתאר את יוסף ב"מ כאדם מתון וסלחן. דבריו אל הנכבדים ואל יוסטוס ושחרור האנשים ללא תנאי משרתים את האפיון הזה. כמו בפסקאות 37–39, באמצעות יוסטוס, שהוא דמות פסיבית באירוע, יוסף ב"מ מבהיר לקוראיו כי התסיסה בגליל החלה לפני בואו לשם ובלי קשר למרד. הפנייה אל יוסטוס נראית טבעית ומוצדקת בגלל מרכזיותם של אנשים ממשפחתו המצומצמת והמורחבת באירועים בגליל. אף-על-פי שאין קישור ישיר בין מעשיהם לבין יוסטוס, יש בהם כדי לתאר את האווירה ואת הלכי הרוח בגליל, שייתכן כי יוסטוס הושפע מהם או השפיע עליהם.

לאחר מכן יוסף ב"מ מספר כי יהושע בן צפאי, שהיה ארכון בטבריה, הציע לטבריינים להישמע לאנשי המשלחת מירושלים (שנשלחו לסלק את יוסף ב"מ מתפקידו, חיי יוסף 202–203), ולא ליוסף ב"מ. יוסטוס, שמשך לצדו אנשים מקרב העם, צדד ביהושע (חיי יוסף 278–279א). גם כאן האזכור קצר מאוד, חסר משמעות בפני עצמו ודומה שהוא מְטָרִים סיפור, העתיד להיות

מסופר. הדמות השלילית באפיזודה הוא יהושע, שהסית נגד יוסף ב"מ בגלוי. מה שבולט כאן זוהי הכריזמה הדמגוגית של יוסטוס.

בהמשך יוסף ב"מ מסביר את הנסיבות לבריחת יוסטוס אל אגריפס. בגלל רצונו של יוסטוס לנצל את המצב, הוא ניסה להסית את הטבריינים, בניגוד לעמדתם, למרוד במלך אגריפס וברומאים. הוא נכשל בגלל סירוב הגליליים לקבל את מרותו משתי סיבות: מסיבה לוקאלית – שנאתם לטבריינים; ומסיבה אישיות – הרעות שיוסטוס גרם להם לפני המרד. יוסף ב"מ מספר שהיה סכסוך בינו לבין יוסטוס, ומכיוון שיוסטוס הגדיש את הסאה עד כי חייו היו בסכנה, נאלץ יוסטוס לנוס על נפשו ולבקש מקלט אצל אגריפס (חיי יוסף 390–393).⁹ על-פי הקטע הזה יוסטוס הוא מסית ואיש ריב ומדון.

באזכור האחרון של יוסטוס כאיש ציבור מסופר שתושבי הדקאפוליס התלוננו אצל אספסיאנוס, כשהוא בא לעכו, כי יוסטוס שרף את כפריהם. אספסיאנוס מסר אותו לאגריפס כדי שיענישו, אך אגריפס רק שם אותו במאסר ולא גילה את הדבר לאספסיאנוס (חיי יוסף 410). גם לכאן נוספת אמירה על לאופיו השלילי של יוסטוס, בזה שמי שהפך בינתיים לקיסר האשימו בשרפת הכפרים (ראו חיי יוסף 42).

אפשר לראות שאזכוריו ומאפייניו של יוסטוס כאיש ציבור פזורים לאורך חיי יוסף (36–42, 65, 88, 174–178, 278–279, 390–393, 410). הם בדרך כלל חסרי משמעות בפני עצמם, לקוניים, ומצטיירים כהטרמת מידע לסיפור העתיד להיות מסופר.¹⁰ בנוסף, בגלל דעותיו ומעשיו ובגלל מעורבותם של בני משפחתו באירועים בגליל, דמותו של יוסטוס זימנה אפשרויות ספרותיות להצגת מגוון היבטים הקשורים למצב בגליל.

קווי המתאר של יוסטוס כאיש ציבור שליליים מעיקרם. הוא אדם כריזמטי בעל השפעה וכושר מנהיגות, אבל מנתב את כישוריו לרעה ומנצלם למטרותיו האישיות. הוא אופורטוניסט ובעל שאיפות שלטון. הוא אמנם משכיל וניחן בכישרון רטורי וביכולת כתיבה מרשימים, אך גם אותם הוא מנצל לרעה.

נראה כי במציאות של השנים 66–67 לסה"נ, ואפילו כשיוסף ב"מ החל לכתוב את חיי יוסף באמצע שנות התשעים של המאה הא' לסה"נ, יוסטוס לא נחשב בעיניו ליריב פוליטי. לראיה, יוסטוס אינו מוזכר במלחמת היהודים אף שגם שם יוסף ב"מ מספר על תקופת היותו מפקד הגליל (מלח' ב, 562 ואילך) ועל המרדנות שגילתה טבריה כלפיו (מלח' ב, 632 ואילך).¹¹ הייתה ביניהם מתיחות טבעית שבין בעל סמכות לבין נתין כריזמטי ובעל שאיפות שלטון.¹² לו הייתה ליוסטוס חשיבות כלשהי, היא הייתה בעניינים מקומיים בגליל.¹³ בשונה ממלחמת היהודים, בחיבור האוטוביוגרפי חיי יוסף, יוסף ב"מ נדרש לספר על יוסטוס משום שדרכיהם השיקו.

יוסטוס ההיסטוריון של המרד הגדול

רק בפרק 65 יוסף ב"מ מספר על יוסטוס ההיסטוריון ועל הספר שכתב על המרד הגדול, שבו הוא גם מתקיף את יוסף ב"מ ואת המידע שהאחרון הביא בחיבור מלחמת היהודים (חיי יוסף 338).¹⁴ הזרז להתנצחות זו הוא פרסום ספרו של יוסטוס (חיי יוסף 336), ומטרת הפרק היא להזים את דברי יוסטוס בספרו. פרק 65 אינו המשכי למה שנאמר לפני כן על יוסטוס, כלומר למידע המטרים עליו. וגם המשך החיבור אינו נוגע לנושא הפרק.

מה הם מאפייניו של יוסטוס ההיסטוריון? תחילה יוסף ב"מ מצביע על כך שיוסטוס אינו אדם טוב. התססת בני עירו נגד הערים הנוכריות והצתת הכפרים שסביב גדרה וסוסיתא, פקודת אספסיאנוס להענישו בעטיים של מעשים אלה, המרדת עירו נגד הרומאים ומסכת יחסיו עם אגריפס (חיי יוסף 342–344, 355–356) – כל אלה הם הוכחה לאופיו הזדוני של יוסטוס. דברים אלה הם הבסיס להוכחה שיוסטוס, שאינו אדם טוב, מלכתחילה אינו יכול להיות היסטוריון מהימן.¹⁵

בהתבסס על אפיון זה, יוסף ב"מ בונה את הנדבך הבא. הוא טוען כי יוסטוס אינו היסטוריון מהימן משום שהוא מעוות את האמת ודבריו שקריים (חיי יוסף 336–338). יוסף ב"מ אומר כי יוסטוס כתב על אירועים שלא היה עד ראייה להתרחשותם: הוא כתב על הגליל, אך בעת שקרו הדברים שתיאר שהם יוסטוס עם אגריפס במקום אחר (חיי יוסף 357א); הוא לא נכח בעת המצור על יודפת ואינו יודע כיצד יוסף ב"מ פעל במהלך המצור (חיי יוסף 357ב); אין הוא יודע מה התרחש בירושלים משום שלא השתתף במלחמה (חיי יוסף 358א). לנוכח החשיבות שיוחסה לעדות הראייה בעת העתיקה, אי-היותו של יוסטוס עד ראייה לדברים נחשבה פגיעה במהימנותו.¹⁶

חיסרון אחר הוא שכתבתו של יוסטוס היא חד-צדדית והוא כתב מה שקרה בצד היהודי בלבד (כאמור, אף בלי להשתתף באירועים). לדברי יוסף ב"מ, יוסטוס לא קרא את דוחות השדה של הקיסר ותיאורו אף נוגד את הכתוב בהם (חיי יוסף 358ב), ולכן דבריו לוקים בחסר.¹⁷ נדבך נוסף להאשמה בחוסר מהימנות היא שיוסטוס לא פרסם את ספרו כשעדי הראייה – אספסיאנוס, טיטוס ואגריפס הב' ובני ביתו – היו עדיין בחיים (חיי יוסף 359). הוא גנז את ספרו למשך עשרים שנה (חיי יוסף 360) ופרסם אותו רק בשנות התשעים של המאה הא' לסה"נ.¹⁸ זוהי האשמה חמורה ביותר המחשידה אותו בכך שלא כתב אמת מפני שפחד מאימות ומעיימות עם אנשים שיכלו להעיד על האמת.

האם אפשר לשחזר את תוכן ספרו של יוסטוס? להוציא מקרים שבהם יוסף ב"מ אומר במפורש כי הוא מגיב על דברי יוסטוס, אי-אפשר לשחזר את ספרו של האחרון, וגם את המקרים האמורים אפשר לנסות לשחזר בהסתייגות. ייתכן שיוסף ב"מ ניצל אמירה שולית כדי להעלות בהרחבה נושא שהיה לו עניין לעסוק בו והתעלם מדברים כבדי משקל שלא היה לו נוח להתמודד אתם.¹⁹

סבירה ביותר ההשערה שיוסטוס כתב בספרו על אירועים הקשורים לגליל (חיי יוסף 357א); הוא סיפר על הקורות את טבריה, ובהקשר זה האשים את יוסף ב"מ ואת הגליליים בכך שהמרדו את תושבי העיר נגד הרומאים ונגד המלך אגריפס (חיי יוסף 340ב); הוא כתב על המצור ביודפת (חיי יוסף 357ב); הוא כתב על ירושלים בזמן המרד (חיי יוסף, 358א). לדברי יוסף ב"מ, דברי יוסטוס נוגדים את הכתוב בדוחות השדה של הקיסר (חיי יוסף 358ב).

אפשר לדעת מעט על דרך הכתיבה של יוסטוס. משתמע מדברי יוסף ב"מ כי יוסטוס כתב את ספרו ביוונית (חיי יוסף 359). מכיוון שיוסף ב"מ אומר (אמנם בלעג) שיוסטוס התפאר שכתב חיבור נפלא (חיי יוסף 340א), אפשר להבין שיוסטוס כתב בהקפדה על השלמות הרטרית והספרותית של ספרו.

יוסף ב"מ הוא המקור היחיד על יוסטוס כאיש ציבור וכהיסטוריון של המרד הגדול, ועל הספר שכתב על המרד. הוא מעצב את קווי המתאר שלו באופן מגמתי כך שדמותו של יוסטוס, על כל היבטיה, תצטייר כשלילית. זוהי תמונה חד-צדדית ולוקה בחסר. אך אילו לא כתב יוסף ב"מ את חיבורו האוטוביוגרפי חיי יוסף, דברים רבים על אודות יוסטוס היו נידונים לשכחה.

יש קווי דמיון בין יוסף ב"מ ליוסטוס. שניהם ממוצא אצילי; הם קיבלו או רכשו חינוך ספרותי יווני; שניהם היו היסטוריונים ושניהם כתבו על המרד הגדול. בסופו של דבר אפילו נטיותיהם הפוליטיות, הפרו-רומיות, היו דומות.²⁰

הערות:

- 1 גם אם היסטוריון לא יהודי ייחד ספר למרד, הוא לא שרד. המרד או אירועים הקשורים אליו מוזכרים אצל טקיטוס, סוטוניוס ודיו קסיוס. דיווחיהם אינם עולים תמיד בקנה אחד עם אלה של יוסף ב"מ, אך יש שהם משלימים את דיווחיו.
- 2 דבר השליחות מסופר במלח' ב, 562-568 תחיי יוסף, 28-29. על ההבדלים ראו: שטרן 2005: 222-234.
- 3 על שלוש הסיעות שהיו בטבריה ראו: Rajak 1973: 351-352 על סיעתו של יוסטוס ראו: Rajak 1987: 88; Cohen 1979: 133-134.
- 4 טבריה נוסדה על ידי הורדוס אנטיפס בין 19-20 לסה"נ, והיתה בירת ממלכתו. ב-61 לסה"נ היא ניתנה על ידי נירון לאגריפס הב' (שנותיו: 28 – תחילת שנות התשעים לסה"נ), ואיבדה את מעמדה כבירה לציפורי. על היבטים אלה ראו: משורר 1997: 75-76; כשר 1988: 3-11.
- 5 כוהן סבור כי הנאום הוא המצאה של יוסף ב"מ, והוא כהכנה להשוואה בין ציפורי וטבריה שבהמשך: Cohen 1979: 133.
- 6 יש חוקרים החושבים שזהו החיבור של יוסטוס שאליו יוסף ב"מ מתייחס בפרק 65.
- 7 ייתכן ששרפת הכפרים נעשתה בנקמה על רצח יהודי קיסריה-פיליפי: מלח' ב, 457-460.
- 8 על הטעמים להריסת הארמון שבנה הורדוס אנטיפס ראו: שטיין 1936: לד, סוף הערה 1.
- 9 על חשיבות פסקאות 390-393 ו-410 (להלן) להבנת המטרה של כתיבת חיי יוסף ראו: שטרן 2005: 128-130.
- 10 מתברר שיוסף ב"מ לא המשיך את הסיפור על יוסטוס ואחיו, כפי שאמר שיעשה (חיי יוסף 41). על הסיבה לכך ראו: שטרן 2005: 126.
- 11 מקומו השולי של יוסטוס בולט בהשוואה ליוחנן מגוש חלב, יריבו האמיתי של יוסף ב"מ. ראו: חיי יוסף 71, 74-76, 84-86 ועוד; מלח' ב, 585 ואילך, 614 ואילך. וראו: Rajak 1987: 86-87.
- 12 Baerwald 1877: 22; Luther 1910: 48-49 and notes; Mason 2001: XLIX-L.
- 13 רפפורט סבור שהיחסים הבין-אישיים והאינטרסים המקומיים בסכסוכים בגליל היו משמעותיים בהרבה מהבדלי אידאולוגיה, שבפני עצמם לא היו גדולים: Rappaport 1994: 288-289.
- 14 מטרה נוספת, משנית, של הפרק היא להפריך את דברי יוסטוס בדבר המרדת טבריה בידי יוסף ב"מ.
- 15 ראו בעניין זה: XXXVIII-XXXIX: Mason 2001: 51-53; Mason 1998: 14; Laqueur 1970: 14.
- 16 ראו: פלאוטוס, הזועף, שורות 489-490; לוקיאנוס, כיצד לכתוב היסטוריה, 47. וכן: מלח' א, 1-3. וראו: שטרן 1991: 382; N. 57; Cohen 1979: 115, N. 13; Rajak 1984: 75. יוסף ב"מ מעמת את מאפייניו (החיוביים) עם אלה של יוסטוס, אך נושא זה אינו מעניינו של המאמר.
- 17 לעומתו יוסף ב"מ היה בשני צדי המתרס – נגד הרומאים ואֵתם: מלח' א, 3. וראו גם: תוקידידס, מלחמת פלופונס, ה, 26.
- 18 האם הנתון "עשרים שנה" מדויק? האם זהו מספר מעוגל? האם תיארוך מותו של אגריפס, אחרון העדים שיוסף ב"מ מזכיר, עשוי לסייע לתיארוך פרסום הספר? דומה כי אין די נתונים לביסוס תיארוך ספרו של יוסטוס. וראו: דן 1982: 65-66 והערות 16, 17; Laqueur 1970: 3. מדוע גזו יוסטוס את ספרו? האם עשה זאת מתוך אילוף? האם הוא שינה את הכתוב במהלך השנים? מדוע פרסום הספר בזמן שפורסם הוא "מועד מתאים"? למי? מדוע?
- 19 יש חוקרים הסבורים כי השחזור אפשרי במידה מסוימת. ראו למשל: Luther 1910: 65-82; אך ראו את הסתייגותו: Luther 1910: 68; וראו: Rajak 1973: 354; Rajak 1987: 82, 92; Cohen 1979: 135-136.
- 20 וראו בעניין זה: Luther 1910: 82.

Fig. 60: Arbel, aerial view to the east.
(Photo: D. Tal, Albatross)

איור 60: ארבל, מבט מן האוויר למזרח.
(צילום: ד' טל, אלבטרוס)

מלחמת החורבן בגליל ותופעת מערכות המסתור בארץ-ישראל¹

עמוס קלונר ובוועז זיסו פתח דבר

אוניברסיטת בר-אילן

יובל שחר

אוניברסיטת תל-אביב

במרחבי ארץ-ישראל נהגו להכין בעת העתיקה חללים תת-קרקעיים חצובים כחלק מהתשתית הכלכלית-הפיזית של היישובים. חציבתם השתכללה בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית הקדומה והיא מוכרת במלוא שכלולה ופארה במרשה ההלניסטית (Kloner 2003). מערכות אלה נסקרו ותועדו לראשונה בשלהי המאה ה"ט ובראשית המאה הכ' בידי רוברט אלכסנדר מקאליסטר בתל עזקה, בחורבת אל-עין ובתל גזר במהלך החפירות בתלי השפלה מטעם ה-PEF. אז עדיין לא הובנה מהות התגלית בזיקה למרד בר-כוכבא (קלונר וטפר 1987: 30–36; Bliss and Macalister 1902: 204–213; 254–270).

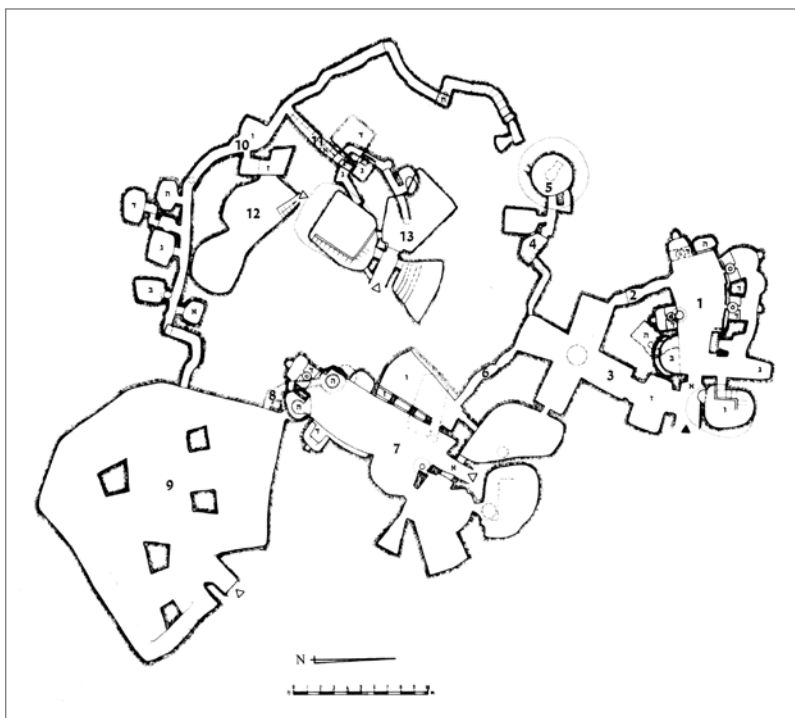
מחקר המערכות התחדש בשנות השבעים של המאה הכ' עם חפירות יורם צפריר בעין ערוב (Tsafrir and Zissu 2002) ועם גילוי מערכות מסתור בדרום שפלת יהודה בידי דוד אלון, שאף עמד לראשונה על כך שמדובר בתופעה רחבת היקף. לאחר סקר מקיף שעשו בשפלת יהודה בשלהי שנות השבעים של המאה הכ' הגדירו עמוס קלונר, יגאל טפר ויובל שחר את המערכות החצובות המשולבות של חללים תת-קרקעיים ומחילות צרות "מערכות מסתור". בספר מערכות המסתור בשפלת יהודה (קלונר וטפר 1987) עמדו החוקרים על משמעות התופעה, היקפה, חשיבותה והקשריה ההיסטוריים למרד בר-כוכבא. המסקנות בדבר תפקודן, תיארוכן ותפוצתן של המערכות היו פריצת דרך בהבנת המרד (קלונר וטפר 1987: 361–380). בעקבות המחקר הממושך בנושא זה עד שנת 2001 נוסף מידע רב ומעודכן על מערכות מסתור באתרים בארץ יהודה (קלונר וזיסו 2005; 2003b; 2003a; Kloner and Zissu).

בשנות השבעים של המאה הכ' החלו להתגלות בגליל מערכות תת-קרקעיות שהטיפולוגיה שלהן דומה לזו שביהודה. מוטי אביעם (1983) סיכם לראשונה את התופעה בגליל (לעדכון חלקי ראו: Aviam 2004b). יגאל טפר ויובל שחר סיכמו את ממצאיהם מסקר מערכות המסתור בגליל בספר מערכות המסתור שפורסם בשנת 1987 (קלונר וטפר 1987: 279–326). בשנת 2003 דן יובל שחר במפורט בתופעה, היקפה ומשמעויותיה ההיסטוריות (Shahar 2003). מאז פורסמו פרטים על מערכת קטנה שנחשפה בידפת (אביעם 2005: 48–51; 129–130), וראו עוד להלן בחלקו השני של המאמר.

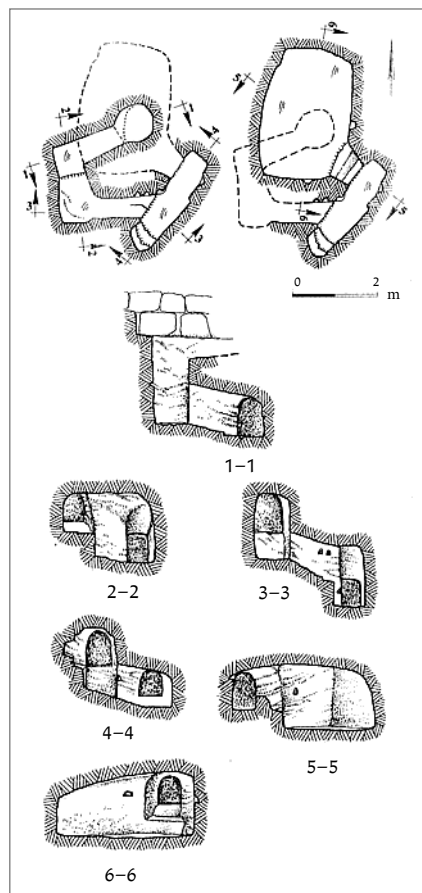
הטיפולוגיה של מערכות המסתור

אפשר לחלק את מערכות המסתור באופן כללי לתריסר טיפוסים עיקריים, ואותם ממיינים לשתי קבוצות עיקריות (טפר 1987: 37–75; 186–183; Kloner and Zissu 2003a):

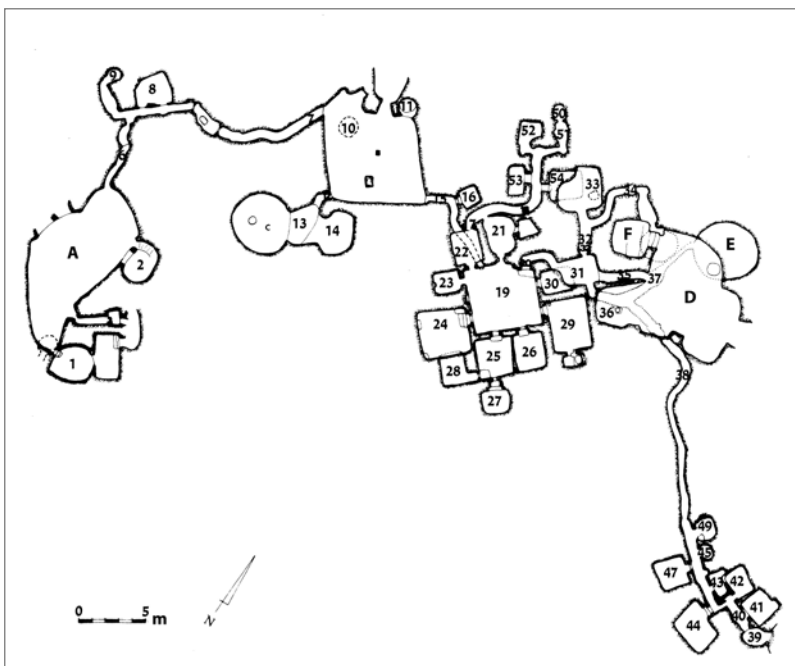
א. קבוצת **מערכות משפחתיות** ובה שלושה טיפוסים: מערכת אחסון; מערכת מסתור ואחסון (איור 61); מערכת מסתור, אחסון ומאגר מים. מערכת משפחתית נוצרה בחציבה אל תת-הקרקע מתוך בית מגורים או מחצר, והכניסה אליה היא בפיר אנכי שפתחו העליון נסתר או מוסווה. מתחתית הפיר נחצבו מחילות שהגיעו לחדרי מחסנים תת-קרקעיים, והיה אפשר לאחסן בהם מזון וגם להסתתר. יש שהמערכת המשפחתית חוברה לבור מים, וכך התאפשרה שהיה ממושכת במסתור.

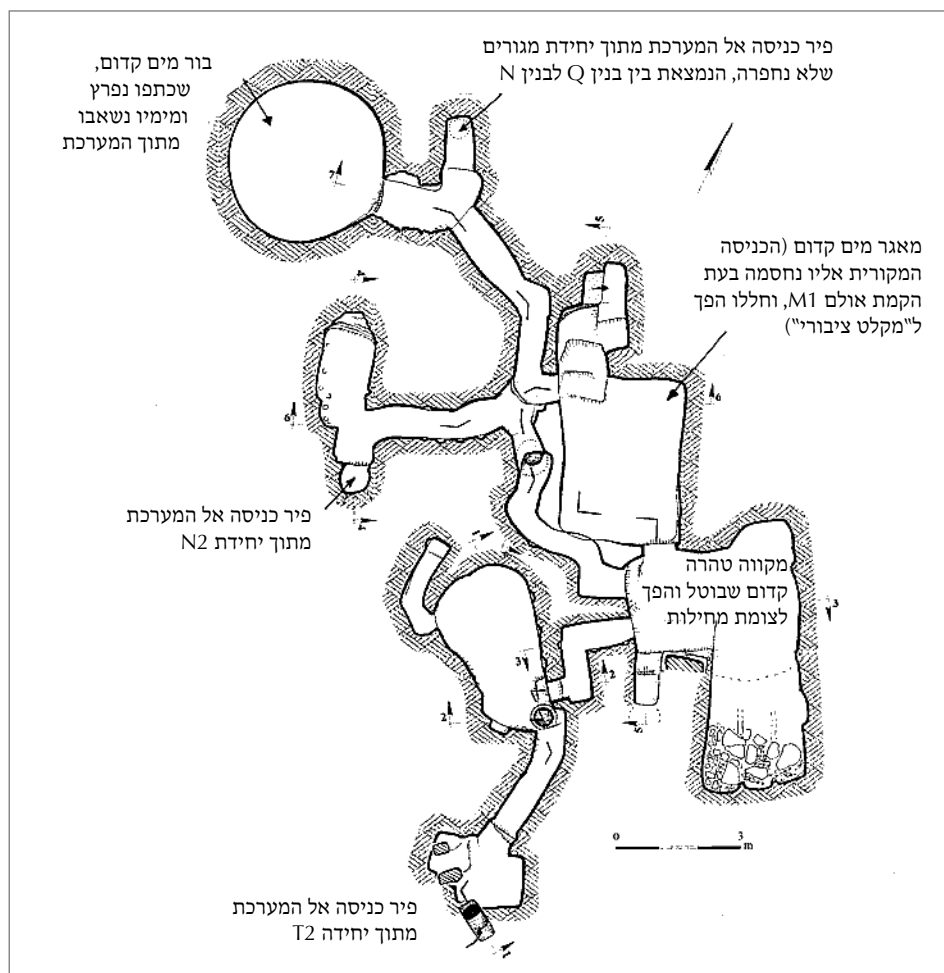
איור 62: חורבת עמודה שבדרום שפלת יהודה, מערכת מסתור ציבורית. במערכת קיימים מרכיבים קדומים להתקנת המסתור, שהם חלק מן התשתית היישובית במקום, כגון מתקן קולומבריום, בית בד, בורות מים, מקווה טהרה ואורווה תת-קרקעית. החללים בוטלו כאשר חוברו ברשת מסועפת של מחילות.

איור 61: חורבת עתרי, מערכת IV – מערכת מסתור ואחסון משפחתית.

איור 63: חורבת נקיק, מערכת מסתור ציבורית. המערכת כוללת חללים קדומים להתקנת המסתור, אך רוב אגפיה הותקנו בקפידה בשלב המסתור.

איור 64: חורבת עתרי, מערכת מסתור XV, חצובה בעומק הסלע מתחת למבנה ציבור שהוצע לזהותו כבית כנסת. המערכת כוללת מערכות מסתור ואחסון משפחתיות קדומות, שחוברו במחילות לכדי מערכת ציבורית ובה מקלט ציבורי (לשעבר מאגר מים) וגישה נסתרת אל בור מים גדול. המערכת הותקנה כנראה בד בבד עם בניית מבנה הציבור שמעליה, בימים שבין שתי המרידות ברומאים.

ב. קבוצת **מערכות ציבוריות** ובה מגוון טיפוסים, כגון: מערכת ציבורית פשוטה (איור 62); מערכת ציבורית שנועדה למסתור (איור 63); מערכת מילוט בזיקה למבני ציבור (איור 64); מערכת המשלבת חללים טבעיים גדולים. במערכת ציבורית חוברו מתקנים חצובים תת־קרקעיים, שהיו קיימים זה כבר, באמצעות מחילות מסועפות וכך בוטל שימוש המקורי. הגישה אל תוך מערכת ציבורית דרך כמה כניסות מוסוות המצויות בדרך כלל בבתי מגורים המרוחקים זה מזה. המערכת כוללת לרוב בור מים לצורכי המסתתרים והתקנתה משקפת מאמץ ארגוני ומקצועי של אוכלוסיית היישוב. במערכות ציבוריות יכלו להסתתר עשרות בני אדם, ובגדולות ביותר גם למעלה מזה. מצויות גם מחילות מילוט מהמערכות הללו אל מחוץ לתחום היישוב.

המחילות המפותלות, הצרות וקטנות הממדים נועדו להקשות על אויב לחדור ולהתקדם בסבך התת־קרקעי. את המחילות היה אפשר לחסום ולנעול באופן נוח ויעיל ולנתק חלקים מהמערכת כלפי חוץ. הפירים נועדו להקשות את התנועה במחילה באמצעות שינוי מפלס, ואפשר בקלות לסתום את המעבר בהם על ידי חסימתם באבנים. לפיכך הלחימה באויב החודר למחילה היא של אחד נגד אחד ומבטלת את יתרון היחידה הצבאית המאומנת הבנויה להפעלה חזיתית.

תיארוך מערכות המסתור

יצוין בצער כי במקרים רבים מצליחים שודדי העתיקות לחשוף מקומם של יישובים, מערות ומערכות תת־קרקעיות קדומות ולשדוד את הממצאים לפני בוא הארכאולוגים. רק במערכות

הספרות שארכאולוגים מצאו אותן חתומות ניתנת אפשרות לתיארוך באמצעות התכולה. מיעוט הממצאים המתוארכים שמקורם בהקשרים "נקיים" (כלומר חדרים ומתקנים שלא נחפרו על ידי שודדי העתיקות), מקשה על תיארוך מדויק של תופעת המסתור.

קלונר הגדיר במערכות המסתור כרונולוגיה יחסית, המפרידה בין מכלול מערכות ומתקנים תת-קרקעיים קדומים בזמנם ובתפקודם, לבין מחילות, פירים ופתחי אוורור שהם תוספות שנחצבו בזמן מרד בר-כוכבא או בסמוך לו. במקרה שאי-אפשר לקבוע כרונולוגיה ברורה, המחילות בעלות החתך האופייני משמשות כלי ארכאולוגי לתיארוך תפקודן כמסתור בימי המרד. בעשרים השנים שחלפו מאז פרסום ספרם של קלונר וטרפר (1987) נוספו עדויות רבות המאפשרות לתארך באופן מדויק יותר את תופעת המסתור.

דומה שהתופעה הגיעה לשיא שכלולה ותפוצתה בימי מרד בר-כוכבא, ומסקנה זו נתמכת בממצאים שנתגלו במערכות, כגון 25 מטבעות שמצאו חוקרים באתרים שונים (איור 65; סיכום אצל Zissu and Eshel 2002)², ומשקולת עופרת של המנהל הבר-כוכבאי (Kloner 1990), נוסף על שברי חרסים, שברי זכוכית ונרות. עם זאת, המחקר החדש העלה נתונים המלמדים על קיום מערכות קטנות ולא משוכללות כבר בראשית המאה הא' לסה"נ ואולי אף לפני כן (באתר פסגת זאב: שוקרון וסבריאגו 1993: 51-53; בחורבת עתרי: זיסו וגנור 2002: 20-23).³ מטבעות מזמן מרד החורבן נתגלו במערכות המסתור בחורבת עתרי (חצי שקל משנה ג למרד, איור 66), בסוסיה (שקל משנה ב למרד הגדול: שר-אבי ואשל 1999: 31-39), ובחורבת זיתא, במערכת אחסון הקודמת למסתור (מטמון של 755 פרוטות משנה ב ומשנה ג למרד הגדול: Kindler 2003-6). לסיכום הממצא הנומיסמטי במערכות המסתור ובו עוד עדויות לשימוש ברכיבי מערכות בתקופה שלפני מרד בר-כוכבא, ראו: קלונר וזיסו 2005: 131-133).

בהמשך יידונו הנתונים הכרונולוגיים העולים ממחקר המערכות בגליל, זיקת המערכות למרד החורבן והאפשרות שהן נחצבו או שוכללו לקראת מרד בר-כוכבא.

סוגיית "המחבוא" במקורות התלמודיים

בכמה סוגיות הלכתיות בספרות התלמודית נזכר המונח "מחבוא" ("מחבואה", "מחבויין") בקשר למחבוא הקיים בתוך יישוב ומשמש מקלט לזמן ממושך לנשים ולילדים, משעה שהיישוב נכבש ועד צאת האויב משם. לפי הכתוב מתברר כי המחבוא בטוח ונסתר יותר מסתם בור או מחסן, והסבירות לגילוי בידי האויב היא נמוכה (סמט 1986).

א. משנה, כתובות ב, ט: "עיר שכבשה כרכום כל כהנות שנמצאו בתוכה פסולות. ואם יש להן עדים אפילו עבד אפילו שפחה – הרי אלו נאמנין ואין אדם נאמן אצל עצמו". בדיון הבבלי על משנה זו מובאת הסתייגות מדין המשנה: "אם יש שם מחבואה אחת מצלת על הכהנות כולן". אלחנן סמט הבהיר כי המשנה עוסקת במצב שבו נכבשה עיר בידי הצרים עליה – "כרכום" – ואז יש חשש שמא אנסו הכובשים את הנשים, והכהנות האנוסות אסורות לבעליהן מן התורה. האמוראים הוסיפו שאם באותה עיר יש אפילו "מחבואה אחת", הנשים מותרות. לדעת סמט ה"מחבואה" היא מקום סתר מתוכנן ומוכר לנשים ולאחרים בשעת מלחמה וכיבוש עיר.

ב. משנה, נידה ד, ז: "הגיעה שעת וסתה ולא בדקה הרי זו טמאה. ר' מאיר אומר: אם הייתה במחבוא להגיע שעת וסתה ולא בדקה הרי זו טהורה, מפני שחרדה מסלקת את הדמים". ר' מאיר הסתייג מהדין המקורי במקרה שנשים השתמשו במחבוא והיו נתונות במצב של מתח וחרדה. סמט סבר כי דברי ר' מאיר, בן דור המרד, משקפים מצב המוכר לו של הסתתרות במחבוא וחרדה הכרוכה בכך. גם אז הקפידו הנחבאים על דיני טומאה וטהרה.

ג. תוספתא, יבמות יב, ד: "ה: בדיון בענייני ייבום וחליצה נזכר "המחבוא" שלוש פעמים בסיפורים על שתי נשים שילדו את בניהן במחבוא והוולדות התערבו, ואין יודעים מי אמו

איור 65: חורבת עתרי, מטבע ברונזה מהשנה הראשונה למרד בר-כוכבא שהתגלה במערכת מסתור XIV. פנים: השם אלעזר הכהן ב"כתב גונדלי" משני צדי עץ תמר; גב: אשכול ענבים וסביבו הכתובת "שנת אחת לגאלת ישראל".

איור 66: חורבת עתרי, מטבע כסף מזמן מרד החורבן, בערך של חצי שקל, שהוטמן ברצפת מערכת מסתור XIV. פנים: ענף עם שלושה רימונים מוקף כתובת "ירושלים הקדושה"; גב: גביע וסביבו הכתובת "חצי השקל" ומעליו תאריך, "ש[נה] ג'".

של כל ילד. סמט שיער שמדובר במחבוא שנשים שוהות בו זמן מה ואפשר גם ללדת בו. מחבוא כזה דומה למערכת מסתור, שם יכול להתרחש מקרה של ערבוב וולדות בתנאים פיזיים של צפיפות, חשכה וחרדה.

תפוצת מערכות המסתור

רוב מערכות המסתור נתגלו בתת-הקרקע של יישובים משלהי ימי בית שני ומהתקופה שבין המרידות שזוהו כיישובים יהודיים בעזרת ממצא ארכאולוגי יהודי מובהק, כמו מקוואות, כלי אבן, גלוסקמאות, נרות יהודאיים ("נרות הדרום"), מטבעות המרד הגדול ומרד בר-כוכבא, ואוסטרקונים כתובים עברית (זיסו 2001).

הנתונים מן הסקרים והחפירות בשנים האחרונות מגדילים את מספר המסתורים ומרחיבים את מפת תפוצתם. כיום מוכרות יותר מ-320 מערכות מסתור ביותר מ-125 אתרי יישוב יהודיים, המרוכזים במרחב שבין נחל שילה בצפון לנחל שקמה בדרום, ובין עמק "התלם" במזרח למורדות השפלה במערב. לאור הממצאים העדכניים אפשר להגדיר את גוש ההתיישבות ביהודה בתקופה שבין המרידות ברומאים: מאנטיפטריס בצפון-מערב, מזרחה דרך נחל שילה, הטופרכיה של עקרה ועד מבצר אלכסנדריון (סרטבה); משם דרומה בבקעת הירדן וים המלח ומערבה לאזור ערד, ערוער ובקעת באר שבע. קו היישובים במערב מגיע לשיפולי שפלת יהודה, במקום ההשקה למישור החוף. עד כה לא התגלו מערכות מסתור חצובות בעלות מחילות אופייניות בהקשר של יישוב נוכרי.

יובל שחר עסק במערכות המסתור שהתגלו בגליל ב-27 יישובים; 19 מהמסתורים מצויים בגליל התחתון ומקצתם סמוכים לדרכים רומיות. ארבעה התגלו בגליל העליון (Shahar 2003). לרשימת מערכות המסתור של שחר יש להוסיף את המערכת שגילה אביעם בירדפת (2005: 48–51, 129–130). במערכת קטנה זו יש מנהרה באורך של כשני מטרים ושלושה חדרונים קטנים. פיר הכניסה אל המערכת נחצב ברצפת סוגר בחומה המערבית של האתר והכניסה מכוונת למזרח, כלומר אל תוך היישוב (שטח VII, סוגר 6RC). במערכת נמצאו עצמות אדם ומטמון של 25 מטבעות מן המאה הא' לסה"נ (המאוחר ביותר תוארך לשנת 64 לסה"נ). לא ברור על סמך מה הסיק אביעם ש"היה כאן תכנון מוקדם של סוגר קטן במטרה להקים מערכת מסתור תת-קרקעית מתחתיו". אמנם חפירת המערכת לא הושלמה, אך דומה שזו מערכת קטנה ו"משפחתית" מטיפוס המוכר ביהודה.

מלחמת החורבן בגליל ותופעת מערכות המסתור

הזיקה שבין תופעת מערכות המסתור שתוארה לעיל לבין הגליל בכלל וההתרחשויות בו בזמן מלחמת החורבן בפרט תיבחן להלן מתוך שתי נקודות מוצא:

1. הטקסטואלית-הלשונית
2. הארכאולוגית

א. הבחינה הטקסטואלית-הלשונית

גדעון פרסטר (1983א; 1983ב: 148–149) טען שמקור התופעה של מערכות המסתור הוא במלחמת החורבן. הוא סמך את טיעונו במידה רבה על השימוש של יוסף ב"מ במונח היווני *היפונמוס*, מילה שבה מגדיר קסיוס דיו (Cassius Dio, *Roman History*, 69, 12.3), את מערכות המסתור שחצבו היהודים לקראת מלחמת בר-כוכבא. אלא שעיון בטקסטים שבהם משתמש יוסף ב"מ במונח *היפונמוס* בתיאור אירועים הסמוכים לזמנו, מעלה משמעויות אחדות שונות זו מזו, ואף אחת מהן אינה דומה לזו העולה מדברי קסיוס דיו והתואמת את ממצא מערכות המסתור (טפר ושחר 1987: 322–326; 228–227; Shahar 2003).

המונח הזה משמש את יוסף ב"מ להגדרת תעלת מים במצדה (מלח' ז, 399); מערכת הניקוז של קיסריה (קדמ' טו, 340); מנהרת התגוננות שחפרו היהודים הנצורים בירושלים כדי למוטט את סוללת המצור של הורדוס וסוסיוס (מלח' א, 350); המנהרה שחפרו בירושלים אנשי יוחנן מגוש חלב ממצודת אנטוניה לסוללה הרומית; כן משמש המונח להגדרת מנהרת הבקעה שחתרו הצרים כדי למוטט את חומת העיר הנצורה – מנחם חתר תחת אחד המגדלים בשעת המצור על חיל-המצב הרומי בירושלים (מלח' ב, 435). יוסף ב"מ ייחס טכניקה צבאית זו גם לשלוש פרשות מקראיות, שבהן במקרא עצמו לא נאמר דבר בעניין: שאל נגד העמלקים (קדמ' ו, 136), תבוסת יואב בידי העמונים (קדמ' ז, 142) ועצת חושי לאבשלום בפרשת המרד בדוד (קדמ' ז, 220). אין ספק שיוסף ב"מ הוסיף כאן את המוסכמות מן התיאורים הצבאיים בני זמנו.

לעומת זאת המונח *היפנומוס* משמש את יוסף ב"מ במשמעות של מסתור תת-קרקעי בתנאים של מלחמה רק בתיאוריו העוקבים אחר שתי פרשות מקראיות: ישראל מסתתרים מפני מדין (שופטים ו: 2 = קדמ' ה, 211; כאן מתרגם יוסף ב"מ נאמנה את המילה "מנהרות"); פלשתים נגד שאול (שמואל א, יג: 6 = קדמ' ו, 99, שמואל א, יד: 11 = קדמ' ו, 111, שמואל א, יד: 22 = קדמ' ו, 116). ברור שיוסף ב"מ, כמו המקרא, מתכוון כאן למסתורים טבעיים ולא למערכת חצובה ומתוכננת מראש.

בתיאור מלחמת החורבן משתמש יוסף ב"מ במונח *היפנומוס* בסיפור ההתרחשויות ביודפת, בגמלא, בירושלים ובמצדה.

יודפת (מלח' ג, 336) – בשלב התבוסה הסתתרו אנשים ב"מנהרות ובמערות". נראה, שיוסף ב"מ מצרף כאן שני מונחים דומים לציון הסתתרות בני אדם בחללים תת-קרקעיים, ששימשו לפני כן לצרכים מגוונים וכעת נוצלו למסתור. אחת המערות הללו שימשה זירה לאירוע הדרמטי של פרשת ההתאבדות והצלתו של יוסף ב"מ עצמו (מלח' ג, 391–340). יוסף ב"מ מאפיין את המערה הזו כ"ברכה עמוקה שבצדה האחד הייתה קשורה למערה רחבה שלא הייתה נראית בעיני מי שלמעלה" (מלח' ג, 341). מסתור בלתי מתוכנן זה עולה בקנה אחד עם העובדה שיוסף ב"מ אינו מזכיר כלל הכנה מראש של מסתור באתר שכה היטיב להכירו והרבה להשתבח בתכסיסי המלחמה המגוונים שנקט להגנתו.

גמלא (מלח' ד, 9, 52) – האזכור הראשון מכוון לחפירה שחפרו המגנים בחזיתה של החומה כדי להקשות על הרומאים לקרב את מכוונות המצור שלהם; הרומאים הגיבו וסתמו את החפירה הזאת. יוסף ב"מ משתמש בארבעה מונחים שונים לציון אותה החפירה, תופעה המאפיינת את סגנונו (Cohen 1979: 25 Note 3, 145 Note 151). האזכור השני בתיאור המערכה על גמלא נוגע לברחה של נצורים דרך גיאיות *היפנומוס*. קשה לדעת האם גם כאן יוסף ב"מ השתמש במונחים חלופיים והתכוון לחפירה שהזכיר לפני כן. מכל מקום, עד כה לא הניבו חפירות גמלא כל רמז למנהרות תת-קרקעיות, וכמו במקרה של יודפת גם כאן יוסף ב"מ אינו רומז להתקנה מראש של מפלט תת-קרקעי מתוכנן.

ירושלים – חוץ מהאזכור של מנהרת ההבקעה שחתר מנחם תחת אחד המגדלים (לעיל) כל שאר השימושים ב*היפנומוס* נוגעים לחללים תת-קרקעיים קודמים שמסתתרים בהם מתנגדי המרד (מלח' ב, 428) או תומכיו (מלח' ה, 102–104; ו 370, 392, 402, 429; ז, 26–28, 215) בשלבים שונים של המלחמה. אזכורים אלה עולים בקנה אחד עם הידיעות על מעברים תת-קרקעיים, תעלות ניקוז וביוב המוכרים מכתביו של יוסף ב"מ (קדמ' טו, 424–425), מן המקורות התלמודיים (לדוגמה, משנה, פרה א, ב-ג, שם, תמיד א, א, ט) ומן החפירות הארכאולוגיות בירושלים (בן דב 1982: 118–119, 146–147; וכן תעלת ניקוז ב"בית השרוף" ולאחרונה מערכת הניקוז שנחשפה בחפירות רייך-שוקרון בסביבת השילוח). ראיה חשובה להיעדר תכנון מראש של דרכי מפלט תת-קרקעיות מספק ניסיונם הכושל של שמעון בר גיורא ורעיו להימלט

באמצעות חידוש והמשך החציבה של מנהרה ישנה (מלח' ז, 26-28).

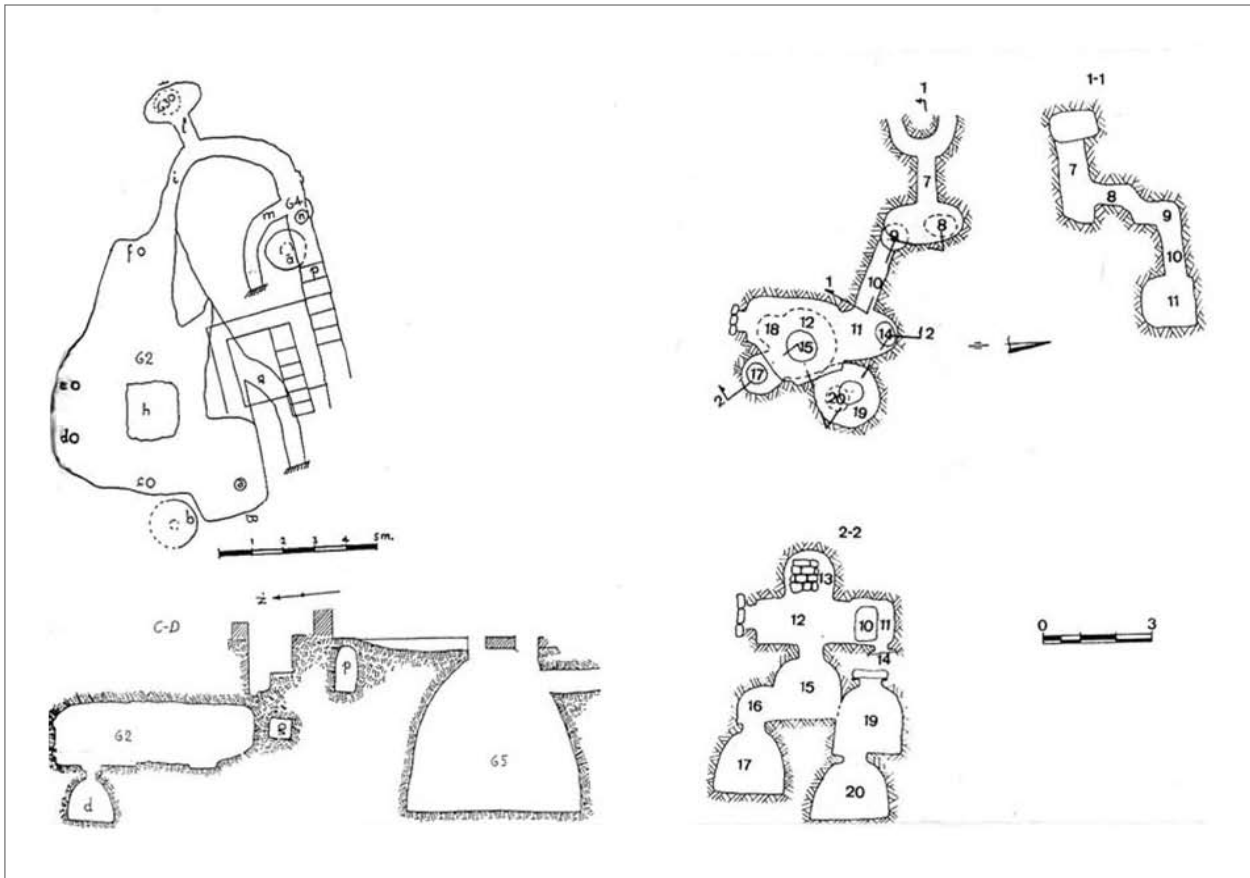
מצדה (מלח' ז, 399, 404) – כאמור, מדובר שם במוביל מים.

כללו של דבר, המונח *היפנומוס* אצל יוסף ב"מ אינו מכוון למערכת מסתור מתוכננת מראש. "שתיקה" זו עולה בקנה אחד עם העדות הנרחבת של היסטוריון מעורב זה על אודות נסיבות פריצתו של המרד, ההכנות של היהודים לקראת הפלישה הרומית הצפויה וההתרחשויות במהלך דיכוי המרד – לכל אלה נתייחס בהמשך.

ב. הממצא הארכאולוגי

כאמור, עד כה נתגלו בגליל 27 אתרים שאובחנו בהם מכלולים תת-קרקעיים שהוכנו בתקופה הרומית לשימוש לצורכי חרום (טפר ושחר 1987; סקירה מעודכנת אצל Shahar 2003). על אלה יש להוסיף את המערכת הקטנה שנחפרה בחלקה בידפת (אביעם 2005: 48-51, 129-130) ואת פירוט הממצא בכפר כנה (ראו מאמרה של י' אלכסנדר בקטלוג זה).

המשותף לכל האתרים הללו הוא הדמיון הטיפולוגי למאפייני תופעת מערכות המסתור שנחשפה ביהודה: חציבה מלאכותית בעיבורם של היישובים הקדומים; חיבור אל המבנים העליונים; ניצול מתקנים תת-קרקעיים קודמים תוך שיבוש השימוש המקורי בהם; בחלק מן המערכות נחצבו במיוחד לצורך המסתור חדרים ומעברים צרים ביניהם ושרדו אמצעי חסימה בין חלקי המערכת. מקצת מערכות המסתור בגליל מסועפות מאוד וחצובות במפלסים אחדים (איורים 67, 68, 69).

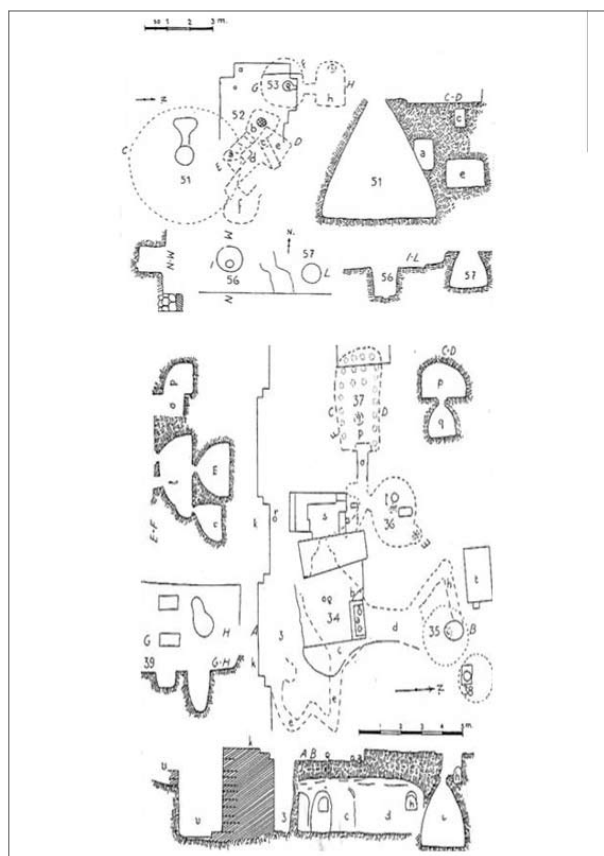
איור 67: נצרת, מערכת מסתור מתחת לכנסיית יוסף הקדוש.

בבואנו לתארך את תופעות המסתור בגליל אנו מצויים בקשיים מתודולוגיים לא פשוטים בעיקר לעומת חקר התופעה ביהודה: בשל אופי הסלע, רמת ההשתמרות של המתקנים התת-קרקעיים אינה טובה. האתרים שנמצאו בהם מערכות מסתור המשיכו להתקיים ברצף ולכן קשה יותר לתארך את זמן החציבה ו/או השימוש במסתורים. בגליל בכלל לא נמצא ולו מטבע בודד שהנפיק המנהל של בר-כוכבא, וכן אתרים בודדים בלבד נחפרו והממצא מהם עובד ופורסם בצורה מניחה את הדעת.

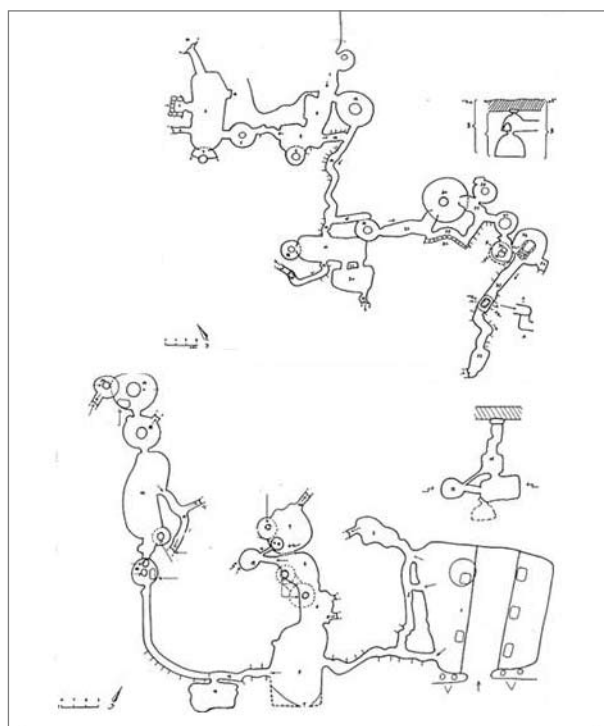
ובכל זאת הממצא המתארך מאפשר להסיק מסקנות אחדות בנות משמעות. כל מערכות המסתור שאפשר לתארך נחצבו ושימשו בין אמצע המאה הא' לבין המאה הב' לסה"נ. שתיים מתוארכות על יסוד חרסים ומטבעות לשנים הסמוכות למלחמת החורבן ולמלחמה עצמה (יודפת וכפר כנה). בארבע מהן הממצא הקראמי המובהק הוא מהמאה הב' לסה"נ (הר חזון, עבלין, רומה וציפורי, שבין הממצאים שבה יש מטבע). בשבע מערכות מסתור גליליות נמצאו קנקנים דומים לאלה הרווחים בממצא במערכות המסתור ביהודה ובמערות המפלט במדבר יהודה.

לכאורה, הממצא ביודפת ובעיקר בכפר כנה משמש ראיה ברורה לכך ששיטת מערכות המסתור פותחה כבר בתקופת מלחמת החורבן וחזרה ושימשה בהיקף גדול יותר בתקופת מלחמת בר-כוכבא. ואולם בחינה מדוקדקת של הממצא והשוואתו לתופעות דומות ביהודה מחייבות זהירות במסקנה גורפת. ביודפת ובעיקר בכפר כנה מדובר בחללים קטנים למדי שהוכנו ושימשו בעיקר לאיסום, בתנאי הסתר כנראה. בשני האתרים חסרות המחילות הצרות והארוכות, המאפשרות חיבור תת-קרקעי בין מבנים ובין יחידות שונות של היישוב. השוואתו של הממצא הזה מהגליל לתופעות הבודדות של מסתור משפחתי שנחקרו בחורבת עתרי שביהודה, פותחת צוהר לאבחנה חדה יותר בין שתי המלחמות ובין שתי התופעות.

כללו של דבר, יש עדות לחציבתן של מערכות מסתור בגליל בתקופה הרומית המוקדמת, אך הממצא הארכאולוגי לבדו אינו מאפשר הכרעה חד-משמעית בשאלה, האם מערכות המסתור בגליל החלו לשמש כבר במלחמת החורבן או שמא השיטה כולה פותחה רק במסגרת ההכנות למלחמת בר-כוכבא. ההכרעה ההיסטורית מחייבת אפוא שילוב של שיקולים מזוויות ראייה שונות: מיקומם של אתרי מערכות המסתור בגליל; מאפייני ההכנות של המורדים במלחמת החורבן מכאן ובמלחמת בר-כוכבא מכאן; וההבדלים ההיסטוריים בנסיבות פריצתן של כל אחת משתי המרידות.

איור 68: נצרת, מערכת מסתור מצפון לכנסיית הבשורה.

איור 69: רומה (עליון) ואל-חירבה (תחתון), מערכות מסתור.

מיקום אתרי מערכות המסתור בגליל

כל מערכות המסתור נמצאות בתחום שיוסף ב"מ הגדירו כגליל היהודי (מלח' ג, 35–40). הן פזורות על פני הגליל התחתון, בקעת כנרת והגליל העליון בחלוקה דומה לזו המאפיינת את פרישתם של האתרים שבוצרו בגליל במהלך מלחמת החורבן. אלא שביצורי מלחמת החורבן מצויים כולם על רכסי הרים או בתנאים טופוגרפיים המקלים את ההתגוננות בהם, ואילו רבות ממערכות המסתור מצויות באתרים נחותים מבחינה טופוגרפית.

משמעותית גם העובדה שביודפת לא נמצאה עד כה, על אף סקרים וחפירות אינטנסיביות, אף מערכת מסתור מפותחת. לעומת זאת בציפורי נמצאו כמה מערכות מסתור, ואחת מהן לפחות, שתוארכה למאה הב' לסה"נ, מחברת חללים תת־קרקעיים קודמים ויש בה מחילה ארוכה וחדרים קטנים לאורכה (Strange 1992b: 341–342, 345–346). חוץ מן הממצא המתארך, אין זה סביר לייחס מערכת זו למלחמת החורבן על רקע עמדתה האנטי־מרדנית העקיבה של ציפורי במלחמה זו.

מאפייני ההכנות של המורדים

יוסף ב"מ מציין במפורש שהמאמץ המרכזי של הנהגת מלחמת החורבן ומפקדיה לקראת הפלישה הרומית הצפויה התמקד בביצור אתרים מרכזיים בני הגנה, ובהם התרכזו המורדים מן הסביבה הקרובה. ככלל, הממצא הארכאולוגי בודפת, בגמלא, במירות ובהר ניתאי (טפר ושחר 1991), וגם בירושלים, בהרודיון, במצדה ובמכוור מאשר את אמינות דבריו של יוסף ב"מ.

לעומת זאת, קסיוס דיו מאפיין את הכנות היהודים למלחמה בפעילות חציבה תת־קרקעית בעיבורם של היישובים, שנועדה לאפשר מעבר אנשים "אלה לקראת אלה מתחת לפני הקרקע". תופעת מערכות המסתור ביהודה וגם בגליל תואמת את תיאוריו של קסיוס דיו. חשוב להדגיש שוב את העובדה שאנו יודעים הרבה מאוד על מלחמת החורבן, אבל אין יודעים דבר על הכנה של הסתר תת־קרקעי לקראתה או במהלכה. מקורותינו על מלחמת בר־כוכבא דלים ביותר, אבל במרכזם עומדת הכנה תת־קרקעית שיטתית שהיהודים עסקו בה.

ההבדלים ההיסטוריים בין הנסיבות לפרוץ מלחמת החורבן לאלו של מלחמת בר־כוכבא

מלחמת החורבן הייתה תוצאה מצטברת של "כדור שלג" היסטורי בלתי מתוכנן. היא פרצה כאשר קבוצות מורדים הכריזו עליה בגלוי ופעלו למימושה ואכיפתה על כלל הציבור. בעקבות השלב הראשון המוצלח נערכו שני הצדדים – היהודים והרומאים – לקראת המשך ההתמודדות. מאחר שהמרד פרץ בגלוי לא היה כל טעם בהכנות חשאיות, וכאמור היהודים התמקדו בביצור אתרים לקראת פלישתו הקרבה של הצבא הרומי. לעומת זאת, קסיוס דיו מעיד במפורש שמלחמת בר־כוכבא תוכננה בתגובה על החלטתו של הדריאנוס להקים עיר אלילית בירושלים. ההיסטוריון הרומי מוסיף ומציין שהיהודים נמנעו ממהלכים גלויים והתמקדו בהכנות חשאיות.

שקלולם המשולב של המרכיבים הללו ובחינת הממצא של מערכות המסתור בגליל לאורם מאפשרת את המסקנה, שלקראת מלחמת בר־כוכבא נערכה בגליל הכנה חשאית תת־קרקעית, בדומה לזו שביהודה. בפועל המלחמה עצמה התמקדה ביהודה, והגליל שלא נפגע "הכשיר" את עצמו לרשת את יהודה כמרכז היישובי של יהודי ארץ־ישראל ומקום מושבה של ההנהגה בשלהי תקופת המשנה ובתקופת התלמוד.

הערות

- 1 הפרק "מלחמת החורבן בגליל ותופעת מערכות המסתור" נכתב בידי יובל שחר. שאר המאמר נכתב בידי עמוס קלונר ובוועז זיסו.
- 2 אין להוציא מכלל אפשרות שמקצת המטמונים שהזכיר ליאו מילדנברג בספרו, מקורם במערכות המסתור שנבזזו מאז סוף שנות השישים של המאה הכ'. המטמונים כונו על שם כפרי המוצא של השודדים והסוחרים שדיווחו לו על המטמונים (Mildenberg 1984: 49–57) ומקום גילויים המדויק אינו ידוע.
- 3 בחורבת עתרי שבמרכז שפלת יהודה נחשפו מערכות מסתור קטנות (כגון מערכות IV ו-VI). במערכות אלה מרכיבים אופייניים לתופעת המסתור: מחילות צרות ומפותלות שמפלסן משתנה, חדרונים קטנים וסידורי הסוואה וחסומים. המערכות הקטנות בחורבת עתרי הותקנו בראשית המאה הא' לסה"נ בד בבד עם הקמת מבני המגורים שמעליהן. המערכות שימשו במרד הגדול כפי שמעיד מטבע של חצי שקל מן השנה השלישית למרד, שהוטמן באחת המערכות. מערכות אחדות חדלו מתפקידן משנחרבו חלקים של האתר במהלך המרד הגדול.

אספסיאנוס וכיבוש הגליל

תפקודו של המצביא הרומי במלחמה

ישראל שצמן

האוניברסיטה העברית
בירושלים

המינוי

סדרה של התנגשויות בין היהודים לנציב יהודה גסיוס פלורוס באביב־קיץ שנת 66 לסה"נ הביאה לפרוץ המרד הגדול. נציב סוריה קסטיוס גאלוס יצא לדכא את המרד, אך נכשל בניסיונו לכבוש את ירושלים, ובמהלך נסיגתו הובס ליד בית חורון וחזר לסוריה. הדיווח על הכישלונות האלה הגיע אל הקיסר נירון, ששהה אז ביוון, בסוף חודש אוקטובר או תחילת נובמבר, והוא מינה – לאחר פרק זמן שאינו ידוע לנו בבירור – מצביא לניהול המלחמה ביהודים. נראה שתחילה הוחלט שלא להמשיך את השיטה שננקטה עד אז לדיכוי התקוממויות ביהודה, לאמור הטלת התפקיד על נציב סוריה. כמה סיבות היו עשויות להביא לידי קבלת החלטה זו: הצורך לאפשר לנציב החדש של סוריה, זה שהחליף את גאלוס, להכיר היטב את הפרובינקיה שלו, דבר שמשמעותו דחייה לא רצויה של המלחמה ביהודים; החשש שהמלחמה תתארך והנציב לא יוכל למלא את תפקידיו הרגילים בסוריה; אילו הטיילו את התפקיד על נציב סוריה הוא היה עתיד לפקד על צבא אדיר, הן זה של סוריה הן הכוחות האחרים שהוקצו למלחמה, וסביר שנירון דחה את האפשרות הזאת. אבל ההשתהות מעידה בעיקר על הקושי למצוא מצביא מתאים, ומעיד על כך סוֹטוֹניוֹס בביוגרפיה שכתב על אספסיאנוס: דיכוי המרד נחשב משימה כבדה שצריך להקצות לה צבא גדול ולהעמיד בראשו מצביא שהוא בעל יוזמה ושאין סכנה להפקיד בידיו כוחות גדולים, כלומר אין חשש שיאיים על שלטונו של נירון. הבחירה נפלה על אספסיאנוס, שגם הוא היה אז ביוון, מאחר שנתקיימו בו שני תנאים: איש מנוסה שהוכיח את מרצו ואת יכולת ההתמדה שלו; איש שאין בו סכנה מאחר שמוצאו היה ממשפחה חסרת ייחוס ושם (אספסיאנוס ד, 5).¹ מי היה אספסיאנוס ומה היה ניסיונו הצבאי כאשר מינה אותו נירון מצביא לניהול המלחמה ביהודים?²

מקור המידע העיקרי על הקריירה של טיטוס פלאביוס וספסיאנוס, הנקרא בעברית אספסיאנוס, הוא סוֹטוֹניוֹס, ומידע נוסף יש במלחמת היהודים של יוסף בן מתתיהו (להלן יוסף ב"מ), בחיבוריו של טאקיטוס ובכתבי סופרים מאוחרים ובכתובות. הוא נולד ב-17 בנובמבר בשנת 9 לסה"נ בכפר באזור סאבינום לאב ממעמד הפרשים שעסק בגביית מסים ובהלוואות בפרובינקיות. כשהיה כבן 20 החליט להיכנס לקריירה ציבורית של המעמד הסנאטורי, שירת כטריבון צבאי בכיר בתראקיה שלוש או ארבע שנים, ושם רכש לראשונה ניסיון צבאי. אחר כך שירת במשרות קוואיסטור בפרובינקיה קירנ־כרתים, אידיל ופראיטור – כולן משרות של מנהל אזרחי. בשנת 41 מינה אותו הקיסר קלאודיוס למפקד הלגיון (*legatus legionis*) השני אוגוסטה שחנה בסטראסבורג ליד הריינוס, ונראה שבתפקידו הצבאי הבכיר הראשון הזה לחם בשבטים גרמנים. הוא פקד על הלגיון הזה בפלישה לבריטניה בשנת 43, זכה לניצחונות רבים ועם שובו לרומא בשנת 47 יחד עם המצביא שתחתיו שירת, הוענקו לו אותות ניצחון של טריומף

איור 70: פסל ראש אספסיאנוס שהתגלה בוילה בעיר בולה רגיה בפרובינקיה אפריקה. (מוזיאון בארדו, טוניס)

(*ornamenta triumphalia*). בהמשך שימש קונסול בשני החודשים האחרונים של שנת 51. לאחר הפסקה של כתריסר שנים היה נציב הפרובינקיה אפריקה, שבה חנה הלגיון השלישי אוגוסטה, אך בשנת כהונתו לא נדרש לפעילות צבאית. מכיוון שלא היה חובב תרבות יוונית, לא ברור מדוע צירפו נירון לפמלייתו בביקורו ביוון, ואכן סוויטוניוס מספר שבהמשך סולק אספסיאנוס מחברתו בגלל שנרדם או פרש כאשר נירון זימר (אספסיאנוס ד, 4). מתברר שלאספסיאנוס היה ניסיון קרבי מוצלח, אך יוסף ב"מ מפרז מאוד וגם מטעה בכתבו עליו:

הוא השתתף בקרבות מנעוריו וגם האפיר בהם. בעבר, כאשר הופר השלום על ידי הגרמנים, הוא השקיט את ארצות המערב בעבור הרומאים; ובכוח נשקו הוסיף לאימפריה את בריטניה שעד אז לא נודעה זכייה את... קלאודיוס בכבוד של תהלוכת ניצחון (מלח' ג,

3.5-5)

לניסיון הצבאי המוצלח של אספסיאנוס היו שתי מגבלות שלפעמים מתעלמים מהן: עברו כ-20 שנה מאז ששירת בתפקיד צבאי; הוא מעולם לא פקד על צבא גדול כמצביא עצמאי, ומהבחינות האלה היו מפקדי צבא אחרים מתאימים יותר. לפיכך נראה כי שיקול מכריע במינויו לתפקיד היה המוצא המשפחתי הנמוך שלו ולא הביטחון האיתן בכישוריו כמצביא. ואולם מבחינה זו מינויו של אספסיאנוס לא היה יוצא דופן: רבים ממצביאי של רומא מונו לתפקידים בלי שהיו להם ניסיון או הכשרה מתאימים, מקצתם כשלו ומקצתם הצליחו.⁴

הצבא⁵

המקור העיקרי שנשתמר על המרד הגדול הוא חיבורו של יוסף ב"מ מלחמת היהודים שהוא גם המקור ההיסטורי החשוב ביותר שנשתמר על סדרי הצבא הרומי במאה הא' לסה"נ. זאת ועוד, מעטים החיבורים העתיקים שנשתמרו המשתווים למלחמת היהודים מבחינת התיאור המפורט של לחימת הצבא הרומי במלחמה כלשהי. לדברי יוסף ב"מ יצא אספסיאנוס מיוון לאנטיוכיה, בירת הפרובינקיה סוריה, שאותה קבע למקום הריכוז של הכוחות שהוקצו לו. הוא התקדם אז לעכו (פטלמאס) ושם הצטרף אליו טיטוס, בנו בכורו ששמו המלא היה זהה לשמו שלו כנהוג ברומא, שהביא מאלכסנדריה את הלגיון החמש-עשרה אפולינאריס. עכו הייתה הבסיס שממנו יצא אספסיאנוס לכבוש את הגליל ויוסף ב"מ מפרט את החילות שהיו שם וסרו למשמעתו (מלח' ג, 65-69):

א. שלושה לגיונות: החמישי מאקדוניה, העשירי פרטנסיס והחמישה-עשר אפולינאריס; הלגיון העשירי חנה כרגיל	
בסוריה והאחרים בבלקן	18,000
ב. עשר קוהורטות רגלים של חיל העזר (<i>auxilia</i>)	10,000
ג. 13 קוהורטות מעורבות (רגלים ופרשים) של חיל העזר	9,360
ד. שש גונדות (בלטינית <i>alae</i>) פרשים של חיל העזר	3,500
ה. כוחות הרגלים והפרשים של המלכים אגריפס הב', מליכוס הנבטי, סואימוס מאמסה ואנטיוכוס הד' מקומאגנה	15,000
בסה"כ	55,860 חייל

לדברי יוסף ב"מ, צבאו של אספסיאנוס מנה 60,000 חייל ואליהם נתלו משרתיהם שמספרם היה עצום. אפשר שהנתון הכללי הוא "עיגול" כלפי מעלה של הנתונים המפורטים, אך אולי הוא כלל בו מיליציות עירוניות שלא פירטן.

איור 71: מצבת קבר, וליה, צפון איטליה. מצבה על קברו של גנאיוס מוסיוס, שחי 32 שנה ושירת בצבא חמש-עשרה שנים; היה נושא העיט (*aquilifer*) של הלגיון הארבעה-עשר גמינה. מוסיוס, נועל סנדלים טיפוסיים של חיילים רומיים, מחזיק מוט בראשו עיט, חגור חרב וידו מונחת על מגן. מתחת למעיל העור מבצבצת חולצת שריון הטבעות.

הצבא הורכב מסוגי החיילים האלה:

17,640	א. חיילים רגלים כבדים (הלגיונרים)
9,420	ב. פרשים
18,800	ג. קלעים, מטילי חניתות וחיילים רגלים קלים אחרים
10,000	ד. קשתים
55,860 חייל	בסה"כ

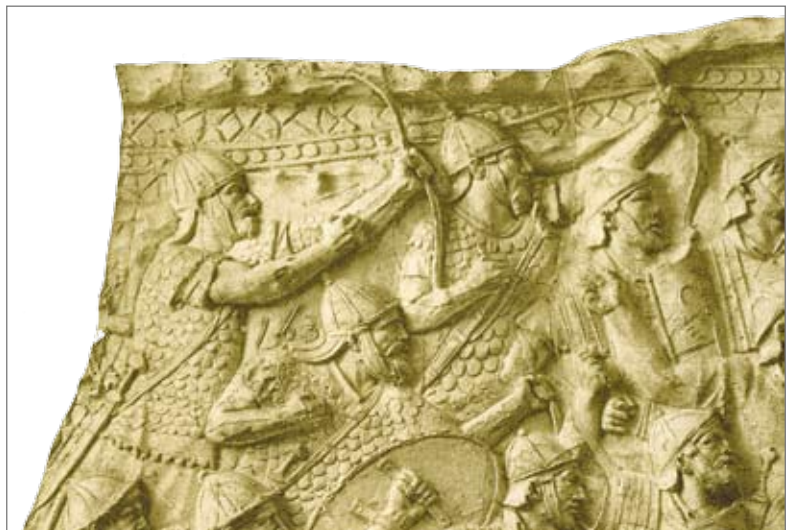

איור 72: מטבע שהוטבע להנצחת הכנעת המרד הגדול והאדרת שמו של אספסיאנוס. הוטבע ברומא בשנת 71 לסה"נ. פנים: דמותו של הקיסר המנצח. גב: יהודה בדמות אישה אבלה יושבת ולצידה, מעבר לעץ התמר, שבוי יהודי שידיו קשורות מאחור.
כתובת בלטינית: IVDAEA CAPTA = יהודה השבויה (אוסף מוזיאון הכט)

הצבא שסר לפיקודו של אספסיאנוס עלה בגודלו על כוחות שהפעילו מצביאים רומיים בכל אחת מהפעמים הקודמות שבהן לחמו ביהודים בארץ-ישראל, למשל כאשר סייעו להורדוס במלחמתו במלך החשמונאי האחרון מתתיהו אנטיגונוס ובדיכוי ההתקוממויות לאחר מות הורדוס (152–162: Shatzman 1991; שצמן 1983: 303–304). הוא היה גדול לפחות פי 1.5 מכלל הכוחות שהיו לקסטיוס גאלוס: 12,000 לגיונרים בערך, 6,000 (או 9,000) רגלים ופרשים של חיל העזר הרומי, 14,000 חיילים של המלכים הידידים ו-4,000 חיילים של מיליציות ערים, כלומר 36,000 חיילים (או 39,000) (שצמן 1983: 304–305, 427–428 הערות 40–43). ניתוח הנתונים מראה שמספר הלגיונרים היה גדול פי 1.5 בערך, מספר החיילים הקלים היה לפחות כפול, מספר הפרשים היה גדול בחמישית בערך ורק מספר הקשתים (רכובים ורגלים) היה שווה למספרם בצבא גאלוס. מבחינת כלי הנשק וההכשרה, הלגיונרים הצטיינו בלחימה מקרוב בקרבות שדה וגם בשטחים עירוניים, והם גם התמחו בכל העבודות הדרושות לקרבות מצור. החיילים קלי הנשק יכלו לסייע להם ביעילות בקרבות שדה ומצור וחשיבותם הייתה רבה במיוחד ללחימה בשטחים הרריים. ניידותם של הפרשים ומהירות תנועתם יכלו להיות מכריעים בפעולות בשטחים פתוחים ובביצוע פשיטות. אספסיאנוס לא נזקק לכוח פרשים גדול מזה שהיה לקסטיוס גאלוס משום שזה היה גדול דיו; לשם השוואה: בערך פי שניים ממספרם של פרשי אלכסנדר במלחמתו בפרסים, ואף גדול ממספר הפרשים של יוליוס קיסר במלחמותיו בגאליה.

אסטרטגיה

קסטיוס גאלוס, בדומה לרוב מצביאי רומא שפעלו ביהודה לפניו, יצא לירושלים כדי לכבוש וכך לדכא את המרד.⁶ הוא אמנם נלחם בכמה קרבות בדרכו (פשיטה על כפרי הגליל המערבי, קרב נגד כוח יהודי ליד הר עצמון [הר טורעאן], פשיטה על נרבתא [נרבתני]), אך אלו היו פעולות משניות. התפיסה הצבאית הרגילה הייתה שצריך ואפשר להגיע בזמן קצר לירושלים ולהכריע את האויבים המורדים בקרב עליה, שאחריו תקרוס המרידה ברחבי הארץ. כישלוננו של גאלוס היה אפוא כישלון השיטה שנהגה עד אז להבטחת השלטון הרומי ביהודה.⁷ אספסיאנוס נקט אסטרטגיה שונה, ולפיה הכנעה שיטתית של כל אזורי המרד תקדם לקרב על ירושלים. תכניתו הייתה לכבוש אזור אחר אזור, ובכל אזור להכניע כל עיר וכל כפר. הלחימה נוהלה בשיטתיות, בזהירות ובדרך כלל באיטיות, ברוח הכלל שקבע אוגוסטוס "מהר באיטיות", כדי למנוע מהאויב את היכולת ליזום התקפות

איור 73: עמוד טרינוס, רומא. קשתים רומיים בפעולה.

פתע ומאריבים. עליונות העוצמה הרומית מבחינת גודל הכוח הלוחם ומיומנות הלחימה שלו הובטחה לקראת כל קרב והתנגשות עם המורדים. קו אופייני אחר לאסטרטגיה שנקט היה החרבת יישובים והשמדת אוכלוסייתם או מכירתה לעבדות. מעשי האלימות והאכזריות נועדו להשקיט ביסודיות כל אזור שנכבש לפני התקדמות הצבא לאזור הבא אחריו וגם להטיל אימה ולהביא לידי כניעת המורדים. לדוגמה, לאחר כיבוש העיר גברה ציווה אספסיאנוס להרוג את כל הגברים, לשרוף את העיר ואת הכפרים שבסביבתה ולמכור לעבדות את תושביהם (מלח' ג, 132–134). הפרשים הרומיים נהנו משליטה מוחלטת בשטחים פתוחים, השמידו אוכלוסייה אזרחית וכוחות יהודיים שנעו בהם וגרמו חורבן והרס, וכך הוציאו אל הפועל את האסטרטגיה של השמדה והפחדה וניתוק בין אזורים ובין יישובים.⁸

איור 74: עמוד טרינוס, רומא
התקפת הסתערות על עיר
תוך שימוש בסולמות לטיפוס
על החומה.

המלחמה בגליל: כיבוש יישובים מבוצרים⁹

ההחלטה המבצעית הראשונה של אספסיאנוס לאחר שהגיע לעכו הייתה לדאוג להגנת ציפורי, לפי בקשת יהודי העיר, מאחר שהעריך שהיא "מבצר היושב במקום בטוח וממנו ניתן להשיג על כל העם [היושב בגליל]" (מלח' ג, 34). הטריבון פלאקידוס, קצין נמרץ ובעל יוזמה שפקד על 1,000 הפרשים ו-6,000 הרגלים שנשלחו למשימה הזאת, נקט את הכלל שההתקפה היא ההגנה הטובה ביותר, בהתאם להוראותיו של אספסיאנוס כנראה. הם יצאו לגיחות תכופות, ולדברי יוסף ב"מ, שאולי מגזים במשהו, "יום ולילה החריבו את השדות ושדדו את רכוש בני הכפרים, בלי הרף הרגו את הלוחמים המנוסים ואת החלשים מכרו לעבדים. הגליל כולו התמלא אש ודם ולא היה סבל או אסון אשר לא התנסה בו, ורק מפלט אחד נותר לנרדפים – הערים שבוצרו בידי יוספוס" (מלח' ג, 26–36). מתברר כי יוסף ב"מ, המצביא היהודי שהופקד על הגנת הגליל, לא היה מסוגל ללחום ישירות בכוחותיו של פלאקידוס. ואכן נוכח העליונות הצבאית המכרעת של אספסיאנוס וצבאו, לא העזו היהודים להתייצב לקרב שדה מסודר. יוסף ב"מ מתאר היטב את מה שקרה לאחר שאספסיאנוס הקים את מחנהו בגבול הגליל:

[הוא] הציג לעיני האויבים את [עוצמת] חילו כדי שמראה זה יטיל אימה עליהם וייתן להם שהות להימלך בדעתם לפני הקרב. בה בעת גם הכין את המצור על המבצרים. בראותם את המצביא התחרטו אכן רבים על מחשבת המרד, וכולם נבהלו. כאשר שמעו חיילי יוספוס... כי המלחמה קרבה וכי הרומאים עומדים להסתער, נפוצו וברחו לא רק לפני הקרב עצמו אלא אפילו בטרם נראו האויבים בעיניהם. יוספוס נותר עם קומץ אנשים. בראותו כי אין לו די אנשים כדי לעצור את האויב... נמלא לבו חרדה... ועם שארית כוחותיו נמלט לטבריה (מלח' ג, 127–131).

מאחר שהאויב לא נערך לקרב שדה והיהודים נסגרו ביישוביהם המבוצרים, וזאת תמיד החלטה של הצד המתגונן, היה על אספסיאנוס לנהל את המלחמה לכיבוש הגליל בפעולות מצור ובהתקפות על הערים והכפרים שהיו מוגנים או באופן טבעי או בביצורים מעשי ידי אדם, וכפי שנאמר בקטע המצוטט הוא התכוון לכך.¹⁰ צריך לציין שגם לא עלה בידי יוסף ובידי מנהיגים מקומיים ליזום התקפות פתע ופשיטות על קווי התחבורה והאספקה של הצבא הרומי כדי לשבש את התקפות הרומאים על המקומות המבוצרים, ודבר זה בולט במצור על יודפת, קרב המצור החשוב ביותר של אספסיאנוס בגליל.¹¹

איור 75: עמוד טרינוס, רומא
חיילי הלגיון בונים מחנה,
והצבא הרומי נהג לבנות מחנה
גם בהיותו במסע וגם בעת מצור.

איור 76: עמוד טרינוס, רומא
חיילים רומיים כוחלים עצים
לצרכי המצור על עיר.

לדברי יוסף ב"מ, הקרב על יודפת מתחילתו ועד כיבושה נמשך 47 ימים. יוסף שפקד על הגנת העיר מפאר את מנהיגותו ואת גבורתו, מייחס לעצמו תחבולות לחימה שהיו ידועות היטב ומגזים בכמה מהפרטים שהוא מספר, כגון על אבן בליסטרה שהתיזה את ראשו של לוחם יהודי והעיפה אותו למרחק של יותר מחצי ק"מ (מלח' ג, 245). עם זאת, אין סיבה שלא לסמוך על אמינות התיאור של שיטות הלחימה שהפעיל אספסיאנוס ובכלל זה השינויים שהוא הכניס בהתאם להתנגדות האויב ולתנאי הקרב. קרב המצור כלל את השלבים האלה: (א) כיתור העיר על ידי חיל חלוץ של פרשים; (ב) בניית מחנה לצבא הצר ועיבוי הכיתור; (ג) הסתערות

איור 77: עמוד טרינוס, רומא
חיילים רומיים שורפים
יישוב או מצודה של האויב.

איור 78: עמוד טרינוס, רומא
תיאור של לחימה.

הלגיונרים על חומת העיר בחיפוי אש החיילים הקלים; (ד) בניית סוללה לאפשר גישה נוחה לחומה; (ה) הפעלת איל ברזל לפריצת החומה; (ו) ניסיון לחדור העירה דרך הפרצה שהבקיע איל הברזל; (ז) לאחר כישלון החדירה הוגבהה סוללת המצור, נבנו שלושה מגדלים ואש הארטילריה הרומית והחיילים הקלים שלטה על כל חומת העיר; (ח) כיבוש העיר בהתקפה עם שחר תוך ניצול מידע שמסר עריק (מלח' ג, 145–299). כמה עניינים ראויים לתשומת לב. ראשית, הלגיונרים שעסקו בעבודות המצור היו מיומנים ובעלי ידע במלאכתם שכללה הקמת הסוללה, בניית מחיצות מגן ומגדלים. שנית, הלגיונרים קיבלו סיוע צמוד מן הקשתים, הקלעים

ומטילי החניתות של חיל העזר הרומי ושל כוחות המלכים הידידים ובייחוד מהארטילריה הרומית.¹² שלישית, בולטת המעורבות האישית של המצביא והשליטה שלו בארגון המצור ובניהולו בכל אחד משלביו, תוך נקיטת יוזמה לפתור בעיות המתעוררות במהלך הקרב, ולכך עוד אחזור.

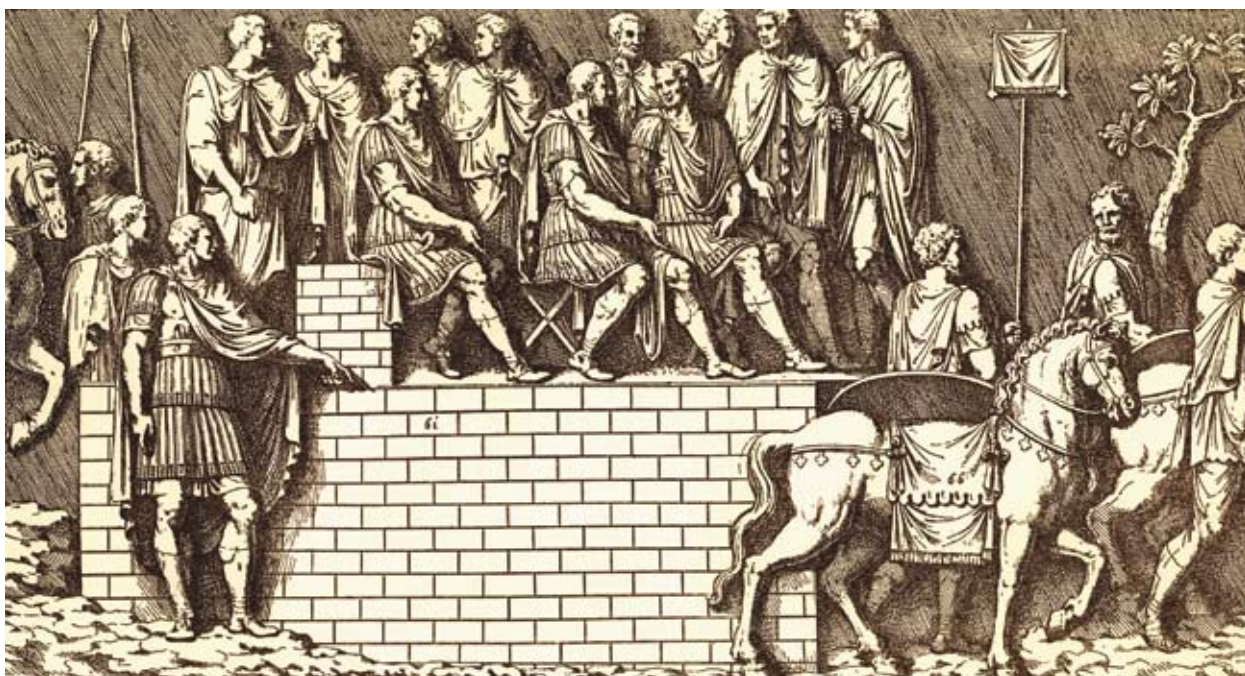
עם כיבוש העיר הרגו הרומאים כמעט את כל אוכלוסיית יודפת חוץ מעוללים ונשים, והעיר עצמה נשרפה ונהרסה עד היסוד – אזהרה חמורה למורדים שנשארו בגליל. רק בגמלא נאלץ אספסיאנוס לנהל קרב מצור הדומה לקרב על יודפת, אבל, כאמור, לפי שיטתו היה צריך להכניע את כל היישובים בגליל. היו מקומות שהסתערו אחת של הכוחות הרומיים הספיקה לגרום את נפילתם בידי הרומאים; כך היה ביישובים גברה (ערבה), טריכאי ובתבור. ברבים מהמקומות די היה בהתקרבותו של הצבא הרומי ובהכרה בחוסר היכולת לעמוד במצור כדי להביא לידי מנוסת המורדים ולפתיחת השערים לפני הרומאים, כפי שקרה בטבריה ובגוש חלב. כך או כך, אספסיאנוס השלים את המשימה של כיבוש הגליל, ובכלל זה גמלא, עד אוקטובר 67, ולפי שיטתו הוצבו חילות מצב במקומות שהוכנעו או נכנעו מרצון או מפחד, כפי שעשה טיטוס בגוש חלב (מלח' ד, 20).

איור 79: עמוד טרינוס, רומא
טיטוס רפואי בקרב: חייל נפגע
מפגיעת חץ והחובשים מנסים לשולפו
(בצד ימין); פינוי פצוע (בצד שמאל).

איור 80: עמוד טרינוס, רומא
הצבא הרומי במסע. בראש
צועדים נושאי הניסים ואחריהם
נראה המצביא, הקיסר במקרה זה,
רכוב על סוס.

איור 81: עמוד טרינוס, רומא
המצביא, במקרה זה הקיסר
טריאנוס, מתייעץ עם קציניו
הבכירים שאותם כינס למועצה.

איור 82: עמוד טרינוס, רומא
פרשים רומיים בלחימה
ובמרדף אחרי האויב.

אספסיאנוס: המצביא, חייליו וקציניו

טאקיטוס כותב על אספסיאנוס את הדברים האלה: "איש חיל היה במלחמה; צועד היה בראש השדרה, בורר את מקום המחנה ונפתל עם האויב יומם ולילה בתחבולות, ולעת צורך בזרוע; מאכלו אכל מכל הבא ביד, בלבושו ובמראהו כמעט שלא נבדל מחייל פשוט" (דברי הימים ב, 5, תרגום: ש' דבורצקי). יוסף ב"מ משלים, מפרט ואף מדייק ומעמיק יותר בתיאור תפקודו של אספסיאנוס במלחמה. ביודפת, לדוגמה, לאחר שפקד על הקשתים הקלעים ומטילי החניתות לפתוח בירי חיפוי הוא הצטרף אל החיילים המסתערים על החומה (מלח' ג, 151). הוא ניצב קרוב למקום הפעלת איל הברזל עד שחץ שנורה אליו פצע את כף רגלו. השמועה על פציעתו החרידה את צבאו ועל כן "מיהר להראות פניו לעיני החיילים שחששו לחייו, וכך עוררם להלחם ביתר שאת ביהודים" (מלח' ג, 236–239). כאשר החיילים הרומיים שחדרו אל גמלא נפגעו מהתמוטטות בתי העיר היה אספסיאנוס עם אנשיו, הנהיג בקור רוח את היחלצותם מהמצב המסוכן והוא עצמו "נסוג צעד אחר צעד בלי להפנות את גבו לאויב" (מלח' ד, 31–35). אין ספק שמעורבות כזאת של המצביא בלחימה תרמה רבות לנאמנותם של החיילים ולחיבתם אליו.

כמצביא לא היה כמעט דבר שאספסיאנוס לא נתן את דעתו עליו. הוא עצמו קבע את סדר היחידות במסע מעכו לגבול הגליל, וזאת בהתאם לסדר הנהוג בצבא הרומי (מלח' ג, 115–126). הוא הורה להכשיר את תוואי הדרך לקראת המסע להטלת המצור על יודפת (מלח' ג, 141–143). במצור על יודפת הוא עצמו החליט על שיטת הלחימה והתקיפה שניקטו הכוחות לנקוט בכל שלב: הסתערות על החומה תוך שימוש בסולמות, בניית הסוללות וההגנה עליהן, פריצת החומה באיל הברזל, השילוב בין לחימת הלגיונרים וירי החיילים הקלים והארטילריה, קביעת הכוחות והצבתם לקראת המתקפה דרך הפרצה שהובקעה בחומה, תוך מתן הוראות מדויקות לכל כוח את אשר עליו לבצע (מלח' ג, 253–257). בקיצור, קרב המצור התנהל לפי ההנחיות הטקטיות של אספסיאנוס והוא החליט עליהן בהתאם לניסיונו ולידיעתו את כוחותיו, תנאי המקום והאויב.

גם כשהיה עסוק בקרב מצור שמר אספסיאנוס על ראייה כוללת של המלחמה, ונראה שהצליח להשיג מידע טוב על המורדים. מיודפת שלח את טריאנוס מפקד הלגיון העשירי לכבוש את יפיע, ואת קראליס מפקד הלגיון החמישי לדכא התכנסות של השומרונים בהר גריזים (מלח' ג, 289–316); הוא דאג מראש להקים מחנות חורף ללגיונותיו לאחר נפילת יודפת ושלח כוח לכבוש את יפו ולהבטיח את שליטתו במישור החוף (מלח' ג, 409–429); מגמלא שלח את פלאקידוס לתקוף כוח יהודי שתפס את התבור (מלח' ד, 54–61) ובסיום המצור על המקום הזה שלח את טיטוס לכבוש את גוש חלב (מלח' ד, 84–120). הוא בטח במפקדים הכפופים לו והפקידם על ביצוע משימות באופן עצמאי ונהג להיוועץ בקציניו לפי המסורת הרומית. לדוגמה, לאחר שהסתערויות על יודפת לא צלחו, הוא כינס את קציניו להתייעצות שבה הוחלט לבנות סוללה לתקיפת העיר (מלח' ג, 161–162). אחר כך, כשהגיעו הידיעות על מלחמת האחים בירושלים, הציעו כמה מפקדים לתקוף את העיר מיד עם חידוש הלחימה באביב 68, אך הוא החליט להניח לאויבים לכלות את כוחותיהם. דבריו בהזדמנות זו מבטאים את גישתו הכללית לניהול המלחמה: עקיבות בביצוע התוכנית הערוכה מראש להשגת מטרות המלחמה, מתינות והבנת המתרחש אצל האויבים ושיאיפה להימנע מפעולות מיותרות הכרוכות באובדן כוחותיו שלו (מלח' ד, 366–377).¹³

לסיכום: מבחינת סוגי החיילים וגודל הכוחות התאים הצבא של אספסיאנוס לתנאים הטופוגרפיים של הגליל ולסוגי הקרבות שצפה שיהיה עליו לנהל. האסטרטגיה שלו הייתה אופיינית למסורת הלחימה הרומית והוא יישם אותה בכישרון, בהתבססו על העדיפות המספרית של כוחותיו, מיומנותם ויתרונותיהם הארגוניים והטכנולוגיים. נראה שהוא גם

דאג למערך לוגיסטי שסיפק את צורכי הצבא הגדול, הן בקרבות המצור הן בקרבות תנועה. אספסיאנוס התגלה במלחמה על הגליל כמצביא היודע להנהיג את חייליו לקרב, מפעיל את הקצינים הכפופים לו ומכריע בנושאים טקטיים; מצביא חסכן, יעיל ותכליתי מנקודת ראות רומית וקטלני מבחינתם של היהודים.

הערות

- 1 על הרקע והשיקולים המשוערים למינוי אספסיאנוס השוו: Nichols 1978: 24–26; Levick, 1999: 28–29.
- 2 על המוצא המשפחתי של אספסיאנוס והקריירה שלו לפני מינויו ראו: Nichols 1978: 1–23; Levick 1999: 4–24;
- 3 המובאות ממלחמת היהודים הן בתרגומה של ליזה אולמן, שיופיע בהוצאת כרמל, ירושלים.
- 4 לדיון בכישוריהם של מפקדי הצבא הרומי ראו: Goldsworthy 1996: 121–123.
- 5 על ארגונו של הצבא הרומי, חילותיו (הלגיונות, חיל העזר, הפרשים וכו'), כלי הנשק, הטקטיקה והאימונים בתקופת הקיסרות הקדומה ראו: שצמן 1983: 282–265, 414–403; Le Bohec 1994: 19–178; Goldsworthy 1996: 12–38. יש עניינים השנויים במחלוקת, כגון גודלו של הצבא או ההיררכיה של הקנטוריונים, אך לא זה המקום לדון בהם.
- 6 על מסע המלחמה הזה ראו: Gichon 1981; שצמן 1983: 312–308, 431–430 הערות 60–72.
- 7 על שיטה זו והתשתית הצבאית שעליה נשענה ראו: שצמן 1983: 304–300, 427–425 הערות 1–33.
- 8 על אלימות ואכזריות כמרכיב מהותי בשיטה האימפריאליסטית הרומית ראו: שצמן 2002: 70–90.
- 9 על היישובים שיוספוס ביצר בגליל ראו: אביעם 1983.
- 10 על שיטות המצור הרומיות ראו: Le Bohec 1994: 134–140.
- 11 על הממצאים הארכאולוגיים המאששים פרטים שונים מתיאור המצור של יוספוס ראו: אביעם 1999.
- 12 על הארטילריה (קטפולטות לירי חיצים/כידונים ובליסטראות לידי אבנים) ראו: שצמן 1983: 271–269; שצמן 1991.
- 13 בדיון המפורט של גולדסוורת' (Goldsworthy 1996: chap. 4), בתפקודם של מצביאים רומיים בניהול קרבות, אין כמעט דבר על קרבות מצור.

"Miles Gloriosus" ? קווים לדמותו של הלגיונר הרומי

גיא שטיבל

האוניברסיטה העברית
בירושלים

הקדמה

סתיו שנת 67 לסה"נ היה חם וסוער בגולן. שלושה לגיונות רומיים היו פרוסים אל מול חומות העיר גמלא (*Legio V Macedonica, Legio X Fretensis, Legio XV Apollinaris*). פריצת החומה בנקודות אחדות הביאה שטף של חיילים אל תוך העיר. תוצאות התמרון של המגנים היהודים, שנסוגו תחילה אל פסגת האתר ואז הפכו את פניהם והתנגשו עם החיילים, היו הרוות אסון מבחינת הרומאים. פלאביוס יוספוס (להלן יוסף ב"מ) מספר כי בשל הדוחק הרב שנוצר כתוצאה מן המבנה התלול של העיר טיפסו חיילים רומים רבים על הגגות, ואלה קרסו מפאת משקלם וגרמו למות רבים מהם. אספסיאנוס – הקיסר לעתיד – כמעט שנהרג במהלך ההתקפה הכושלת; הרומאים נסוגו ורק לאחר כחודש ימים הושלם כיבוש העיר. סביר להניח שגם בשלהי יולי 1982 היה חם מאוד בגולן. במהלך חפירות משלחת שמריה גוטמן בשטח T, המצוי במורדותיה של העיר גמלא, נחשפה סמטה צרה בסמוך לאחת הפרצות בחומה. שם, קבורים מתחת למפולת אבנים, נתגלו שרידי כל ציודו של חייל רומי מן הלגיון החמישי מאקדוניה ובכלל זה דסקית הנושאת את שמו – לוקיוס מאגוס (*Lucius Magus*). חפירות גמלא מאפשרות הצצה נדירה אל דמותו של הלגיונר הרומי, החייל שהותיר את טביעת חותמו על דמותה ועל ההיסטוריה של הארץ עם חורבן ירושלים והמקדש והשלמת דיכוי המרד עם נפילת מצדה בשנת 73 או 74 לסה"נ.

מקורות

מגוון מקורות עומד לרשות המבקשים לשחזר את דמותו של הלגיונר הרומי ששירת בפרובינקיה יהודה במהלך המרד הראשון ואת ציודו הצבאי (*militaria*) והוא כולל מקורות כתובים, חזותיים וארכאולוגיים (Bishop and Coulston 2006: 1–47). מידע רב על ציודם של החיילים מצוי בכתביו של יוסף ב"מ, ובייחוד בחיבורו מלחמת היהודים. ההיסטוריון היהודי, שהיה עד ישיר לחלק נכבד מן האירועים הצבאיים שהתחוללו ביהודה ואשר הקומנטרים הקיסריים (*ὑπόμνηματό*) עמדו לרשותו ככל הנראה, ייחד כמה תיאורים מפורטים להרכב הציוד הצבאי הרומי.² על אף נטייתו הפרו-פלאביאנית של יוסף ב"מ (Wheeler 1996: 255) ואף-על-פי שהיו לו נקודת מבט, מוטיבציה וסדר יום סובייקטיביים משלו, הרי תיאוריו את קרבות המרד הראשון שזורים פיסות מידע מקריות (*incidental information*), שעוקפות מכשולים היסטוריוגרפיים שכאלה ויש להן ערך רב להבנת אירועי התקופה. מקור כתוב אחר הוא הספרות התלמודית ובה בין היתר כמה דיונים הלכתיים מפורטים בדיני טהרה של ציוד צבאי, ובייחוד אמורים הדברים במסכת כלים במשנה. בעדויות ממין זה יש עניין רב משום שמקורן באוכלוסייה הנכבשת ובעובדה שיש בהן זווית ראייה שונה מזו של הספרות ההיסטורית הקלאסית ה"ממוסדת". יש לציין גם ממצאים אפיגרפיים בודדים דוגמת תלוש משכורת שנמצא בחפירות ידן במצדה (Cotton and Geiger 1989: No. 722). מסמך נדיר זה משקף את הוצאותיו של גאיוס מסיוס (*Gaius Messius*), פרש בלגיון העשירי פרטנסיס, בשלהי ימי המרד הראשון ויש בו בין היתר פירוט של רכישת פריטי ציוד צבאי.

עד הרבע האחרון של המאה העשרים שימשו המקורות החזותיים, ובראשם עמוד טריאנוס,

מקור עיקרי לשרטוט דמותם של החיילים הרומים. מקור זה תפס מקום משני יותר בעקבות ספרו של ראסל רובינסון *Armour of Imperial Rome* שפורסם בשנת 1975 והתבסס בעיקרו על ממצא ארכאולוגי. נוסף על המונומנטים האימפריאליים יש לציין כמקור מידע מצבות קבורה של חיילים וכן פסלים, צלמיות וייצוג על מטבעות (Bishop and Coulston 2006: 2–22). מרבית הייצוגים האלה לוקה באנכרוניזם ובנטייה לסטנדרטיזציה בהצגת זהות החיילים וצידם. זאת ועוד, רק מיעוט המקורות החזותיים רלוונטי לארץ. לבד מחוסר בולט במבני תעמולה, הרי בנבדל מן המערב גם מספר מצבות החיילים המעוטרת שנחשפו בארץ־ישראל קטן ביותר.

חשיבות מכרעת נודעת כמובן לעדות הארכאולוגית, אבל המחקרים העוסקים בלימוד הציד הצבאי הצביעו על פער בולט במצב הידע מן המזרח התיכון לעומת המערב הרומי וניסו להסבירו ב"מנגנוני הרבדה שונים" של הממצא החומרי (Bishop and Coulston 2006: 73). בשנים האחרונות חלל זה הולך ומתמלא ודומה כי הסיבה לפער קשורה יותר בהעלאת המודעות והגברת ההכרות עם הטיפולוגיה המיוחדת לו (Holley 1994; Stiebel 1997; Aviam 2002; Syon 2002; Stiebel 2003; Stiebel 2004; Stiebel 2005a; Stiebel 2005b). לעומת מרבית האתרים ברחבי האימפריה הרומית שנחשפו בהם פריטי ציוד צבאי, רובו של הממצא החומרי בארץ־ישראל מקורו באתרי עימות (conflict sites), ועל רוב האתרים הללו יש בידינו תיאורים היסטוריים מפורטים הנותנים הקשר היסטורי לממצא החומרי.

הציוד הצבאי (πανοπλία)

בבואנו לדון בציוד הצבאי הרומי נשאלת השאלה, האם היה הבדל בין ציוד הלגיונרים לציוד חיילי חיל העזר (*auxilia*) (Bishop and Coulston 2006: 254–259). ההבחנה הברורה המופיעה במחקר, ולפיה התאפיין הלגיונר בראש ובראשונה בשימוש בשריון לוחית (articulated plate armour) ובמגן מלבני (*scutum*), נסמכה בעיקרה על העדות של עמוד טריאנוס.⁴ נתונים שהועלו בחפירות באתרי מחנות של חיל עזר לימדו ששריון זה היה עשוי לשמש גם את החיילים האלה וכי ההבחנה איננה כה ברורה (Bishop and Coulston 2006: 254–255). מצד אחר, מעדות מצבות הקבורה ומן הממצא הארכאולוגי התברר שבמהלך התקופה שאנו מתמקדים בה, המאה הא' לסה"נ, בכל זאת התייחד הלגיונר בציוד הלחימה שלו. ברור שהלגיונר נשא צמד נשקי־הטלה מטיפוס ה־*pilum* ומגן גדול ומכופף בחתכו (*scutum*), בעוד חייל חיל העזר נשא צמד כידונים (spears) ומגן שטוח. דומה שהסיבה המרכזית לשוני בציוד היא תפקוד טקטי שונה בשדה הקרב (Bishop and Coulston 2006: 257ff).

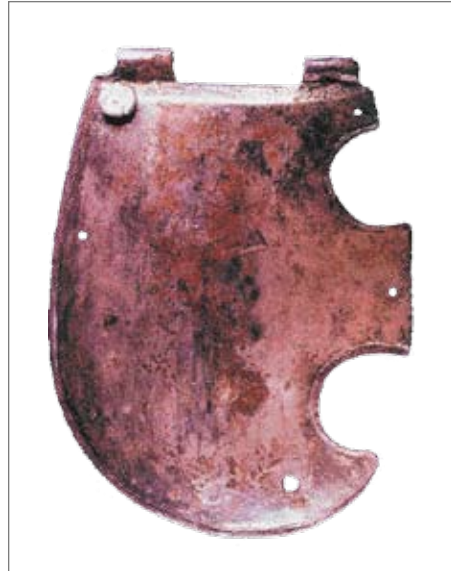
ככל הנוגע למזרח הרומי, הרי שעד לא מכבר עמד לרשותנו חומר אמין של ציוד צבאי לגיונרי רק מאמצע המאה הג' לסה"נ מחפירות דורא־אירופוס (James 2004: 168–169). יוסף ב"מ נותן עדות ממקור ראשון על הציוד שבו השתמשו הלגיונרים ביהודה בתקופה הרומית המוקדמת:

הרגלים⁵ מזוינים בשריון ובקובע ונושאים חרב בשני צדיהם; זה שבצד ימין ארוך הרבה יותר מזה שבשמאל והפגיון שבצד ימין אינו ארוך יותר מזרת... חיילי השורה נושאים חנית ומגן ארוך (מלח' ג, 94–95).

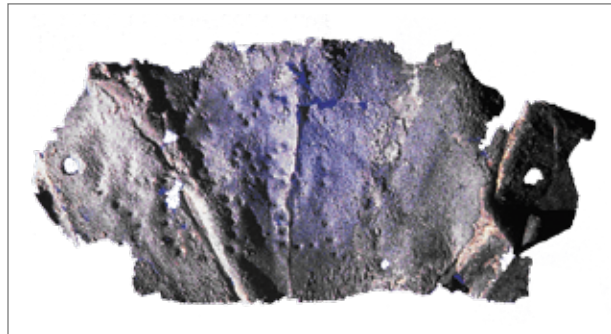
מעניין להשוות עדות זו ל"רשימה" מן המשנה, המשקפת את אותם הכלים עצמם: "קסדה, טמאה... כל כלי המלחמה, טמאין: הכידון, והניקון, והמגפיים, והשרין – טמאין" (כלים יא, ח). הציוד הצבאי שנחשף בגמלא מאפשר לראשונה לשחזר כמעט במלואה את דמותו של לגיונר רומי בשנת 68 לספירה.

ציוד מגן

הלגיונר לוקיוס מאגוס חבש קסדה מטיפוס Hagenau או Coolus. הבדיל שציפה את הקסדה העניק לה מראה נוצץ (Robinson 1975: 26ff; Feugère 1994: 81–85) (איור 83). מעניין כי מגן-מצח (browguard) של קסדה מגמלא נמצא כשהוא מעוקם ממכת חרב שהונחתה על פניו של חייל רומי ונבלמה בחלק זה של הקסדה. לוקיוס מאגוס לבש שריון מטיפוס "lorica segmentata" שלוחיותיו חוברו זו לזו ברצועות עור ונשרכו מבעד ללולאות חיבור. פריט שריון זה עבר שינוי ייחודי ולולאותיו חוזקו באמצעות פני סגסוגת נחושת. לוחיות הגב של שריון החייל, שהן חלק חלש הנוטה להיפתח ולחשוף את הלוּבש לסכנה, עברו התאמה יחידאית בכך ששלב רצועות העור הוחלף במנגנון פנים מחליקים (sliding rivets), שתנועתם הוגבלה באמצעות כמה טבעות ברזל שטוחות. למנגנון זה אין עד כה מקבילה ודומה שהוא הקדים את זמנו בלמעלה מאלף שנה. שריון לוחיות מיוחד (manica), שדמותו שרוול של לוחיות מצופות בדיל, הגן על ידיו של החייל. בידו השמאלית הוא אחז מגן אופייני ללגיונרים – scutum, שרצועות החיזוק שלו מברזל נמצאו במקום. המגן יכול היה לשמש גם כלי התקפי בעיקר משום זיז המתכת (umbo) שמוקם במרכז לוח המגן ואפשר לנגח את היריב. הממצא המרגש מכול היה בלא ספק דסקית בדמות טבלת אוזניים (tabula ansata) ועליה שם החייל ושם הקנטוריה שהשתייך אליה. הדסקית מוקמה במקור בצד היזי של המגן (איור 84).

איור 83: גמלא, מגן-לחי של קסדה מטיפוס Hagenau Coolus.

איור 84: גמלא, דסקית-בעלות של הלגיונר לוקיוס מאגוס.

ציוד התקפי

כלי הנשק העיקרי של הלגיונר הרומי היה חרבו – הגלדיוס (gladius). חרב הפיפיות, שהתאפיינה בחוד מאסיבי, אפשרה שימוש ורסטילי בחרב הן לשיסוף והן לדקירה (פוליביוס, היסטוריה, 23 ו 24). מוצאה של החרב הוא קלטי, משם היא נדדה לספרד, שם אימצו אותה הרומאים עם כיבוש חבל הארץ הזה. החרב נכנסה לארסנל הצבאות ההלניסטיים לקראת אמצע המאה ה-3 לפסה"נ עם התפשטותה של רומא מזרחה (Stiebel 2004). דומה שזו היא החרב הנזכרת במגילת מלחמת בני אור בבני חושך במילה "כידן" (ידין 1955: 116–122; שצמן 1996: 114–115).⁶ על אף דברי יוסף ב"מ דלעיל, העדות החזותית מלמדת באופן מוחלט שהלגיונרים חגרו את החרב על שוק ימין. הקצינים הרומים נהגו לחגרה על שוק שמאל, ואפשר שזה מקור הדיווח של יוסף ב"מ. את החרב נשא לוקיוס מאגוס בתוך נדן (vagina) שהיה עשוי מגוף עץ מצופה עור, שהיה נתון בתוך מסגרת סגסוגת נחושת וקצהו צופה בכסף (איור 85). בחפירות גמלא נמצאו שלוש לוחיות נדן של גלדיוס מעוטרת בדגמי עיט (aquila) – סמל הלגיון המקודש וסמל עוצמתה של רומא (איור 86). עיטור כלי הנשק בדמויות אלים ובסמלים מקודשים נועד גם להגן על החייל ולזכותו בברכת האלים הנחוצה עד מאוד בסביבה העוינת של שדה הקרב. הדבר היה מקובל עד מאוד בקרב הרומאים שהחשיבו את עצמם לאומה האדוקה ביותר בעולם (Le Bohec 1994: 237–238). על שוקו השמאלי חגר לוקיוס מאגוס פגיון (pugio), שידיית הברזל שלו נתגלתה במקום (איור 87). שני כלי הנשק הללו תלו על חגורת עור מצופה לוחיות כסף שסבבה את מותני החייל (על השימוש במתכות יקרות ראו בהמשך). הלגיונר היה מצויד גם בנשק הטלה מיוחד – ה-pilum שחבריו הברזל שלו התגלו בגמלא.

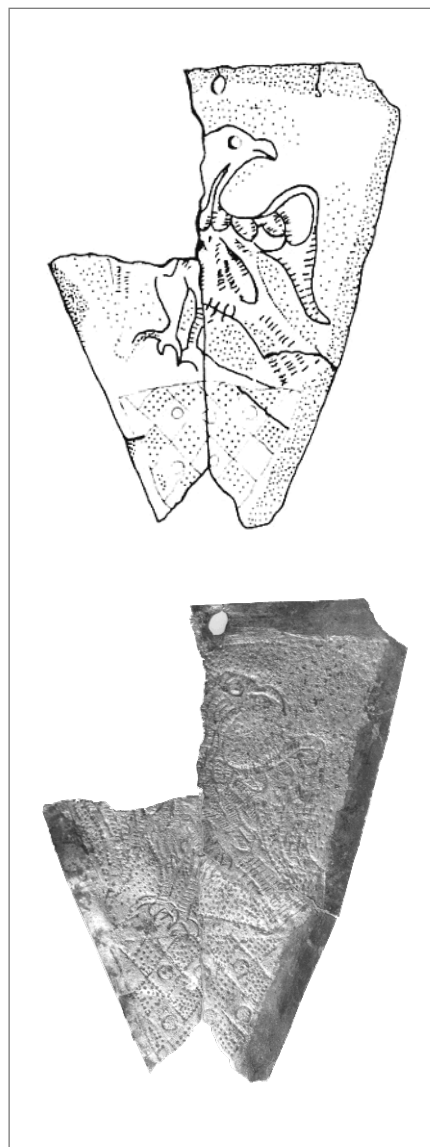
איור 85: גמלא, קצה נדן חרב.

ציוד נלווה (sarcina)

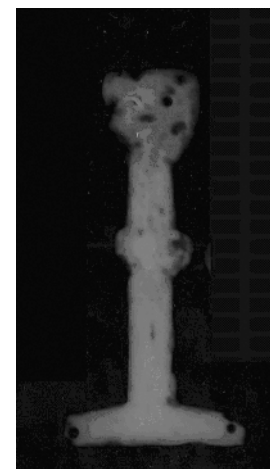
נוסף על כלי הנשק וציוד המגן שתוארו לעיל נשאו הלגיונרים הרומים, במהלך שהותם בשטח, עוד מטען. יוסף ב"מ כותב כי בצאתם למסע היו החיילים הרגלים "טעונים... במידה לא פחותה ממשא של פרדה" (מלח' ג, 95). נראה כי תיאור זה מקורו בחיילי הצבא הרומי הרפובליקני שבפיקודו של הרפורמטור גאיוס מאריוס הועמסו במטען כבד עד מאוד (Keppie 1984: 66ff; שצמן 1989: 369–370); עקב כך הם כונו "הפרדים המאריאניים" (*muli Mariani*) (Paulus Diaconus, *Sextus Pompeius Festus* 149M; Frontinus, *Strategemata* 4.1.7). המרכיבים והמשקל של ערכת הציוד האישית הרומית נידונו בהרחבה בספרות המחקר (Stolle 1914; Kromayer and Veith 1928: 423–426; Watson 1969: 62–63; Junkelmann 1986: 71–77; Fuentas 1991; Roth 1999: 71–77). לעדותו המפורטת של יוסף ב"מ נודעה חשיבות רבה לברור המשא האישי של החייל הרגלי הרומי במסע:

והללו אף נושאים עמם משור, סל, מכוש⁸⁶ וגרזן, ואין צריך לומר רצועה [מעור], מגל, שרשרת ומנת מזון לשלושה ימים (מלח' ג, 95).

הכנסתו לשימוש של חידוש טכנולוגי בדמות מוט נשיאה שראשו מפוצל (*furca*) אפשרה לחייל לשאת בנוחות כמות גדולה של ציוד (איור 88). מגוון הכלים שנישא על גבי מוט העץ שימש את החיילים במילוי ייעודם כלוחמים, בייחוד לצורך התקדמות בשטח והקמת ביצורים. בנוסף שימשו כלים אלה את הכוחות בדאגה למילוי מחסורם מן הבחינה הלוגיסטית, החל בהשגת עצים לחימום ובישול וכלה בהשגת מזון. נשוב לרשימת הציוד של יוסף ב"מ. משורי הברזל המשווננים יועדו לחיתוך עצים לבנייה ולהסקה (איור 89).⁸⁹ הסל הקלוע (*cophinus* – κόφινος – קופין) שימש את החיילים בעיקר לעבודות בנייה וביצורים ויועד לנשיאת עפר ואבנים (איור 90). צמד הפריטים שמציין יוסף ב"מ – *ἄμμιον* – *τε καὶ πέλεκυν* – מכוש וגרזן – הוצע לזהותם כתיאור ספרותי של פריט אחד שהיה בשירות הצבא ושמו *dolabra* (Fuentas 1991: 74). החיילים נהגו לחפור באמצעותו, לחטוב עצים ואף להילחם באויב בעת הצורך (Frontinus, *Strategemata* 6.7.2).⁹⁰ כלי זה נזכר במשנה בשם "מעצד של לגיונות" (כלים כט, ו). הרצועה הנזכרת ברשימה של יוסף ב"מ (*ἱμάς*) היא ככל הנראה רצועת עור שהיו לה שימושים רבים בשטח – קשירת פריטים, תחזוקת ציוד וכדומה. בתלוש המשכורת ממצדה נזכר פריט שכזה – *lorum fasciari(um)* (Cotton and Geiger 1989: 46–47). שימושים דומים אפשר לייחס גם לשרשרת (*ἄλυσος*) הנזכרת בהמשך

איור 86: גמלא
עיטור לוחית נדן
בדגם עיט.

איור 87: גמלא, ידית פגיון
צילום רנטגן (מימין).

איור 88: עמוד טריאנוס, רומא
חיילים רומים צועדים בציד מלא.

הרשימה. כלי ששימש להשגת מזון בשטח האויב, ובעיקר דגנים, היה המגל (*δρεπανον*) (איור 91). בנוסף נשא כל חייל מנת מזון לשלושה ימים וזו אוחסנה בתיק עור טיפוס ¹¹(Haversack).

לבוש

החייל הרומי רכש בעצמו את בגדיו, כפי שעולה בבירור מתלוש המשכורת ממצדה. חלק ניכר מן הניכויים המפורטים במסמך היו לצורך ביגוד – מתוך תשעת החפצים שרכש החייל, ארבעה או חמישה היו פריטי לבוש והנעלה. ההוצאה השנתית על ביגוד עלתה על 50 דינרים (Cotton and Geiger 1989: 55). לפי מקור מדרשי נהג הקיסר בתקופה הרומית המאוחרת לתת לחיילים מענק ביגוד – דונאטיבא (*donaiva*) (ויקרא רבה ז, ג) ¹². כמו בחברה הרומית כולה, גם לבושם של החיילים שיקף את המדרג המעמדי של החברה הצבאית הרומית הן כלפי חוץ והן בתוכה פנימה. אנקדוטה המופיעה בתלמוד הבבלי מאירה את דרך הלבוש של חיילי חיל העזר. החכמים מותחים ביקורת על חיילים ממוצא מאורי או בריטוני ¹³ וברברי על שהם רצו עירומים בשוק (יבמות סג עב; ילקוט שמעוני, דברים לב, רמז תתקמה) ¹⁴.

בגד העבודה היום-יומי של החייל הרומי היה טוניקה (Sander 1963: 147). צורתה הבסיסית היא יריעת בד מלבנית שקופלה באמצעה ונתפרה (Croom 2000: 30ff). הן הלגיונרים והן חיילי חיל העזר מופיעים על עמוד טריאנוס לבושים טוניקה עם שרוולים קצרים ומכפלת מעט מעל גובה הברכיים (Coulston 1988: 220, 239, 276). גובה המכפלת ייחד את הטוניקה הצבאית מהאזרחית שהייתה ארוכה יותר. תלוש המשכורת של הלגיונר ממצדה מציין ניכוי של

שבעה דינרים בעבור *tunica linia* (טוניקת פשתן), ועל זה העירו המהדירים כי בשל יוקרתו של הפשתן אפשר שטוניקה ממין זה נלבשה באירועים מיוחדים או שהיא מעידה על טעמו היקר של החייל גאיוס מסיוס (Cotton and Geiger 1989: 55).¹⁵ באופן מסורתי נקשרה הטוניקה האדומה אל הצבא הרומי (Fuentes 1987). ואכן מן המדרש אנו למדים שהצבע האדום היה אופייני מאוד לרומאים. בתיאור עשו אבי האדומים, שבמקרים רבים במקורות שמם הוא כינוי לרומאים, אנו מוצאים כי "הוא אדום, תבשילו אדום, ארצו אדומה, גיבוריו אדומים, לבושיהם אדומים" (בראשית רבה עה, ד) 16. קטע של טוניקה אדומה נמצא במגורי המורדים בחומת הסוגרים הדרומית-המערבית במצדה (Sheffer and Granger-Taylor 1994: 185, No. 85 (C), Fig. 58). החיילים לבשו גם בגדים לבנים. הלגיונר גאיוס מסיוס רכש *tunica alba* (טוניקה לבנה) (Cotton and Geiger 1989: 56) (No. 722). המהדירים של תלוש המשכורת הציעו שפריט לבוש זה קשור לפריליגיה *albata decursio* שהעניקה לקצונה הרומית הבכירה מדרגת *primi pili* ומעלה את הזכות ללבוש בגדים לבנים במצעדים (שם; Croom 2000: 27); אבל מתברר שיש עדויות לא מועטות שגם חיילים שאינם ממעמד הקצונה לבשו בגד לבן. קניית מעילים לבנים סוריים נזכרת בפפירוס צבאי רומי ממצרים (138 לסה"נ) (Hunt and Edgar 1932–1934: 395), ובמדרש מסופר כי המלך "זיננס כלי זין מבפנים, והלבישן לבנים מבחוץ" (קהלת רבה יח, א).

החיילים הרומים נהגו להתעטף באדרת (*cloak*) וזו שימשה אותם הן כפריט לבוש והן כשמיכה. אדרת כזאת (*pallium*) (*operatorium*) נזכרת בתלוש המשכורת ממצדה (Cotton and Geiger 1989: 55–56).¹⁷ פריט לבוש דומה היה ה-*sagum* שאומץ מן הקלטים ובשל השימוש הרב שנעשה בו בצבא הוא נהפך למעין סמל של מלחמה (Croom 2000: 51).¹⁸ יריעת *sagum* גדולה המציגה דגם משבצות בחום ובלבן ומעוטרת בפס כחול נמצאה במצדה (Sheffer and Granger-Taylor 1994: 197–198, No. 69 (L), Fig. 84, Cl. Pl. VIb). דגם המשבצות וטכניקת האריגה מעידים בברור

על מוצאו של הבגד בצפון-מערב אירופה. הימצאות פריט זה במזרח האימפריה מדגים את תפקידו הכלכלי של הצבא ומצביע על היותו מעין "שגריר" של תרבות חומרית המייצא ומייבא מגוון מוצרים ברחבי האימפריה. דוגמה למנגנון הפצה זה מצוי בקבלה ממצרים המעידה כי בשנת 128 לסה"נ יוצרו שם חמישה מעילים לבנים בעבור יחידות הצבא הרומי ביהודה (Johnson et al. 1915: 189).

איור 89: עמוד טריאנוס, רומא
חיילים רומים כורעים עצים.

איור 90: עמוד טריאנוס, רומא
חיילים רומים בעבודות בנייה.

על זהות וסמליות

ג'ון קולסטון כותב: "כאשר החייל [הרומי] צעד במורד הרחוב מלווה בקולות צלצולי המתכת של צידו ורעש חריקת נעליו המסומרות, נבון היה מצד האזרח הזהיר לפנות לו מעבר" (Coulston

איור 91: עמוד טריאנוס, רומא
חיילים רומים קוצרים
באמצעות מגל.

184: 1998). הן הלבוש והן הציוד של החייל הרומי הבחינו אותו מן החברה האזרחית הסובבת אותו. אין זה מפליא אפוא למצוא ברוח זו במשנה את נקודת מבטה של האוכלוסייה הנכבשת כלפי החייל הרומי: "אל תיראו, מפני הגפת תריסין ושפעת עקלגסין" (סוטה ח, א). בתלמוד הירושלמי אנחנו קוראים אזהרה מפורשת להולכים בדרך ומפרטת כיצד יש להתנהג בעת מפגש עם חייל חמוש בחרב או עם חייל חמוש במקל (עבודה זרה פ"ב ה"א, ט ע"ב). עצם הרשות החוקית לשאת נשק הבחינה את החיילים מן האוכלוסייה הלא לוחמת. כלי הנשק שימשו סמלי סטטוס והפכו את נושאייהם במקרים רבים לנציגי השלטון בעיני האוכלוסייה הנכבשת. בו בזמן הציוד הצבאי ובייחוד עיטוריו שימשו גם מציינים חברתיים בתוך החברה הצבאית של החיילים העמיתים (*commilitones*). עיצוב הציוד הצבאי ועיטורו הפגינו את מעמדו של הלוחם וציינו את הישגיו הצבאיים ואת וותק השירות שלו. כלי הנשק ובמיוחד מערכת העיטורים הצבאיים המפותחת שיצרו הרומאים (*dona militaria*)¹⁹ שיקפו את הצטיינות החייל, את מעמדו ואת המדרג הפנימי. כך, נהג הקנטוריון ("שר המאה") הרומי לאחוז *vitis* – זמורת גפן – ששימשה הן סמל מעמד והן כלי לאכיפת משמעת. במקורות היהודיים נזכר הרבה "בעל הזמורה" ויש לזהותו עם הקנטוריון. מצד אחד נשיאת הציוד המעוטר בהדר רב נתנה ביטוי ללכידות (או לגאווה היחידה), ומצד שני הבחינה בין החיילים עם מתן אפשרות ביטוי לאינדיבידואליות של כל חייל וחייל. באופן כללי אפשר לומר שבמבט כלל-אימפריאלי האחידות המסוימת הניכרת ברמת הזרוע הצבאית (לגיון, חיל עזר וכדומה) וברמת יחידות האם (קוהרטרות וקנטוריות) חידדה את "גאוות היחידה" ואת תחושת השייכות של החייל לחברה הצבאית.

הניצחון עורר שאלות של אתיקה ובראשן היחס לנכבש. מעניין שלרומאים הייתה התייחסות מוסרית שנגעה ישירות לכלי הנשק ולאופן השימוש בהם. מעיון בספרות ההיסטורית הרומית מצטייר כי בחברה האזרחית הרומית, כחברה כובשת, הייתה ציפיה שיעשה שימוש מוסרי בנשק כמעט אפשר לומר שנדרש "טוהר נשק". מקרה מעניין החושף טפח של תפיסה חברתית זו התרחש במהלך המצור על ירושלים בשנת 70 לסה"נ. שמועות נפוצו בקרב חיילי הצבא הרומי על אודות עריקים יהודים הבולעים מטבעות זהב וגרמו לריטוש בטנם של 2,000 פליטים. טיטוס זעם על כך ובייחוד משום ש"גם על אחדים מהלגיונרים הרומאים יצא שם רע בדבר הזה". יוסף ב"מ מספר כי "הוא זימן את ראשי הצבא של חילות העזר ושל הלגיונות... ואמר כי הוא רוגז על אלו ועל אלו, כי אנשים מסוימים שלוחמים עמו ביצעו פשעים כאלו

בשביל רווח מפוקפק, ולא נהגו כבוד בנשק שלהם, העשוי מכסף זהב... " (מלח' ה, 553–561). דומה כי השימוש הרב במתכות יקרות לעיטור כלי הנשק הדגיש בעיני החיילים את חשיבותם ואת מעמדם של כלי הנשק כאובייקטים סמליים בפני עצמם. החברה הרומית ציפתה כאמור מן החיילים, ובייחוד מן הלגיונרים, להתנהג בהתאם לקוד אתי. כך אנו קוראים אצל פוליביוס: "אנשים אמיצים צריכים להיות קשוחים עם האויב במהלך קרב... אולם כאשר הם מנצחים עליהם להיות אציליים והומניים" (פוליביוס, היסטוריה, יח, לג). ועם זאת ראוי להזכיר כי מציאות החיים הרומית האלימה הייתה מורכבת יותר, הן כחברה אזרחית (ודי אם לציין את משחקי הגלדיאטורים) והן כחברה צבאית (Stiebel 2005b).

הערות

- 1 *Miles Gloriosus* – "החייל הרברבן" הוא שמו של מחזה של פלאוטוס (תרגום עברי: דבורה גילולה, ירושלים 1990).
- 2 על שאלת אמינותו של יוסף ב"מ למשל: ברושי 1982: 24–25 הערות 11–15.
- 3 על תולדות מחקר הציוד הצבאי הרומי עיינו: Bishop and Coulston 2006: 272–275.
- 4 השריון מוכר בכינוי המודרני *lorica segmentata* ושרוייו הלניסטיים כנראה (Bishop 2002; Thomas 2003).
- 5 ברי שיש לתרגם כאן πεζοί כ"רגלים" ולא כ"פרשים" כפי ששנה ש' חגי בתרגומו.
- 6 כלי הנשק של המגילה ייכללו במחקר הפוסט-דוקטורט שלי במרכז אוריון, האוניברסיטה העברית בירושלים. ראו: http://www.antiquities.org.il/article_Item_ido.asp?sec_id=17&sub_subj_id=472&id=1234#as
- 7 אפשר שבחירת מילים זו של יוסף ב"מ אכן איננה מקרית והיא באה לרמוז על הקשר שבין חיילי הלגיון הקיסר אספסיאנוס, שבשל עיסוקו בעבר הלא רחוק בסחר בפרדות כונה "נהג/מגדל הפרדות" (*mulio*) (סויטוניוס, אספסיאנוס, ד, ג).
- 8 חגי משתמש במילה דקר, אולם המונח ὄμῳ מתורגם כמקובל במילה מכוש (*pickaxe*).
- 9 על משורים בארץ-ישראל הרומית ראו: שפרבר 1993: 75–85. על משור שנתגלה בהקשר צבאי רומי בבריטניה: Down 1978: 290, No. 7, Fig. 10:29.
- 10 ה-*dolabra* על עמוד טריינוס: חפירת תעלות (סצנה XCII); חיתוך עצים (סצנות LXXIII, XCII, XCVII); וכנשק (סצנות XCVI, CXVI). ראו: Lepper and Frere 1988: 143, 145–146.
- 11 אבזם של תיק מטיפוס זה נמצא בחפירות שומרון (סבסטיה): Kenyon 1957: Fig. 108:5; והשוו: Fuentes 1991: 79–80 and Appendix A.
- 12 קרויס 1948: 233, 235–234, 191; Krauss 1899.
- 13 בירטניא (ילקוט שמעוני, דברים לב, רמז תתקמה); ברטניא (פסיקתא רבתי, טו); בריטניא (ילקוט שמעוני, שיר השירים ב, רמז תתקפו). קרויס הציע שמונח זה הוא גרסה פגומה של "מאוריטניה" (Krauss 1899: 328–329) ו"סארמטיה" (Krauss 1899: 414).
- 14 ציטטה זו מזכירה את ההתייחסות שמצויה בדוח מודיעיני רומי מוינדולנדה המציין כי האויבים הבריטונים מסתובבים עירומים: Bowman and Thomas) *ne nudi sint or sunt Brittones* (1994: No. 164).
- 15 טוניקות במצדה: 172–173; Sheffer and Granger-Taylor 1994; ובמערות האגרות, מימי המרד השני: ידין 1963: 204–219.
- 16 קרויס 1948: 236; והשוו: נחום ב, ד.
- 17 על הפליום (*palium*) בספרות התלמודית ראו: שפרבר 1993: 132–140.
- 18 עיינו גם: סגוס (Krauss 1899: 371).
- 19 על עיטורים צבאיים רומיים ראו: Maxfield 1981; השוו: Stiebel 2007.

איור 92: טטרדרכמה של כסף.
 הוטבעה באנטיוכיה בשנת
 70 לסה"נ.
 פנים: ראש אספסיאנוס
 כתובת ביוונית: אימפרטור קיסר
 אספסיאנוס
 גב: ראו איור 89, עמ' 108*
 בקטלוג זה
 (אוסף מוזיאון הכט)

Fig. 92: Silver tetradrachm.
 Struck at Antioch in 70 CE.
 Obv.: Head of Vespasian
 Greek inscription: Imperator
 Caesar Vespasian
 Rev.: see Fig. 89, p. 108*
 in this catalogue
 (Hecht Museum Collection)

- אבר-עוקסה, ה' (2002). תוצאותיהן של שתי חפירות במגדל, עתיקות 42: 9*-15*.
- אבי-יונה, מ' (1962). בימי רומא וביזנטיון, ירושלים.
- (1966). אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד, ירושלים.
- (1984). גאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, מהדורה רביעית, ירושלים.
- אביעם, מ' (1983). על תפקידם וזיהויים של ביצורי יוסף בן מתתיהו בגליל, קתדרה 28: 3-46.
- (1989). מצודות מן התקופה ההלניסטית בעורפה של עכו-פתולמאס, כנס מחקרי גליל 4, חיפה: 34-40.
- (1999). יודפת – חשיפתה של עיר יהודית בגליל מימי הבית השני והמרד הגדול, קדמוניות 118: 92-101.
- (2005). יודפת, מקרה מבחן להתפתחות היישוב היהודי בגליל בתקופת הבית השני, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- אדן-ביוביץ, ד' (1997). רשימת "ערי חומה" והעדות הארכיאולוגית-היסטורית מיודפת וגמלא, תרביץ סו: 449-470.
- אופנהיימר, א' (1977). היישוב היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד בר-כוכבא, קתדרה 4: 51-66.
- (1982). מרד בר-כוכבא. בתוך: צ' ברס (עורך), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים: 40-74.
- (1991). הגליל בתקופת המשנה, ירושלים.
- אילן, צ' ואיזדרכת, א' (1988). ארבל, ישוב יהודי קדום במזרח הגליל התחתון, תל-אביב.
- אילן, צ' ודמתי, ע' (1987). מרות, הכפר היהודי הקדום, תל-אביב.
- אלון, ג' (1967). תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב.
- אפלבוים, ש' (1970). קשתי זאמאריס. בתוך: ע' גלבווע ואחרים (עורכים), מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ-ישראל א, חיפה: 79-89.
- אפרון, י' (2004). ראשית הנצרות ואפוקליפטיקה, תל-אביב.
- בן דב, מ' (1982). חפירות הר הבית, ירושלים.
- בן דוד, ח' (2005). היישוב היהודי בגולן בתקופת המשנה והתלמוד לאור ממצאי הסקר הארכיאולוגי בגולן התחתון, מחקרי הגולן 1, קצרין.
- בן שלום, י' (1993). בית שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי, ירושלים.
- ברס, צ' (1983). "העדות הפלוויאנית" במחקר המודרני. בתוך: מ' אבי-יונה וצ' ברס (עורכים), ההיסטוריה של עם ישראל, חברה ודת בימי בית שני, ירושלים: 197-205.
- ברושי, מ' (1982). מהימנותו של יוסף בן מתתיהו, נתוני ריאליה במלחמת היהודים ומקורותיהם. בתוך: א' רפפורט (עורך), יוסף בן מתתיהו ההיסטוריון של ארץ-ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים.
- גוטמן, ש' (1985). גמלא: החפירות בשמונה העונות הראשונות, תל-אביב.
- (1994). גמלא – עיר במרד, תל-אביב.
- גיחון, מ' (1987). הגולן והקרבת על גמלא. בתוך: מ' עבר וא' שילר (עורכים), דמת הגולן (אריאל 50-51): 77-81.
- גיגר, י' (1982). התפשטות הנצרות בארץ-ישראל מראשיתה ועד ימי יוליאנוס. בתוך: צ' ברס (עורך), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים: 218-233.

גרוסמן, ד' (1994). הכפר הערבי ובנותיו: תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית, ירושלים.

גרינצויג, מ' (1999). שמות מקומות בספרות התנאים: אונומסטיקון בהיבט בלשני וגאוגרפי-היסטורי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דן, י' (1982). יוסף בן מתתיהו ויוסטוס מטבריה. בתוך: א' רפפורט (עורך), יוסף בן מתתיהו: היסטוריון של ארץ-ישראל, ירושלים: 78–57.

הרטל, מ' (2005). ארץ היטורים: ארכיאולוגיה והיסטוריה של צפון הגולן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזאנטית, מחקרי גולן 2, קצרין.

וייס, ז' (2006). טבריה וציפורי במאה הראשונה לסה"נ, טופוגרפיה עירונית ומפעלי הבנייה של הורדוס אנטיפס בגליל, קתדרה 120: 32–11.

וייס, ז' ונצר, א' (1994). ציפורי, ירושלים.

— (1997). חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בציפורי בשנים 1992–1996, קדמוניות ל: 2–21.

וילוז'ני, נ' (2004). ציורי הקיר של ציפורי כראי לאמנות הציור ברחבי האימפריה הרומית במאות השנייה והשלישית לסה"נ, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

וילנאי, ז' (1970). גולן וחרמון, ירושלים.

זיסו, ב' (2001). הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלחי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר-כוכבא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

זיסו, ב' וגונר, א' (2002). חורבת עתרי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה, קדמוניות 123: 18–27.

טל, א', טפר, י' ופאנטאלקין, א' (2000). ביצורי יוסף ב"מ בבאר-שבע הגלילית? בתוך: י' שוורץ, ז' עמר וע' ציפר (עורכים), ירושלים וארץ-ישראל: ספר אריה קינדלר, תל-אביב: 163–155.

טפר, י' ושחר, י' (1985). יישובים יהודיים בגליל ומערכות המסתור שבהם, תל-אביב.

— (1987). המסתורים התת-קרקעיים בגליל. בתוך: ע' קלונר וי' טפר (עורכים), מערכות-המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב: 326–279.

— (1991). ארבל הגלילית, קתדרה 61: 24–53.

טפר, יג', דרעין, ג' וטפר, י' (2000). אזור נחל עמוד: פרקים על ההיאחזות היישובית, תל-אביב.

ידין, י' (1955). מגילת מלחמת בני אור בבני חושך ממגילות מדבר יהודה, ירושלים.

— (1963). הממצאים מימי בר-כוכבא במערת האיגרות, ירושלים.

ייבין, ז' (1992). כורזים. בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל 2, ירושלים: 779–774.

כהן, ח"ה (1968). משפטו ומותו של ישו הנוצרי, תל-אביב.

כהן, נ' (1984). מה חידש שמואל הקטן ב"ברכת המינים"? סיני: ירחון לתורה ולמדעי היהדות צד: נז"ע.

כשר, א' (1988). כנען, פלשת, יוון וישראל: יהודים והערבים ההלניסטיים בתקופת הבית השני, ירושלים.

— (1998). ייסודה של טבריה ותפקודה כבירת הגליל. בתוך: י' הירשפלד (עורך), טבריה מייסודה עד הכיבוש המוסלמי: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, ירושלים: 11–3.

לוי, י"ל (1984). מראשית השלטון הרומי עד סוף תקופת הבית השני. בתוך: מ' שטרן (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל ד, ירושלים: 280–11.

לופרדה, ס' (1985). כפר נחום 1983–1985, חדשות ארכאולוגיות פז: 12.

ליבנר, ע' (2004). ההיסטוריה היישובית של הגליל המזרחי בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית לאור ממצאי סקר ארכיאולוגי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

מור, מ' (1991). מרד בר-כוכבא עוצמתו והיקפו, ירושלים.

מזור, ג' (2004). שערי עיר חופשיים בפרובינקיות המזרחיות של הקיסרות הרומית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

מזר, א' (1999). מחנה הלגיון העשירי למרגלות הפינה הדרומית-מערבית של מתחם הר הבית בירושלים, *חידושים בחקר ירושלים* 5: 52-67.

מעוז, צ"א (1986). רמת הגולן בעת העתיקה: מחקר בגיאוגרפיה היסטורית, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

משורר, י' (1997). אוצר מטבעות היהודים: מימי שלטון פרס ועד מרד בר-כוכבא, ירושלים.

משל, ז' (1987). המצודות הישראליות בנגב. בתוך: א' נצר, א' קמפינסקי ור' רייך (עורכים), *האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם*, ירושלים: 249-255.

נצר, א' (1988). האם שימש בית המעיין במגדלא כבית כנסת? בתוך: א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט (עורכים), *בתי-כנסת עתיקים: קובץ מחקרים*, ירושלים: 165-172.

סמט, א' (1986). המחבוא(ה) – עדות מן המשנה, התוספתא והתלמוד לקיומן של מערכות המסתור, *נקודות צוריות* 13: 9-17.

ספראי, ז' (1982). הישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית. בתוך: צ' ברס (עורך), *ארץ-ישראל מחרבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי*, ירושלים: 144-179.

ערב, ר' (2000). בית ציידה, *קדמוניות* 118: 78-91.

פלוסר, ד' (1979). עדותו של יוספוס על ישו. בתוך: ד' פלוסר, יהדות ומקורות הנצרות, *מחקרים ומסות*, תל-אביב: 72-80.

פרנקל ר' (1997). מכבש היין של ארץ-ישראל וסביבותיה בתקופה הביזנטית. בתוך: ש' דר ז' ספראי (עורכים), *הכפר הקדום בארץ-ישראל*, תל-אביב: 193-207.

— (2003). רחיים ומתקני טחינה בספרות התלמודית, בחינתם מחדש לאור הממצא הארכאולוגי, *קתדרה* 110: 43-60.

פרסטר, ג' (1983א). מערכות המסתור – מימי בר-כוכבא? *קתדרה* 28: 155-157.

— (1983ב). המלחמה הגדולה ברומאים (66-73) והממצא הארכאולוגי. בתוך: א' רפפורט (עורך), *יהודה ורומא – מרידות היהודים*, ירושלים: 139-152.

צפיריס, ר' (1985). כפר נחום, *חדשות ארכאולוגיות* פו: 11-12.

צפירי, י' (1967). המאבק בין הנוצרים ובין היהודים באזור טבריה בתקופה הביזנטית. בתוך: ח"ז הירשברג (עורך), *כל ארץ נפתלי, הכינוס הארצי הכ"ד לידיעת הארץ*, ירושלים: 79-90.

קיפניס, י' (2002). הנוף היישובי ברמת הגולן ערב מלחמת ששת הימים, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

קלזנר, י' (1933). ישו הנצרי, ירושלים.

— (1959). היסטוריה של הבית השני ה, ירושלים.

קלזנר, ע' וטפר י' (1987). מערכות-המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב.

קלזנר, ע' וזיסו, ב' (2005). מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכאולוגי וגאוגרפי של השתרעות מלחמת בר-כוכבא. בתוך: מ' מור ואחרים (עורכים), *לאוראל – מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה*, מוגשים לאוראל רפפורט, ירושלים.

קלמנטינובסקי, צ' (2004). שמות יישובים בספרות התנאים, עבודת סמינריון בטופונימיה, מכללת עמק הירדן.

קראוז, מ' (2002). שמות מקומות בתלמוד הירושלמי, עבודת סמינריון בטופונימיה, מכללת עמק הירדן.

קרויס, ש' (1948). פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, ירושלים.

רובין, ז' (1982). פרשת הקומס יוסף והנסיונות לניצור הגליל במאה הרביעית לספירה, *קתדרה* 26: 105-116.

רייך, ר' (1990). מקוואות טהרה יהודיים מימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

רפפורט, א' (1978). יחסי יהודים ולא-יהודים בארץ-ישראל והמרד הגדול ברומי, *תרביץ* מז: 1-14. [=כשר, א' (עורך) (1983). המרד הגדול: הסיבות והנסיבות לפריצתו, ירושלים: 159-172].

- (1983). הרקע למרד הגדול. בתוך: א' רפפורט (עורך), ההיסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא: מרידות היהודים, ירושלים: 21–5.
- (1992). ההנהגה היהודית הירושלמית בחציו הראשון של המרד הגדול (66–68 לסה"נ). בתוך: ע' מלכין וז' צחור (עורכים), מנהיג והנהגה: קובץ מאמרים, ירושלים: 142–133. [=גפני, י' (עורך) (2001). קהל ישראל, א: העת העתיקה, ירושלים: 83–75].
- (2007). יוחנן מגוש חלב: מהרי הגליל אל חומות ירושלים, ירושלים וחיפה.
- שגיב, נ' (2004). היישוב היהודי בפראיה (עבר הירדן) בתקופות ההלניסטית והרומית: הנתונים ההיסטוריים והממצא הארכאולוגי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- שוקרון, א' וסבריאגו א' (1993). ירושלים – פסגת זאב (שכונת "בנה ביתך"), חדשות ארכאולוגיות צט: 53–51.
- שחר, י' (1987). מלחמת החורבן בגליל, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.
- (1989). ההתנגשויות בין היישוב היהודי ליישוב הנוכרי במלחמת החורבן, קתדרה 51: 3–20.
- (2005). יהושע בן צפאי וגילויי קנאות שמונית בגליל במלחמת החורבן. בתוך: ד' גרא ומ' בן-זאב (עורכים), אוהב שלום: מחקרים לכבודו של ישראל פרידמן בן-שלום, באר-שבע: 266–245.
- שטיבל, ג' (1999). סוגיית מחנה הלגיון העשירי בירושלים ותחומה של אליה קפיטולינה, חידושים בחקר ירושלים 5: 68–103.
- (2004). ציוד צבאי מימי המרד השני במערות מדבר יהודה, מחקרי יהודה ושומרון יג: 117–134.
- (2006). כלים בשימוש הצבא הרומי. בתוך: י' טפר ול' די סגני, אולם תפילה נוצרי מהמאה ה-7 בכפר עותנאי (לגיו), ירושלים: 26–27.
- (2006). שרידי כלי נשק מימי מרד בר-כוכבא ממערות מפלט בנחל דוד ובנחל ערוגות, מחקרי יהודה ושומרון טו: 137–139.
- שטיין, מ' (1936). חיי יוסף (תרגום והערות), תל-אביב.
- שטרן מ' (1982). התאבדותם של אלעזר בן יאיר ואנשיו במצדה, ו'הפילוסופיה הרביעית'. ציון 47: 367–398.
- (1991א). הקנאים. בתוך: י' גפני, מ"ד הר ומ' עמית (עורכים), מנחם שטרן – מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני, ירושלים: 277–299.
- (1991ב). מעמד הפרובינקיה יודיאה ונציביה בימי הקיסרות הרומית היוליו-קלאודית. בתוך: י' גפני, מ"ד הר ומ' עמית (עורכים), מנחם שטרן – מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני, ירושלים: 199–214.
- (1991ג). יוסף בן מתתיהו, ההיסטוריון של 'מלחמת היהודים'. בתוך: י' גפני, מ"ד הר ומ' עמית (עורכים), מנחם שטרן – מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, ירושלים: 378–392.
- שטרן, פ' (2005). חיי יוסף: האוטוביוגרפיה של יוסף ב"מ פלאביוס, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- שיאון, ד' (1995). זיהויה של גמלא מתוך המקורות ולאור החפירות, קתדרה 78: 3–24.
- שיאון, ד' ויבור, צ' (2001). גמלא – ישן וחדש, קדמוניות 121: 2–33.
- שפרבר, ד' (1993). תרבות חומרית בארץ-ישראל בימי התלמוד, ירושלים.
- שצמן, י' (1983). הצבא הרומי ומרידות היהודים. בתוך: א' רפפורט (עורך), יהודה ורומא – מרידות היהודים, ירושלים: 263–329, 409–438.
- (1989). תולדות הרפובליקה הרומית, ירושלים.
- (1991). אבני בליסטראות מתל דור והארטילריה של העולם היווני-הרומי, קדמוניות 95–96: 94–104.
- (1996). על הצבא במגילת מלחמת בני אור בבני חושך. בתוך: א' אופנהיימר, י' גפני וד' שוורץ (עורכים), היהודים בעולם ההלניסטי והרומי: מחקרים לזכרו של מנחם שטרן, ירושלים: 105–131.
- (2002). היבטים ותופעות של אלימות ואכזריות ברומא, היסטוריה 9: 23–94.
- שר-אבי, ד' ואשל, ח' (1999). סוסיה בימי הבית השני. בתוך: י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון, דברי הכנס השביעי, קדומים ואריאל: 31–39.